THE BOOK WAS DRENCHED

जीवन

[कादंबरी]

लेखिका :—

रजनी गुद्दागर एम्. ए

रत्नाकर प्रकाशन संस्था, सांगली.

मुद्रक व प्रकाशकः—
रतनलाल डी. शहा एम्. ए.
रत्नाकर छापखाना, सांगली.

मुद्रण तपासनीसः—
श्री. मुजुमदार [कवि–साधुदास]
श्री प्र. ह खाडीलकर

प्रमुख विक्रेतेः—
महाराष्ट्र ग्रंथ भांडार

मुखपृष्ठावरील दोन रंगी चित्र.
सुप्रसिद्ध चित्रकार दलाल मुंबई

प्रथमावृत्ति ऑगष्ट १९४१

किंमत २ रुपये

प्रिय मैत्रीण:—

कु. मृणाल हिला

या कादंबरीतील सर्व पात्रे व घटना काल्पनिक आहेत कोणत्याही नांवाचें अगर स्वभाव चित्राचें एकाद्या विद्यमान किंवा मृत व्यक्तीच्या नावाशीं किंवा स्वभावाशी साम्य दिसून आल्यास तो केवळ काकतालीय न्याय आहे असे समजावें. बुध्दिपुरस्कर तसे करण्याचा लेखिकेचा मुळींच हेतु नाही।

विलिंग्डन कॉलेजच्या आवारात घडलेले झेंडा प्रकरण, काल्पनिक सायन्स इन्स्टिट्यूटच्या आवारात घडलेले गाळीवार प्रकरण व आरंभी नि शब्दी आलेली म० गांधी यांची भाषणे सारी काल्पनिक आहेत

विस्तृत व उद्बोधक प्रस्तावना लिहिल्याबद्दल श्री० ग्वाईलकर यांचे, मुद्रण तपासल्याबद्दल राजकवि मायुदास व श्री अ वा मराठे यांचे व कादंबरीच्या बाबतींत वेळोवेळी मदत केल्याबद्दल श्री अनंत अन्तरकर, प्रो लक्ष्मणराव सरदेसाई, सौ कांता शहा कवि कुलकर्णी, श्री गुरव मास्तर व चित्रकार दलाल यांचे जितके आभार मानावेत तितके थोडेच आहेत.

‘ जीवना ’ ची भूमिका

आज कालच्या महाराष्ट्रांतील कॉलेजातील तरुण--तरुणींचें जीवन हें या कादंबरीचें वैशिष्ट्य म्हणून सांगता येण्यासारखें असलें तरी तें खरें वैशिष्ट्य नव्हे. ह्या कादंबरीचा नायक ‘ जीवन ’ याच्या अहिंसात्मक राजकारणाच्या मनोभूमिकेवरून आजकालचें कॉलेज जीवन कसें दिसतें हें या कादबरींत लेखिकेनें सहृदयतेनें चित्रित केलें आहे. कादबरीचा नायक ‘ जविन ’ आणि त्याच्या आयुष्याचा दु खात करणारी आई, बाप, बायको आणि मित्र-मडळी यांचें चित्रण कसें साधले आहे याचा निर्णय रसिक वाच-कानीं द्यावयाचा आहे. हा निर्णय देण्यास त्याना मदत व्हावी म्हणून ‘ जीवना ’ च्या भूमिकेंसबधानें दोन शब्द लिहितो

लो. टिळकाच्या राष्ट्रीय चळवळीनें मराठी वाङमयात एक जोम-दार प्रवाह सुरू झाला ह्या प्रवाहामुळें क्षात्रधर्मावरील मालिन्य दूर होऊन वीरवृत्ती अकुरित झाली. १९२०—३० सालातील म. गांधींच्या असहकारितेच्या चळवळीमुळें मराठी वाङमयात सत्याग्रहाचा विचार-प्रवाह सुरू झाला. गेल्या दहा वर्षांत समाजसत्तावादाच्या विचारसर-णीनें लेखकांचीं मनें भारलेलीं दिसून येतात; पण चालू जगद्व्याळ महायुद्धामुळें ‘ बळी तो कान पिळी ’ कीं ‘ जिकडे धर्म तिकडे जय ’ यांपैकीं खरें काय ? असा प्रश्न विचारवंतांच्या पुढें उभा

राहिला आहे. ' धर्मो रक्षति रक्षक ' असे म गांधींचे मत आहे तर ' बळाच्या मदतीशिवाय नुसत्या धर्माचा जय होत नाही, ' असें इंग्लड आणि अमेरिका ही राष्ट्रे आपल्या उदाहरणानें जाहीर करीत आहेत. अशा स्थितींत जीवनाची भूमिका काय ? याचा निर्णय लावणें चांगल्या विचारवंतानाही कठीण होऊन बसलें आहे.

धर्म विरुद्ध बळ या सनातन लढ्याला हिंदुस्थानच्या राजकारणात हिंसा अहिंसेचें स्वरूप प्राप्त झालें आहे राजकीय प्रश्न सोडवण्यासाठी अहिंसेचा उपयोग म गांधी करत आहेत असा प्रश्न पूर्वीच्या काळीं उत्पन्न झाला नव्हता आणि त्याचे उत्तराहि सुचविले गेलें नव्हते लोकशाही राज्यपद्धतीमुळें राजकारणात अहिंसा आली आणि ती स्थीर होऊ पहात आहे ज्यांच्या पाठीशी शस्त्रबळ त्यानें आपल्या राष्ट्रातील किंवा अन्य राष्ट्रातील लोकांचें भवितव्य न ठरवता लोकांच्या बहुमतानें ते ठरवलें जावें हें तत्व आज जर्मनी, इटली आणि जपान या त्रिकुटाखेरीज सर्व राष्ट्रे मान्य करीत आहेत या पूर्वीचा इतिहास शस्त्रबळाच्या कमि-अधिकपणामुळे झालेला राजकात्याचा इतिहास आहे. त्या दृष्टीने जुना इतिहास आणि दाखले, लोकशाही मान्य केली असता उत्पन्न होणारे प्रश्न सोडविण्यास, उपयोगी पडत नाहींत. म. गांधीं ह्यापेक्षा निराळे काहीं सांगत नाहींत.

लोकशाहीमध्यें शस्त्राला मान नाहीं, मताला मान आहे. दुसऱ्याचें मत मानायचें म्हणजे जबरदस्तीचा प्रश्नच उपस्थित

होत नाहीं. हे सर्वांना मान्य आहे, पण लोकांचे मत धाब्यावर बसविणारा हिटलरसारखा जबरदस्त शस्त्रास्त्राच्या जोरावर धिंगाणा घालू लागला तर त्याचा बंदोबस्त कसा करावयाचा? ह्या प्रश्नाचें उत्तर एकेरी नाही एखाद्यानें अचानकपणें हल्ला केला किंवा दरोडा घातला तर त्यावेळी काय करावयाचें? याचे उत्तर धीट-पणानें जितका प्रतिकार करता येत असेल तितका प्रतिकार करावा, पण प्राणभयानें लाचारी पत्करू नये असे कोणीहि उत्तर देईल. म. गांधीही असेच उत्तर देतात- शस्त्राचा उपयोग करावा म्हण-णाऱ्यालाही बिनतयारीच्या स्थितीत कसे वागावयाचे याला यापेक्षा निराळें उत्तर देता येण्यासारखे नाहीं तथापि समाजात किंवा राष्ट्रात जबरदस्त किंवा आततायी उत्पन्न होतात त्याचा बंदोबस्त कसा करावा याचे उत्तर निराळे आहे. ' माझ्या मनगटात ताकद आहे, माझ्या पाठीशी शस्त्रास्त्र बळ आहे म्हणून मी राज्य चाल-विणार राज्याचा आणि समाजव्यवस्थेचा आधार संघटीत शस्त्रबल आहे, ' हा सिद्धात मान्य केला तर जबरदस्त व आततायींचें पारिपत्य संघटीत शस्त्रबलानें करावे असे म्हणणे क्रम-प्राप्त आहे, पण लोकशाही राज्य पद्धतींत जुन्या संघटीत शस्त्र-बलाची जागा संघटीत मतबलानें घेतली आहे हे संघटीत मतबल जबरदस्त किंवा आततायी याचे पारिपत्य करण्यास पुरेसे होईल असे म. गांधींचें म्हणणे आहे. कारण, एकतर सर्व लोकांना आपापला

सं॰ार स्वतंत्रपणें करता येत असल्यामुळे जबरदस्तपणा किंवा आततायीपणा समाजात फारसा उत्पन्न होत नाहीं आणि एखाद्याच्या मनात तो उत्पन्न झालाच तरी तो संघटीत लोकमतापुढे नांगी टाकल्यावाचून रहात नाहीं.

'अहिंसाप्रतिष्ठायां वैरत्याग' असें पातंजलीचें योगसूत्र आहे मनात वैराची भावना नसली म्हणजे बळाचा वा शस्त्राचा उपयोग करण्याची जरुरीच पडत नाहीं शिवाय लोकशाही राज्यपद्धती ही अर्थप्रधान संघटणा आहे. लेनिनच्या ज्या लाल सैन्यानें कोलचॅक आणि डेनिकिल याच्या सैन्याचा समाचार घेतला तें सैन्य पाठीशी असतानाहि रशियन शेतकऱ्यानीं संघटीतपणानें 'आपल्या पोटाला लागते त्यापेक्षा अधिक धान्य पे णार नाहीं' असें नुसते न म्हणता वागवयास सुरवात केल्याबरोबर त्याला त्याच्यापुढें नमावे लागले. रशियन शेतकरी शस्त्रबळाला जर नमवूं शकला तर तसें करणें अन्य देशातील लोकाना का कठीण आहे? छातीवर बंदूक रोखली असतांना नकार देणें आणि असा नकार देण्याची शक्ति लोकांमध्यें संघटीत स्वरुपात उत्पन्न करणें हे क्षात्रधर्माच्या शिकवणुकीइतकेच परिणामकारक आहे. लोकांच्या संघटनेचा हा मूलभूत प्रश्न आहे. नवे घर बांधताना किंवा जुने घर दुरुस्त करताना पायाची आंखणी कशी करावी याचा विचार करणें निराळे आणि अंगावर पडूं लागलेल्या घराला टेंपे कुठें आणि कसें द्यावें हा तात्पुरता विचार

निराळा. हिंसा अहिंसेचा विचार करताना ह्याची नेहमीं गल्लत करण्यांत येत असते.

आपल्या महाराष्ट्राच्या सार्वजनिक जीवनाची भूमिका अहिंसा-प्रधान असावी असें लेखिकेला वाटतें. एकदा हा मूलभूत सिद्धांत मान्य केल्यावर तात्कालीन अडचणीचा विचार न करता आपल्या ठरवून घेतलेल्या धर्माप्रमाणे वागणारे करारी पुरुषच अशा धर्माची स्थापना करु शकतात. ह्या कादंबरीतील नायक ' जीवन ' हाहि असाच करारी बाण्याचा दाखवला आहे.

कादंबरीला सत्याचा जास्तीतजास्त आभास उत्पन्न करण्या-साठीं काहीं स्थळाचा व नावाचा लेखिकेनें उपयोग केला आहे. तथापि तो ' खडे मांडून शिकवावा । ओनामा जेवी ॥ ' ह्या रामदासांच्या उक्तीप्रमाणें विषयप्रतिपादनाच्या सोयीकरीतां केला आहे. यापेक्षा त्या निर्देशाना स्वतंत्र असें महत्व नाहीं. अहिंसात्मक राजकारण महाराष्ट्रालाहि बुद्धीग्राह्य वाटतें ही गोष्ट या कादंबरीच्या रुपानें लेखिकेनें मांडली याबद्दल तिला धन्यवाद द्यावेत तेवढे थोडेच आहेत.

गोकुळाष्टमी
सांगली, ता. १४।८।४१. } प्र. द. खाडिलकर

ता. क. : प्रस्तुत कादंबरी प्रसिद्ध व्हावयाच्या सुमारासच अहिंसात्मक राजकारणाच्या दृष्टीनें चिरस्मरणीय घटना घडून आली आहे. जगाच्या स्वामित्वासाठीं इंग्लंड, अमेरिका रशियाविरुद्ध जर्मनी

इटली आणि जपान यांचा तीव्र लढा चालू आहे शस्त्र संघटणेच्या जोरावर जर्मनी जग पादाक्रांत करूं पहात आहे आणि त्याला नेस्तनाबूत करण्यासाठीं अमेरिका बद्धपरिकर झाली आहे. कामधेनूच्या प्राप्तिसंबंधाने वसिष्ठ आणि विश्वामित्र यांच्यामध्यें झालेल्या झगड्याची कथा महाभारतात दिली आहे विश्वामित्राचे सैनिक कामधेनूला जबरदस्तीने घेऊन जाऊ लागले, तेव्हा तिच्या देहातून सैनिक निर्माण होऊन त्यानी विश्वामित्राच्या सैनिकाना हतबल केलें आपली जबरदस्ती फुकट गेली असें पाहिल्यावर ' धिग् क्षत्रिय बलं ब्रह्मतेजो बलं बलम् ' असे उद्गार विश्वामित्रानें काढले आज जर्मनीचा नक्षा उतरविण्यासाठीं नाईलाज म्हणून शस्त्रबलाचाच उपयोग करावा लागला असला तरी जगाचा लोकव्यवहार हा ' बळी तो कान पिळी ' या न्यायाने चालता कामा नये आणि तसा तो ह्या महायुद्धाच्या समाप्तीनंतर चालणार नाही अशी लोकव्यवहाराची घडी बसविण्यात येईल असें इंग्लंड आणि अमेरिकेचे नेते मि चर्चिल आणि मि. रुझवेल्ट यानी इंग्लंड आणि अमेरिकेचे अधिकृत धोरण जाहीर केलें आहे लोकराज्याची सनद म्हणून ह्या घोषणेचा जयजयकार इंग्लंड -अमेरिकेची पत्रें करीत आहेत प्रेसिडेंड विल्सन यांचे स्वयंनिर्णयाचे तत्व ह्या घोषणेंत समाविष्ट आहे, पण ह्या घोषणेचे महत्व लोकव्यवहार या पुढें शस्त्रप्रधान राहणार नाहीं मतप्रधान राहील ह्या मान्यतेत आहे. महात्माजींचे अहिंसात्मक राजकारण यापेक्षां निराळे नाहीं. महायुद्धानंतर जगाची घडी बस-

विण्याकरितां जें तत्व इंग्लंड आणि अमेरिका व्यवहारांत आणावयास तयार आहेत, तेच तत्व त्यांनीं आताच व्यवहारात आणावे असें म. गांधींचें ह्मणणें आहे. व्यवहार आड येतो असें त्याला उत्तर देण्यात येते. आज अहिंसेच्या राजकारणाच्या आड व्यवहार येत आहे तसाच तो महायुद्धानतरहि कशावरून येणार नाहीं? इंग्लंड अमेरिकेची परपरागत जबाबदारी लोकराज्याची सनद ह्मणून गाजावजा होत असलेल्या ह्या घोषणेंत चचूप्रवेश करून बसली आहे. तथापि तत्व मान्य आणि तपशील अमान्य हा झगडा सनातन आहे दोन तत्वा-मधील कोणते तत्व चागले ह्या वादापुरता राजकारणाचा पाया हिंसाबल नसावें, मतबल उर्फ अहिंसा हे असावें हा म गांधींचा सिद्धात इग्लड, अमेरिकेनें तत्वत मान्य केला ही गोष्ट विचाराचा गोंधळ काढून टाकण्याच्या दृष्टीनें महत्वाची आहे. विचारांचा गोंधळ काढून टाकून अहिंसात्मक राजकारणाचा पुरस्कार करण्या-करिता लिहिण्यात आलेली ही कादंबरी प्रसिद्ध होत असतानाच त्याला पोषक अशी घडलेली ही घटना प्रसादचिन्ह वाटली ह्मणून तिचा ताजा कलम घालून मुद्दाम उल्लेख केला आहे

प्र. ह. सा.

रत्नाकर प्रकाशन

जीवन

' लाला लजपतराय यांनीं स्वातंत्र्यासाठीं राष्ट्रानं आरंभिलेल्या यज्ञांत स्वतःची आहुति दिली. आणि राष्ट्राचं हित साधत असेल, लोकांचं कल्याण होत असेल, दारिद्र्यात खितपत पडलेले आपले कोट्यावधीं देशबांधव सुखी होत असतील, तर आपल्या एकट्याच्या जीविताची काय पर्वा ! असंच त्यांनीं आपल्या कृतीनं जगाला दाखवून दिलं आहे

प्रत्येकास थोडा फार त्याग हा करावाच लागतो. ज्याला—ज्याला म्हणून आपल्या कुटुंबाची, आपल्या समाजाची, आपल्या राष्ट्राची उन्नति व्हावी असं वाटत असेल, त्याला त्याग हा केलाच पाहिजे !

बंधु—भगिनींनो, आज आपल्यापुढं आपल्या राष्ट्राचा प्रश्न आहे. पूर्वी जगाला स्वातंत्र्याचे धडे देणारा हा भारतवर्ष, आज पारतंत्र्यात खितपत पडला आहे. लाखों लोक अन्नवस्त्रावाचून तडफडत आहेत, आणि याच वर्गाच्या उन्नतीसाठीं कॉंग्रेस आज नेटानं प्रयत्न करीत आहे, दलित किंवा पीडित वर्गाच्या सुखाची काळजी घेणं, त्यांना लागेल ती मदत करणं आणि वेळप्रसंगी स्वतःच्या सुखाची, धनाची, फार काय प्राणाची पण आहुति देऊन, त्यांना सुखी करण्यातच आपलं, आपल्या बांधवा-विषयींच्या कर्तव्याचं सार साठविलेलं आहे. लोकांच्या कल्याणाकरितां अहर्निश झटणं, हाच यज्ञ होय. हा यज्ञ, म्हणजे त्याग करण्याची प्रवृत्ति, हीच आपणास मोठ्या योग्यतेस नेऊं शकते.

पण परोपकार करतांना कुणी स्वार्थ पाहूं नये. यज्ञ करतांना आपल्या स्वतःचा त्यापासून कांहीं फायदा होतो का, तें आपण पाहूं नये.

यज्ञाची कल्पना मोठी व्यापक आहे. जो पाऊस पडतो ता देखील यज्ञच होय. जी भूमि आपणास धान्य देते, ती देखील यज्ञच करीत असते. कॉंग्रेस ही खऱ्याखुऱ्या यज्ञाच्या तत्वावर उभारलेली असून, ती पीडित, भुकेकंगाल व त्रस्त अशा जनतेकरिता सतत कार्य करीत असते.

बोला, कॉंग्रेसने आरंभिलेल्या या यज्ञात भाग घेण्याची तुमच्यापैकी किती जणाची तयारी आहे? आज आम्हास म्हाताऱ्याबरोबरच अशा उसळत्या रक्ताचे तरुण हवे आहेत की, जे कॉंग्रेसचा डंका सर्व जगभर पिटवितील, सत्य व अहिंसेची महती सर्वांना पटवून देतील. स्वतः खादी परिधान करतीलच, पण त्याबरोबरच दुसऱ्याना पण वापरण्यास सांगतील, विनवि- तील, तेव्हाच आपला समाज उर्जितावस्थेस पोहोचेल आणि आपला राष्ट्र पारतंत्र्याची बेडी तडातड तोडून टाकण्यास समर्थ होईल.'

टाळ्यांच्या प्रचंड कडकडाटात महात्माजींनी आपले भाषण संपविले आणि दोन्ही हातांची ओंजळ करून, तिथे जमलेल्या, अलोट जनसमु- दायास स्मित मुद्रेने अभिवादन करून ते खाली बसले

' महात्मा गांधी की जय, ' ' लाला लजपतराय की जय ' अशा आरोळ्या ठोकीत लोक सभागृहातून बाहेर पडू लागले. ज्याच्या त्याच्या कानीं महात्माजींच्या प्रभावी भाषणाचा ध्वनि सारखा उमटत होता.

जीवन तेवढा त्या गोष्टीला कसा अपवाद असू शकणार ! ' ज्याला म्हणून आपल्या कुटुंबाची, आपल्या समाजाची, आपल्या राष्ट्राची, उन्नति व्हावी असं वाटत असेल, त्याला त्याग हा केलाच पाहिजे ! ' हे महात्माजींचे वाक्य त्याच्या कानात सारखे घुमत होते. त्या वाक्याने त्याच्या अंतरंगाचा ठाव घेतला होता.

आज त्याने पहिल्यादाच महात्माजींचे भाषण ऐकले होते. ते यापूर्वी ऐकण्याचा योगच मुळीं आला नव्हता त्याला. त्याचे आजपर्यंतचे

सारं शिक्षण सांगलीस झालेलं, आणि तेंही त्याच्या वडिलाच्या—आबाच्या करड्या देखरेखीखालीं. पिंजऱ्यातल्या पोपटाचें जिणे कंठावें लागत होतें त्याला. आबा घालतील त्या शाळेंत जायाचे, ते देतील ते कपडे घालायचें, ते सागतील त्या मुलाशीं खेळायचें, हिंडायचे. . ... ..

आबा हे तेथील पहिला वर्ग मॅजिस्ट्रेट असल्यानें—आणि म्हणूनच राजनिष्ठ असल्यानें, त्याना आपला मुलगाही पण आपल्याच प्रमाणे राजनिष्ठ व्हावा, असे वाटत होतें कॉंग्रेसनें मा—बाप सरकाराविरुद्ध बंड पुकारल्यानें त्याचा तिच्यावर भयंकर रोष होता. आणि जीवनाची विचारसरणी आपल्याप्रमाणेंच बनावी, म्हणून ते तो लहान असल्यापासूनच त्याला इंग्रजाच्या शौर्याचें, ब्रिटिश सरकाराच्या मुत्सद्देगिरीचे, त्यांचें हिंदुस्थानात राज्य सुरू झाल्यापासून हिंदुस्थानच्या झालेल्या फायद्याचें (?) रसभरीत वर्णन करून सागत, आणि म्हणूनच ते त्याला ज्ञानप्रकाश अगर टाईम्स खेरीज इतर वर्तमानपत्रे वाचू देत नसत. पुस्तकेंहि पण ते देतील तींच त्यानें वाचावीं, हा त्याचा आग्रह असे, आणि आपल्या नावाला, दर्जाला, साजेलसें वर्तन ठेवण्याबद्दल ते त्याला नेहमी बजावत.

आणि म्हणूनच जीवन जात असलेल्या शाळत एकही मुलगा, फार काय एकही मास्तर सूट वापरत नसता, ते त्याला सूट घालणेंस लावीत. अंतिम उद्देश हाच कीं, पुढें तो साहेबी वळणावर जावा आणि त्याबरोबर शाळेतील मुलावर व मास्तरावर त्याचा पगडा बसावा. तो एक बड्या अधिकाऱ्याचा मुलगा असल्याची गोष्ट सदोदित त्याच्या नजरेपुढें उभी राहावी.

प्रथम प्रथम आबाच्या वागण्याप्रमाणे वागण्यास जीवनला बरें वाटे. तो शाळतील मुलाबरोबर अतिशय फटकून वागे. मास्तराबरोबरचें त्याचें वर्तन देखील उद्धटपणाचेंच असे.

पण पुढें जसजसा तो मोठा होऊं लागला, शाळेतल्या शाळेंत का होईना, बाहेर राष्ट्रात स्वातंत्र्याप्रित्यर्थ चाललल्या चळवळी विषयींची हकीकत त्याच्या वाचनात येऊं लागली. मोठमोठाले पुढारी कॉंग्रेसने आरंभिलेल्या लढ्यात भाग घेत असल्याचें त्याला कळूं लागलें, नेहरू पितापुत्रासारखें श्रीमान् लोक, विपुल ऐश्वर्यावर लाथ मारून देशासाठीं कंगाल बनल्याच्या गोष्टी त्याच्या कानावर येऊं लागल्या, तेव्हा त्याला त्याची चूक कळून चुकली. त्याच्या डोळ्यावर आलेली श्रीमंतीची झांपड नाहीशी झाली.

आता तो विद्यार्थ्यांशीं मिळून मिसळून वागूं लागला. त्यांच्याशीं पुष्कळ विषयावर खल करूं लागला. घरीं मिळत नसताही आणि आबानीं बंदी केली असताही, तो चोरून शाळेंत व लायब्ररींत यंग इंडिया, नवा-काळ, केसरी, नवजीवन इत्यादि राष्ट्रीय वृत्तीचीं व राष्ट्रीय बाजूनें लिहिणारीं वर्तमानपत्रें वाचूं लागला. महात्माजींचें आत्मचरित्र, नामदार गोखल्याचीं भाषणें, शि. म. परांजपे यांच काळमधील लेख, इत्यादि पुस्तकेंही पण त्यानें वाचलीं आणि त्याची मनोभूमिका अगदीं निराळ्या रीतीनें तयार होऊं लागली.

आजपर्यंत आपण जें करीत आलो, तें बरोबर नसल्याचे त्याचें मन त्याला सांगूं लागलें, त्याच्या वडिलाच्या सांगण्याप्रमाणें वागल्यानें कदा-चित् त्याचा आर्थिक फायदा झाला असता, त्याच्या वडिलाप्रमाणेंच तो एखाद्या अधिकाराच्या जागेवर गेला असता, पण त्यामुळें त्याला अध्या-त्मिक उच्चतेला पोंहोंचता आले नसतें. राष्ट्राचा एक घटक या नात्यानें त्याच्यावर असलेली जबाबदारी तो पार झुगारून देत असल्याचें त्याला वाटूं लागलें आणि त्याच्या मनाला सारखी चुटपुट लागून राहिली.

राष्ट्रासाठीं आपण काही तरी करावें असे त्याला वाटे, पण तसे करण्यास त्याचे मन धजत नसे. त्याला त्याच्या वडिलाची मोठी भीति वाटत होती, त्याच्या इच्छेविरुद्ध जाणे म्हणजे ..

चार महिन्यापूर्वीचा एक प्रसंग आठवला त्याला . .

पहिल्या वर्षाच्या षण्मासिक परिक्षेचा निकाल लागला होता आणि जीवन तीनही तुकडींत पहिला आला होता.

आबाना अतिशय आनद झाला होता त्यानीं त्याची पाठ थोपटली होती आणि प्रेमाने त्याला जवळ घेऊन ते म्हणाले होते, ' बेटा, असाच नेहमीं पहिला नबर पटकावीत जा आणि एकदाचा आय. सी. एस. हो ! तुला एका मोठ्या सरकारी हुद्यांच्या जागेवर असल्याचं पाहिल, म्हणजे माझ्या साऱ्या प्रयत्नाचं चीज होईल .

' मला नाहीं करायची आबा सरकारी नोकरी ' आबाच्या गोड वागणुकीनें निर्भय बनलेला जीवन एकदम बोलून गेला होता ' त्यापेक्षा मी राष्ट्रोद्धाराच कार्य हातीं घेईन. सुभाषबाबूनी नाहीं का आय. सी. एस् होऊन देखील देशासाठीं स्वत.स वाहून घेतलं ! तसच मी माझ्या उच्च शिक्षणाचा उपयोग हजारो अशिक्षित देशबाधवाच्या उन्नतीसाठी, त्याना त्याच्या कर्तव्याची जाणीव करून देण्यासाठीं करीन. महात्मा गाधीनी देखील '

' गप् बैस मूर्खा ! ' सतापलेले आबा ओरडले होते, ' माझ्यापुढं असल भाषण करायला लाज नाही वाटत ? म्हणे गाधी आणि महात्मा ! कुठ वाचलस तूं त्याच्या नावामाग महात्मा हे विशेषण लावलेलं ! टाइम्स काही लावत नाहीं. दुसरी वर्तमानपत्र खात्रीनं वाचत असला पाहिजेस तूं. तस नसत तर, तू अशा रीतिन मुळीच बोलला नसतास. तरी मी तुला वेळोवेळीं बजावीत आलो आहे की ....'

'बरं राहू दे ते' इतका वेळ काहीही न बोलता गप्प बसलेल्या करुणाबाई—जीवनच्या आई-हे प्रकरण तसेच आटोपतें न घेतल्यास तें भलतीकडे वहावत जाईल आणि मग त्याला पायबंद घालणें कठीण जाईल, ही गोष्ट जाणून मध्येच म्हणाल्या होत्या 'किती झालं तरी जीवन अजून पोर आहे, त्याचं थोडंसं चुकलं म्हणून ......'

'पण ......'

'राहूदे म्हणते ना मी!' करुणाबाई किंचित् स्वर चढवून पण अत्यंत काकुळतीनें म्हणाल्या होत्या आणि आबा शांत होताच विषयांतर करण्याच्या उद्देशानें त्यांनी जीवनला विचारलें होतं, 'कायरे जीवन, तुझ्यात नी दुसरा नम्बर आलेल्या मुलांत किती मार्कांचं अंतर पडलं?'

'बावीस मार्कांचं.'

'असं!' करुणाबाई डोळ्याच्या कोपऱ्यांतून आबांकडे पहात म्हणाल्या होत्या 'आहेच मुळी माझा बाळ हुशार' आंत चल प्रिन्सिपाल-कडून आलेलं अभिनंदनपत्र दाखविते तुला मी.'

जीवन काहीही न बोलतां करुणाबाईंच्या मागोमाग त्यांच्या झोपण्याच्या खोलींत आला होता आणि दोघेही डाव्याबाजूच्या भिंतीलगत असलेल्या कॉटवर शेजारी शेजारी बसताच, त्याच्याकडे निश्चल नजरेनें पहात करुणाबाई म्हणाल्या होत्या, 'बेटा जीवन, आज तूं माझ्या डोळ्यांचं पारणं फेडलंस!'

'तें कसं आई? मी परिक्षेत पहिला आलो म्हणून?'

'तूं पहिला आल्यामुळं मला आनंद झाला खरा! पण मला जो हर्ष झाला आहे, तो तूं त्यांना मघा दिलेल्या खणखणीत उत्तरामुळं.'

'म्हणजे आई......!'

'बरोबर आहे तुझा तर्क. जीवन, तुझ्या त्या उत्तरानं त्याच्या पायाची तिडीक मस्तकास जाऊन भिडली, पण त्याच तुझ्या उत्तरानं माझं हृदय आनंदातिशयानं भरून निघालं. मी निराश होऊन, सोडून देण्याचा बेताला आलेलं आशा-बीज अंकुरलं. अन् ते जर का त्यावेळीं तिथं नसते तर आनंदानं बेहोष झालेली मी, तुला घेऊन अभिष्टासारखी सर्व घरभर नाचले देखील असतें.'

'पण तें का?'

'ते का?' करुणाबाई आपल्या भिवया वरचढवीत म्हणाल्या होत्या. 'जीवन, तिकडच्या सांगण्याप्रमाणें प्रत्येक गोष्ट करणारा तू, त्यांच्या वळणावर जाशील, आपला जीवन-हेतू सरकारी नोकरी करून पैसा मिळविण्यात आहे, अशी स्वत:ची ठाम समजूत करून घेशील त्याबरहुकूम तू पुढं वागशील, असं मला वाटे, नी म्हणूनच माझं मन नेहमीं उदास असे. कित्येकदा मी तासन् तास रडतही पण असे. अन् तू माझा मुलगा नसून, त्यांचा मुलगा असल्याची गोष्ट मी माझ्या मनावर बिंबविण्याचा प्रयत्न करीत असे

पण आज मला कळलं कीं, तू माझाच मुलगा आहेस, मला हवा असलेला स्वाभिमान तुझ्यात आहे देशप्रेमही पण आहे नी तुला तुझ्या कर्तव्याची जाणीवही आहे अन मी प्रयत्न केल्यास अजूनही तुझी मनो-भूमिका मी हवी तशी बनवू शकेन . '

'अशा भिन्न मनोवृत्तीच्या माणसाशीं तू लग्न कसं केलंस आई? नी केलंस ते केलंस, पण आम्हा दाखविलेला मार्ग चुकीचा असल्याचं माझ्या निदर्शनास आणून देऊन, योग्य तो मार्ग यापूर्वीच मला का तू दाखविला नाहींस?'

' अजून पोर आहेस तू जीवन ! आजच्या तरुणांच्या गाडी दृष्टीसमोर ठेऊन, तू बोलतो आहेस अन् इथ तर चुकत तुम्ही हल्लीच्या मुलांच. माझं लग्न झालं, त्यावेळच्या नि आजच्या स्त्रियांची गोष्ट अगदींच निराळी आहे. हल्लींची वधू स्त्री असते, आमच्यावेळीं ती मुलगी असे, नुकतच परकर सोडून देऊन लुगडं नेसलेली पोर असे. तिला तिच्या आवडी निवडीची, बऱ्यावाईटाची, जाणीव होण्यापूर्वीच तिच्या पालकानी स्वतःच्या आवडीनिवडी बरहुकूम निवडलेल्या वराशीं लग्न करून, तिला संसाराचा गाडा हाकावा लागत असे.

पती पत्नी हे संसार--शकट हाकणारे दोन बैल असं आजचे तरुण मानतात. हीच उपमा जर का आमच्या पीढीला लावायची झाल्यास पत्नीला बैल तर पतीला गाडीवान कल्पावं लागेल. अन् तू जाणतोसच की, गाडीला जुपलेल्या बैलाच्या इच्छेप्रमाण काहीं गाडीवान गाडी हाकीत नसतो. माझ्या गाडीवानाच्या इच्छेप्रमाण मी आजपर्यंत माझ्या संसाराचा गाडा ओढीत आले आहें. कित्येकदा माझा स्वाभिमान उचल खाई, माझा मूळ स्वभाव जागृत होई, पण त्यामुळ ओढवणाऱ्या संकटावर दृष्टि ठेऊन, मी तो आतल्या आत दाबून टाकून, ते नेहमी विनोदान म्हणतात तस एक मुक मेंढरु असल्याच मी फिरफिरून माझ्या मनावर बिम्ब-विण्याचा प्रयत्न करीत असे.

तू माझ्या पोटचा गोळा असून, तुझ्यावर माझा हक्क नसावा, सत्ता नसावी, तुला लहानाच थोर करण्यासाठीं, तुझ पालन पोषण करण्यासाठी ठेवलेल्या एखाद्या बिनपगारी दाईहून माझी किंमत अधिक नसावी, ही गोष्ट माझ्या हृदयाचा दाह करीत होती.

पण आज मात्र तो दाह थोडा का होईना, शांत झाला. तुला तुझ्य

कर्तव्याची जाणीव आल्याचं, मी न शिकविता जाणीव झाल्याचं पाहून मला अत्यानंद झाला.’

‘पण हे आपले विचार आजपर्यंत माझ्याजवळ का बोलून दाखविले नाहीस हा प्रश्न तसाच राहिला आहे!’

तो मी टाळण्याचा प्रयत्न करते आहे असं समजू नकोस तू जीवन. यांच्यासारखे गंभीर विचार करण्याइतका तू लहान असतां, तुझं बरं वाईट कळण्याइतकी तुझी बुद्धि प्रगल्भ झाली नसतां, मी जर का शिकवण्या निमित्त तुला हे सांगू लागले असते, तर तू तुझ्या बाल बुद्धिला पटेल न पटेल न रहावून, ते त्यांच्याजवळ बोलून गेला असतास नि अकारण घरात दुहा माजला असता. दुहा स्मरली म्हणा ' मलाच नमतं घ्यावं लागलं असतं! चुकलं म्हणून त्यांची क्षमा मागावी लागली असती! अन् गाऱ्हाणं गात बसून, मग गिळून स्वस्थ बसावं लागलं असतं. तरीही त्यांचं मजविषयी कलुषित झालेलं मन निवळलं नसतं. उलट त्यांची सारखी करडी नजर राहिली असती माझ्यावर.

पण आज, तूं त्यांच्या तोंडावर आपले प्रांजल विचार बेधडकपणें बोलून दाखविण्याचं धैर्य दाखवितांच, तुला तुझं बरं वाईट कळण्याचं ज्ञान उत्पन्न झाल्याची तू मला जाणीव करून दिलीस. म्हणूनच मी इतके दिवस माझ्या मनात साठवून ठेवलेले विचार आज तुजपुढें मांडले, अन् वेळ पण किती छान जमून आली आहे, तुझ्या वाढदिवसा दिवशीं ..’

‘अन् महात्माजींच्या पण’

‘खरं?’ करुणाबाईच्या चेहऱ्यावर आश्चर्याबरोबर आनंदाचीही छटा उमटली होती.

' इतकेच नव्हे, तर आज गांधी जयंतीनिमित्त गांधी मैदानावर मोठी सभा भरणार असून, मोठमोठ्या पुढाऱ्यांचीं महात्माजींच्या गुणवर्णनपर भाषणं होणार आहेत. '

' मग तूं राहणार आहेस का सभेला हजर ? '

' हो ! पण आबांना कळलं तर ? '

' ते थोडेच तू कुठं गेला आहेस म्हणून चौकशी करणार आहेत ? '

' ठीक. मग मी जातोच सभेला. '

वरील प्रसंगाची आठवण करीत जीवन सभामंडपांत उभा असतां, लोकांच्या झुंडीच्या झुंडी व्यासपीठाकडे लोटत असल्याचें त्यानें पाहिलें. सहज कुतूहलतेनें तो तिकडे जाऊन पाहतो, तो महात्माजी लोकांनीं पुढें केलेल्या वह्यांवर स्वाक्षरी देत होते

जीवनालाही पण त्यांची स्वाक्षरी घेण्याची इच्छा झाली. त्यानें आपली रोजनिशी उघडून महात्माजींच्या पुढें केली

तेव्हां त्यांच्या शेजारीं बसलेल्या आणि नखशिखांत खादी वेष परिधान केलेल्या गृहस्थानें पैशाकरितां हात पुढें केला.

' पैसे कशासाठीं ? ' जीवननें विचारलें.

' महात्माजी पैसे घेतल्यावांचून स्वाक्षरी देत नाहींत. ' तो गृहस्थ उत्तरला.

' हा पैसा कोणत्या कार्यासाठीं खर्चिला जातो ? '

' राष्ट्रकार्यासाठीं काँग्रेसनें आरंभिलेल्या स्वातंत्र्य यज्ञासाठीं '

' स्वातंत्र्य यज्ञासाठीं ? ' जीवन आनंदानं म्हणाला, ' मग घ्या तर हे पांच रुपये '

जीवनने खिशातून झटकन पाच रुपयाची नोट बाहेर काढली आणि ती त्या गृहस्थाच्या हातावर ठवली.

हा सर्व प्रकार घडत असता, महात्माजी बारकाईने नखशिखात परदेशी गरम सूट परिधान केलेल्या जीवनकडे पाहात होते.

जीवनेन आपली राजनिशी उघडून त्याच्यापुढे धरताच ते म्हणाले, ' कशाकरिता हवी तुम्हाला माझी स्वाक्षरी ? '

जीवनला तो प्रश्न अनपेक्षित वाटला आणि त्याला काय उत्तर द्यावें हे न सुचल्यामुळे तो म्हणाला, ' मला नाही कळला तुमच्या प्रश्नाचा आशय '

' माझ्या प्रश्नाचा आशय हाच की, हे सर्वजण माझी स्वाक्षरी घेताहेत म्हणूनच का तुम्हीही घेताहात ? '

' मुळीच नाही. '

' मग कशासाठी ? '

' मला ती मनापासून घ्यावीशी वाटते म्हणून '

' पण ती का ? ' महात्माजींनी आपली तीक्ष्ण नजर जीवनच्या चेहऱ्यावर भिडविली होती.

' तुमच्याबद्दल माझ्या मनात अतिशय आदर वसत असून, तुमच्या लिखाणाचा मी मुख्यतः अभ्यास करीत आहे. . '

' मग माझ्या सागण्याप्रमाणे वागण्याची तुमची तयारी असेल ? '

' शक्य असल्यास '

' शक्य असल्याशिवाय का मी तुम्हाला कोणती गोष्ट करण्यास सागणार आहे ? ' महात्माजींच्या चेहऱ्यावर स्मित झळकलें.

' मग सागा तर ' खजील झालेला जीवन म्हणाला.

' नुसतं सांगतच नाही तर स्वाक्षरी बरोबर तुमच्या रोजनिशीत लिहून देतो पण तुम्ही त्याप्रमाणे वागलं पाहिजे हं '

जीवननें होकारार्थी मान हालवितांच, महात्माजींच्या चेहऱ्यावर समाधानाचे हास्य झळकले स्निग्ध नजरेने त्याच्याकडे पाहून ते लिहू लागले--' प्रत्येकाने, आपल्या राष्ट्रासाठी, समाजासाठी, फार काय आपल्या प्रिय व्यक्तीसाठी थोडा फार त्याग हा केलाच पाहिजे वेळ प्रसंगी प्राणाहुति पण देण्यास तयार झाले पाहिजे, आणि याची सुरुवात त्याने शुद्ध खादी वापरण्यापासून केली पाहिजे '

लिहून होताच रोजनिशी जीवनला देत महात्माजी म्हणाले ' मग काय, वापरणार ना खादी ?'

जीवनने होकारार्थी मान हालवताच ' शाबास ! ' म्हणून महात्माजींनी प्रेमाने त्याच्या पाठीवर थाप मारली, आणि त्याला आशीर्वाद दिला.

जीवनच्या अंगात नव चैतन्य खेळू लागले त्याला एक नवी दृष्टि लाभली त्याच्या नसानसांतून थनथुनत जाणा आनंद लहरी उसळू लागल्या बुद्धाला ज्ञान उत्पन्न झालेवेळी जितका आनंद झाला नसेल, तितका त्यावेळी आनंद त्याला झाला

तो तडक खादीवस्त्र भांडारकडे वळला त्याने एक धोतरजोडी, नेहरू-शर्ट, व गांधी टोपी खरेदी केली, आणि ती तेथेच अंगावर चढवून तो आनंदाने घराकडे निघाला.

पक्षी मंजुळ गीत गात होते. वारा त्यांना साथ करीत होता, आणि तन्मयतेने ऐकणारी सृष्टी मान डोलवीत होती.

जीवनला वाटलें, जिकडे तिकडे आनंदी आनंद आहे !

२

बेफिकीरपणे रस्ता चालणारा जीवन बंगल्याच्या फाटकापुढे येताच थबकला. त्याला त्याच्या वडिलांची आठवण झाली. त्यांची ती करारी व उग्र मुद्रा, काँग्रेसचे आणि विशेषतः गांधींचे नाव काढताच वक्र होणाऱ्या त्यांच्या भुवया आणि क्रुद्ध बनणारे त्यांचे डोळे त्याच्या मनःचक्षुपुढे उभे राहिले, आणि त्याचा सारा आनंद ओसरून, त्याची जागा स्वेदमिश्रित भीतीने घेतली.

पण क्षणभर गांगरलेले आपले मन लगेच सावरून तो स्वतःशीच पुटपुटला, 'एकदा निर्धार केला तो केला. तो कालत्रयीही ढळणार नाही.'

त्याच्या मनाचा ठाम निश्चय आल्यासारखा दिसला. मनगटावरील घड्याळाकडे पहातच त्याने फाटक उघडले, आणि पाठमोरा होऊन, तो ते बंद करीत असता, कुणीतरी फाटक उघडल्याचा आवाज ऐकून, बाहेर आलेल्या करुणाबाईंनी त्याला पाहिले पण त्यांनी काही त्याला ओळखले नाही. आज लजपतराय दिन असल्याने तत्संबंधी काही कामासाठी कुणीतरी काँग्रेस कार्यकर्ता आपल्याकडे आला असेल, या समजुतीने त्यांनी तेथूनच विचारले, 'कोण पाहिजे आपणास?'

आणि जेव्हा का जीवनने मागे वळून त्यांच्याकडे पाहिले, तेव्हा त्या दचकून मागे सरल्या. आणि महदाश्चर्याने उद्गारल्या, 'कोण तू...? जीवन .'

'होय आई!'

जीवन आत आला आणि तडक जिना चढून वर गेला. विस्मय-चकित झालल्या करुणाबाई त्याच्या मागामाग वर येऊन म्हणाल्या, ' काय केलस तू हे? '

' त्यात इतक आश्चर्यचकित हाण्याजाग काय आढळल तुला आई? आजपर्यंत मी मनातल्या मनात करीत असलले निश्चय, आज प्रत्यक्षात उतरविले इतकच काय ते '

' पण जीवन, तू मागचा पुढचा विचार कला आहेस का? '

सर्वांग थरथर कापणाऱ्या करुणाबाईना आपला ताल साभाळणे कठीण झाल्याने त्या कोपऱ्यातल्या कॉटवर जाऊन बसल्या जीवनही पण चटकन पुढे होऊन त्याच्या शेजारी बसत म्हणाला, ' तुला कशाची भीति वाटते आई? मी केलेली गोष्ट तुला आवडली ना? '

' ती मला आवडून काय उपयाग? त्याना आवडली पाहिज ना! महात्माजीचं नाव काढताच, ज्याच्या पायाची तिडीक मस्तकास जाऊन भिडते, त्याचा प्रत्यक्ष मुलगा तू त्याची शिकवण स्वत.त उतरविल्याच पाहताच, त्याना काय वाटेल? त तुझ्यावर किती सतापतील याची काही आहे का तुला कल्पना? '

' पण आई, तूच नाहीं का मला वेळोवेळी उत्तेजन देत गेलीस? ' गोंधळलेल्या मनःस्थितींतच जीवनने विचारले.

' मी तुला तसा धडा देत आले खरी, पण ता तू इतक्या लवकर कृतीत उतरवावास अस मात्र मला केव्हाही वाटल नव्हत. त्यामुळ त्याची तुझ्यावर अवकृपा होईल, तू त्याच्या मर्जीतून उतरशील.

जीवन, जोंपर्यंत तुझ शिक्षण पुर झाल नाही, जोपर्यंत स्वतःच्या पायावर उभ राहण्याची ताकद तुझ्या अगात आली नाहीं, तोंपर्यंत तुला

तिकडच्या इच्छेविरुद्ध जाऊन इच्छिलेलं कार्य नेटानं करता यायचं नाही. तुला या कपड्यात पाहून त्याचा तुझ्यावर रोष होईल. वेळप्रसंगी ते तुला घराबाहेर काढण्यास देखील मागं पुढं पाहणार नाहींत, अन् अशा स्थितींत, अर्धवट शिक्षण संपादन केलेला तू जर का घराबाहेर पडलास, तर तुझ्या पोटापाण्याचा प्रश्न तुझ्यापुढं दत्त म्हणून उभा राहील. मग देशकार्य तर बाजूलाच राहो '

' मग मी काय करावसं वाटतं तुला ? ' प्रश्न विचारीत असता जीवनचें अन्तःकरण पिळवटून निघाल्या सारखें झाले होतें.

' तू आधी शिक्षण घ्यावस अन् तें घेत घेत राजकारणाचा अभ्यास करावास शिक्षण पुरं झाल्यानंतर काय करायचं, कोणत्या मार्गानं जायचं, इच्छिलेलें बेत कसे तडीस न्यायचे याची पद्धतशीर आखणी करावीस, पण प्रत्यक्ष असं काही करूं नय. तुझं शिक्षण पुरं झाल्यावर, स्वतःच्या पायावर उभं राहण्याची ताकद तुझ्या अंगात आल्यावर, तू विचाराबर-हुकूम आपला आचार बनविण्यास हरकत नाहीं, त्यावेळीं तू त्याच्या रोषाची जरी पर्वा केली नाहींस, तरी त्यामुळं तुझं फारसं नुकसान होणार नाहीं. '

' ती वेळ आता टळून गेली आहे आई खादी वापरण्याची प्रतिज्ञा आजच मी महात्माजीपुढं करून चुकलो आहे ! '

' काय महात्माजीपुढं ? '

' होय. त्याच्या भाषणानंतर स्वाक्षरी घेण्यासाठीं मी त्याज्याकडं गेलों असता, त्यानीं मला खादी वापरण्यास सांगितलं. अन मी तें कबूल करताच, त्यानीं आपली स्वाक्षरी दिली. ही पहा ती. ' म्हणून जीवननें झटकन् खिशातून आपली रोजनिशी बाहेर काढली आणि ती उघडून करुणाबाईच्या पुढे धरीत तो म्हणाला, ' तूच सांग आई, आता मी जर का हे खादीचे कपडे फेकून देऊन, तो पूर्वीचा परदेशी सूट

चढविला तर. ते बरं दिसेल का ? मग आई याच्याआधीपूर्वी निर्धार केलेल्या मनुष्यानं, तासाभराचा काळ लोटला न लोटला तोच, तो झुगारून दिल्यास, त्याच्या हातून पुढं काहीं कार्य घडेल का ? अशा मनुष्याच्या शब्दावर कोण विश्वास ठेवील का ? '

करुणाबाई काहीं बोलल्या नाहींत. जमिनीकडे दृष्टि खिळवून त्या विचारमग्न झाल्या होत्या

त्यांच्या खांद्यावर हात ठेऊन, जीवन म्हणाला, ' तुला माझा राग आला आई ? '

' वेड्या, तुझ्यावर मी कधी तरी रागावणं शक्य आहे का रे ? ' आपल्या विचार तंद्रीतून जाग्या झालेल्या करुणाबाई, निश्चल नजरेनें जीवनकडे पहात म्हणाल्या, ' मी जी एकाएकी स्तब्ध झाले, ते माझं मन गोंधळल्यामुळं, काय करावं हे न सुचल्यामुळं तूं महात्माजींपुढं केलेला निर्धार कळण्यापूर्वी, तूं आताच खादी वापरूं नयेस, असं मला वाटत होतं पण आता तूं खादी वापरण्याचं महात्माजींना अभिवचन दिल्यावर, विदेशी वस्त्र परिधान करणं म्हणजे, माणुसकीला न जागण्यासारखं आहे असं मला वाटतं . '

' खरं ! अगदी खरं ! ' जीवनचा चेहरा फुलला.

' पण त्याबरोबर त्यांचा तुझ्यावर जो रोष होईल, त्याचं काय करायचं हा माझ्यापुढें प्रश्न होता, नि म्हणूनच मी चिंताग्रस्त झालें. '

' माझ्या आईचा जर का माझ्यावर अखंड वरदहस्त असेल, तर सारं जग जरी माझ्यावर उलटलं, तरी त्याची मी कदर बाळगणार नाही.'

' तरी तुला तुझ्या वडिलांची कदर ही बाळगलीच पाहिजे. '

तोंच मोटरीचा हॉर्न वाजला. आबा आल्याची वर्दीच होती ती.

'लवकर येणं झालं आज!' म्हणत करुणाबाई ताडकन् उठून उभ्या राहिल्या आणि भीतीनें सर्वांग थरथर कापत त्या म्हणाल्या, 'गेलच पाहिजे आता मला खालीं अन् बरं का जीवन, मी हाक मारल्यानंतरच तूं खाली ये नि मी विचारीन तेवढ्याच प्रश्नाचीं उत्तर दे. अन् तू काहीही बोलल तरी तोंडातून शब्द म्हणून बाहेर काढू नकोस ..'

'पण ...'

'माझ्या गळ्याची शपथ आहे तुला' घाई घाईनेंच जिन्याकडे वळत करुणाबाई म्हणाल्या, 'मी सांगितलेलं विसरू नकोस हं!'

जीवन काहींही न बोलता सुन्न मनानें कॉटवर पडून राहिला.

* * *

जिना उतरून खालीं येताच, करुणाबाईंनी डोळ्यात तरंगणारे अश्रू पुसले आणि आपल्या तोंडापुढे ज्ञानप्रकाश धरून, त्या दाराजवळच्या कोचावर बसल्या.

त्यानीं तोंडापुढे ज्ञानप्रकाश धरला होता खरा, पण त्यांची नजर होती बाहेरून रागारागानें आत प्रवेश करणाऱ्या आबाच्याकडे.

करुणाबाईना पाहताच, आबा क्रोधातिशयानें ओरडले, 'कुठं आहे तो कारटा?'

'का?'

'का?' आबा आश्चर्यानें उद्गारले, 'जी गोष्ट आतां सर्वांना कळून चुकली आहे, ज्या गोष्टीचा बभ्रा सर्व गांवभर झाला आहे, ती गोष्ट तुला कळूं नये? आश्चर्य आहे!'

'पण 'ती गोष्ट' 'ती गोष्ट' म्हटल्यानं काय बोध होणार मला?'

'अन् बोध झाला नाहीं म्हणूनच तू इतक्या शांतपणानं गोष्टी करते आहेस. कारट्यानें माझ्या तोंडाला डांबर फासलं. मी आजपर्यंत मिळविलेलं

बहुमोल शिक्षण मातीशीं मिळवल. कोर्टात जेव्हा का चपराशापासून तों सीनियर वकिलपर्यंत सारजग माझ्याकडे पाहून फिदफिदा हसत व कुजबुजत, तेव्हा मी शरमेनं मान खालीं घालीत असें.मला अधिक वेळ तिथं न बसवल्यानं मी मध्येंच उठून आलों.. '

' पण एवढं वैतागायला काय झालं ? ' करुणाबाईंनीं सोंगाची सतावणी मात्र खूप केली होती.

' वैतागायला काय झालं ! ' आबा अधिकच वैतागून म्हणाले, ' अग, कारटा आज गांधीच्या सभेला हजर राहिला, इतकंच नव्हे तर त्याच्या बुवाबाजीला भाळून त्यानं खादी वापरण्याची शपथ घेतली. '

' अस्स ! '

' आता तूंच सांग, मी संतापतो आहें ते बरोबर करतो आहे कीं नाहीं तें ! कारट्याचा मला इतका राग आला आहे कीं . .. .'

' कीं, ' वरच राहूंदेत गोष्टी ' करुणाबाई मध्येंच म्हणाल्या, ' मला ही गोष्ट केव्हाच कळली आहे, तरीही मी जी शांत आहे, ती का मला ही गोष्ट आवडली म्हणून ? '

' मुळींच नाहीं. ' आबा ठासून उत्तरले.

' झालं तर मग. मला जेव्हा का जीवननं आपण होऊनच ही गोष्ट सांगितली, तेव्हा तुमच्याप्रमाणंच मी त्याच्यावर भयंकर संतापलें, त्याची खूप निर्भत्सना केली, पण जेव्हा का त्याचा अनिष्ट परिणाम होत असल्याचं मला दिसलं, तेव्हा मी गप्प झालें. '

' अनिष्ट परिणाम ! '

' हो ! हीं मुलं किती भावनाप्रधान असतात, याची तुम्हाला कल्पना नाहीं. त्याला एखादी गोष्ट मनापासून कसकोशी वाटली कीं,

तीं मागचा पुढचा विचार न करता ती करण्यास तयार होतात. अशा वेळीं जर का कुणी धाक दडपणानं त्यांना त्या गोष्टीपासून परावृत्त करण्याचा प्रयत्न केला, तर खात्रीनं त्याच्या हाताला अपयश आलंच म्हणून समजाव. प्रकरण अधिक चिघळण्याचाच संभव अधिक. तेंव्हा जर कां काहीं काळ जाऊ दिला, नि त्याचं डोक शांत झाल्यावर, चढलेला पारा उतरल्यावर, त्यांना चार समजुतीच्या गोष्टी सांगून, त्यांची चूक त्यांच्या निदर्शनास आणून दिली कीं, त्यांना पटते. कृतकृत्याबद्दल त्यांना पश्चात्ताप वाटूं लागतो अन् जितक्या निग्रहानं घाईनं ते ती अंगिकारतात तितक्याच घाईनं ते ती सोडून देतात. '

' मग मी काय करावंस वाटतं तुला ? ' करुणाबाईच्या भाषणानं आबाचा चढलेला पारा उतरला खरा ! पण त्यांचा जीवनविषयींचा संताप अस्तनीतील निखाऱ्याप्रमाणे आतल्या आत धुमसत होताच.

करुणाबाई उठल्या आणि आबा बसलेल्या कोचाच्या दांड्याला रेलून उभ्या रहात म्हणाल्या, ' जीवन तुम्हाला भेटताच, मध्यंतरी काहींच न घडल्यासारखं त्याच्याशीं वागा. त्याला शान्तपणे चार उपदेशाच्या गोष्टी सांगा. मी ज्याप्रमाणं माझ्या हृदयात पेटलेल्या क्रोधाग्नीची छाया माझ्या चेहऱ्यावर मुळींच उमटूं न देण्याची खबरदारी घेतली आहे, तशीच तुम्ही घ्या, नि त्याला समजावण्याचा प्रयत्न करा. तुमचं म्हणणं त्याला आता पटणार नाही, पण काहीं दिवसांनी आपोआप पटेल. अन् असा एक दिवस उजाडेल कीं, ज्या दिवशी तो तुमच्याजवळ येईल नि कृतकृत्याबद्दल आपणास पश्चात्ताप वाटत असल्याचं सांगून, तुमची मनापासून क्षमा मागेल......'

' असं तुला वाटतं ! '

'वाटत इतकच नव्हे तर, मला त्याची खात्री आहे!' आपला फासा बरोबर पडत असल्याचे पाहून, उल्हसीत झालेल्या करुणाबाई ठासून उत्तरल्या, ' अन् मीही पण त्याचा मार्ग चुकला असल्याची गोष्ट वेळा-वेळी त्याच्या मनावर बिम्बविण्याचा प्रयत्न करीनच. '

' ठीक '

आबांना मूड उतरला, आणि यातर नमून, ते कोचावर बसले आणि टाईम्स चाळू लागले.

' कॉफी आणू का ? ' करुणाबाईंनी विचारले.

आबांनी हुकार देताच, त्या आत गेल्या, आणि थोड्या वेळाने एका ट्रेमधून कॉफीचे तीन कप घेऊन आल्या आणि आबांच्यापुढे टीपॉय ओढून त्यावर ट्रे ठेऊन, त्यांनी हाक मारली ' जीवन '

आबांनी टाईम्स खाली ठेवला.

' काय आई ? ' जीवनने वरूनच विचारले

' कॉफी घ्यायची आहे ना ? '

' हो ! '

' मग ये तर खाली. कपात आतली थंड होईल आहे. '

जीवन सावकाश जिना उतरून खाली आला, आणि आबांच्या शेजारच्या कोचावर बसला.

त्याच्या नखशिखांत खादीवेषावरून दृष्टि फिरवीत असता, आबांच्या कपाळावर लगेच आठ्या पडल्या.

जीवनला ही गोष्ट कळली, पण मुद्दामच तिकडे दुर्लक्ष करून, त्याने कॉफीचा कप उचलला, आणि काही तरी विचारायचं म्हणून विचारले, ' आज कोर्टातून लौकर परतलात तुम्ही आबा ? '

' हो ! काम संपल. आलो झाल. ' उसळणारा राग आतल्या आत दाबण्याचा प्रयत्न करीत आबा म्हणाल. तरीही त्याची छाया त्याच्या चेहऱ्यावर पडल्यावाचून राहिली नाहीं.

जीवनला वाटले यावेळी अधिक न बोललेलच बरें. नाहीतर आतल्या आत धुमसणाऱ्या ज्वालचा स्फोट व्हायचा !

तो मुकाट्यानें कॉफी पिऊ लागला

पण आबानीच त्याला विचारलं, ' काय सांगितल गांधींनीं आज ? '

जीवन थोडासा चपापलाच. आबाच्या प्रश्नाचा रोख कुणीकडे आहे हे चटकन् त्याच्या ध्यानी आल्याने, तो म्हणाला ' त्यानी स्वदेशीच महत्व पटवून दिल. '

' म्हणज खादी वापरल्यान स्वराज्य मिळत, असा जो त्यानी शोध लावला आहे, तोच ठासून सांगितला असल त्यानी. त्याबद्दल नोबल प्राईझ द्यायला हव बेट्याला '

जीवन यावर चांगलच उत्तर देणार होता, पण करुणाबाईनीं डोळ्याच्या अभिनयान गप्प राहण्यास सुचविल्यानें, तो मूग गिळून स्वस्थ बसला.

जीवनला आपण निरुत्तर केले असें कल्पून आबा म्हणाले, ' खादी वापरल्यान जर का स्वराज्य मिळाल असत, तर आज जी कित्येक राष्ट्र पारतंत्र्यात खितपत पडलीं आहत ती पडलीच नसतीं. '

' खादी वापरल्यान स्वराज्य मिळत किंवा नाही हें जरी मला ठाऊक नसल तरी, त्यान देशाची बेकारी थोड्या अधिक प्रमाणात नाहीशी होते एवढ मात्र खर ' जीवनला शेवटीं बोलल्यावाचून राहवल नाहींच.

' अरे पण ती बेकारी नाहीशी करायला याहून कितीतरी चांगले

मार्ग आहेत की. राजमार्गानें जाण्याचें सोडून देऊन, या आडमार्गाचा अवलंब करण शुद्ध रानटीपणाच आहे. '

' असेल ! पण त्यान इच्छित स्थळी जाता येत ना ! झाल तर मग. माझ्या सारख्याना आपला उद्योग सभाळून, अन्नपाण्यावाचून तडफडणाऱ्या आपल्या देशबांधवाना, साधी खादी वापरल्यान थोडी फार मदत करता येते हा काय थोडा फायदा झाला ? कांहींच न करण्यापेक्षा हें कांही वाईट नव्हें.'

' पण यामुळ तुझ स्वतःच नुकसान होईल, याची काय वाट ? '

' माझ नुकसान ! नी ते कस ?

' तें कस ? ' आबा नीट उठून बसत म्हणाले, ' जीवन, वेड्या ' तू अशा या सोंगात कॉलेजला जाऊ लागलास, मोठमोठ्या लोकांच्या गाठी भेटी घेऊ लागलास, तर प्रतिष्ठित समाजात असलेल तुझ वजन कमी होईल, समाजात हल्ली तुला मिळत असलेला मान मरातब नाहींसा होऊन लोक तुला क्षुल्लक लेखू लागतील, मग तूं नावलौकिक कमाविण्याची, प्रतिष्ठितेला चढण्याची गोष्ट बाजूलाच राहा. '

' अह ! मला नाहीं अस वाटत ' आबांचा युक्तिवाद न पटल्यानें जीवन म्हणाला ' कपड्यावरून मोठेपणा ठरविण्याचे दिवस गेले आता. तस नसत तर साध्या लुंगीत असणाऱ्या महात्मा गांधींच्या शब्दाला आज इतक महत्व प्राप्त झाल नसत. किंवा पूर्वायुष्यात कपड्यापायीं हजारो रुपयांची खैरात केलेले नेहरू पितापुत्र आज जाडी भरडी खादी परिधान कां करू लागले असते ? त्यामुळे त्यांची योग्यता तर कमी झाली नाहींच उलट ती इतकी वाढली आहे की, हिंदुस्थानभरच नव्हे तर सर्व जगभर त्यांचं नांव दुमदुमत आहे, त्यांचा......!'

'जीवन, कॉफी निवून चालली. झटदिशीं ती घेऊन टाक पाहू.' म्हणून करुणाबाईनीं जीवनच्या भलतीकडे वहात चाललेल्या भाषणाला वेळी आळा घातल्याने तो भानावर आला. त्यानें आपलें भाषण अर्धवट सोडलें. अधिक न बोलण्याचा त्याच्या आईनें दिलेला कानमंत्र बोलण्याच्या भरात विसरल्याबद्दल त्याला वाईट वाटलें. आणि एकदम गप्प होऊन त्याने कॉफीचा कप तोंडाला लावला.

३

जीवन प्लॅटफॉर्मवर यायला आणि गाडी सुटायला एकच गाठ पडली. तसाच तो एका उघड्या असलेल्या डब्याच्या दांड्याला धरून कसाबसा वर चढला आणि एकदाचा डब्यात शिरला

त्याला हायसे वाटले. मुखावर तरळणारे विरळ धर्मबिंदु त्यानें पुसले आणि डब्याचें दार बंद करून धरून त्यानें सहज आत वळून पाहिलें तों काय आश्चर्य ! सबंध डबा रिकामा होता. नाही म्हणायला डावी-कडच्या कोपऱ्यातल्या बाकावर तोंडापुढे कसलसें पुस्तक धरून एक स्त्री बसली होती

लगेच त्याला त्याची चूक कळून चुकली. घाईनें तो बायकांच्या डब्यात चढला होता पण याहूनही त्याला जर का कशाचे आश्चर्य वाटलें असेल तर तें त्या स्त्रीचें. त्याच्या अस्तित्वाची जाणिव नसल्या-प्रमाणेच तिने पुस्तकात खुपसलेली आपली मान वर काढून रागाने त्याच्याकडे पाहिले नव्हते कीं, ' अग्गा ! तुम्ही कसे या बायकांच्या डब्यात ?' असे नाकपुडी उडवीत फणकाऱ्यानें म्हटले नव्हतें. ' अशीच बिचारी आणखी थोडा वेळ पुस्तकात तोंड खुपसून बसूदे ' अशी जीवननें मनातल्या मनात आशा व्यक्त केली आणि तो तसाच दाराशी रेलून उभा राहून बाहेर पाहूं लागला.

पण ती स्त्री कोण हे जाणण्याची इच्छा काहीं केल्या त्याला आवरता येईना. त्याला वाटल ' इतकी वाचनाची शोकीन ही बाई कोण आहे हे पहाव तर खर '.

पावलाचा मुळीच आवाज न करता तो थोडासा पुढे झाला आणि हळूच मान वळवून त्यानें चोरट्या नजरेनें त्या स्त्रीकडे पाहिले. तों... तो विस्मयानें मागे सरला. ती स्त्री म्हणजे दुसरी तिसरी कुणी नसून त्याची प्रिय मैत्रीण उपमा होती.

' बरीच वाचणारी झाली आहेस कीं ग ! ' म्हणून तिच्याजवळ जाण्याचा विचार त्याच्या मनात आला आणि त्या हेतूने तो तिच्यापुढे जाऊन उभा राहिलाही. तरीही जेव्हा का वाचण्यात गर्क झालेल्या उपमेला त्याची दाद ना फिकीर दिसली, तेव्हा मात्र त्याला तिची थोडीशी गंमत करावीशी वाटली. तो हळूच ती बसलेल्या बाकावर पण तिच्याकडे पाठ करून बसला आणि मोठयादा खाकरला.

आता मात्र त्याच्या अपेक्षेप्रमाणें वाचन -तद्रींतून जाग्या झालेल्या उपमेने चमकून मागें वळून पाहिले, आणि नखशिखात खादी वस्त्र परिधान केलेल्या गृहस्थाला आपल्या शेजारीं बसल्याचें पाहताच, हातातील पुस्तक जोराने बाकावर आपटून ती म्हणाली,' काय आडदांड असतात तरी हे लोक! कपडे तर दिसतात सभ्यगृहस्थाचे,अन् वागण तर दिसतय् अगदीं मवाल्याच. ' तरीही तो काहीं न बोलता गप्प बसल्याचें पाहून, ती संतापली आणि थोडासा स्वर चढवून म्हणाली, ' अहो देशभक्त,हा बाकं बायकाचा आहे म्हटल ! '

' काय म्हटलत ? ' म्हणून जीवननें मागें वळून पाहताच, महदाश्चर्यानें उपमा उद्गारली. ' अगबाई तुम्ही.. ! '

' का ? एवढ्यांतच ओळख विसरलीस वाटतं ? '

' मी तुमची ओळख विसरण शक्य आहे का ?' उपमा असें बोलून गेली खरी.पण लगेच बोलूं नये तें बोलून गेल्यामुळे कीं काय ती एकदम

गोरीमोरी झाली, तिचा चेहरा गभीर बनला, पण आपल्या वृत्तींतील हा फरक जीवनच्या लक्षात येऊ नये म्हणून, विषयांतर करण्याच्या हेतूनें ती म्हणाली, ' खरंच जिवन, तुम्ही एकदम इतके कसेहो बदललात ! '

' तुला हा फरक एकदम दिसतो उपमा पण कितीतरी दिवसांपासून याची तयारी चालली होती माझी. काल माझा ठाम निश्चय झाला. अन् लगेच मी तो कृतीत उतरविला इतकच काय तें. '

' अस्स ! '

उपमा एकाएकीं गप्प झाल्याचें पाहून जीवन म्हणाला, ' पण तू इतकी शान्त का ? मी खादी वापरू लागल्याच पाहून, तुला आश्चर्य तर वाटल नाहीं ना ! '

' का वाटू नये ? माग कित्येकदां आपला या विषयावर वाद-विवाद झाल्याच आठवत का तुम्हाला ? मी स्वदेशीच्या बाजून बोलू लागताच, तुम्हीं नेहमीं विरुद्ध बाजू घेऊन भाडत होता, तेच तुम्ही आता खादी वापरू लागल्याच पाहून मला का आश्चर्य वाटू नये ? '

' तुला तसं वाटण साहजिक आहे, ' जीवन मन्द हास्य करीत म्हणाला, ' फार काय, त्यावेळीं मलाच जर का कुणी पुढ माझ्यात हा फरक घडून येणार असल्याच सांगितल असत, तर मी खात्रीन उपहासान हसलो असतों, पण गेल्या सहा महिन्यात माझ्या वृत्तींत असा कांहीं फरक पडत गेला कीं ..'

' पण हा फरक तरी कायम टिकणारा आहे का ? ' उपमा खब-चटपणें म्हणाली.

' माझ गभीर बोलण असं थट्टेवारी नेऊं नकोस तू उपमा ' जीवन गभीर चेहरा करून म्हणाला, ' मी आजन्म खादी वापरण्याची प्रतिज्ञा कालच महात्माजींपुढ केली आहे. हे पहा ! '

त्यानें झटकन् आपली रोजनिशी उघडून उपमेपुढें धरली. महात्माजींच्या संदेशावरून नजर फिरवीत, पण मधून मधून डोळ्याच्या कापऱ्यातून जीवनकडे पहात उपमा म्हणाली, ' अस्स ! अगदीं बोलल्याप्रमाणें चालणार तर ! '

' हो ! ' जीवन ठासून म्हणाला, ' पण उपमा, तुझ्यात मात्र बोलण्यात नि चालण्यात तफावत दिसते खरी. '

' ती कशी काय ? '

' तू मला नेहमीं खादीच महत्त्व पटवून देण्याचा प्रयत्न करीत होतीस, पण तुझ्या अंगावर मात्र कधींच खादी दिसली नाहीं. . '

' हो ! अस आहे खर ' उपमा एक दीर्घ निःश्वास सोडून म्हणाली.

' पण तें का ? '

' मी एक दुबळी स्त्री पडलें म्हणून. '

' एखादा प्रश्न उडवून लावायचा झाला तर तुह्या बायकाना हा चांगला तोडगा आहे. '

' कांहीं तरीच ...... '

' मग सारं कांहीं स्पष्टपणें सांग तर ! '

उपमा गप्प झाली. थोडीशी गंभीरही पण बनली, तेव्हा जीवन म्हणाला, 'मला सांगण्यासारख नसल्यास माझा कांहीं आग्रह नाहीं. '

उपमेनें वर मान करून, त्याच्याकडे पाहिलें. ' मी आजपर्यंत कोणती गोष्ट तुमच्यापासून चोरून ठेविली आहे का ? मग काय बर अस वेड्यासारख बोलण ? ' असेंच जणू काय तिला त्यायोगे दर्शवायचें होतें.

मनाचा हिय्या करून, ती म्हणाली,' जीवन, माझ्या कपड्याची तर गोष्ट बाजूलाच राहो, पण इकडची काडी तिकडे हालवायची झाली तर मला माझ्या घरच्या मंडळींची परवानगी घ्यावी लागत......... '

'पण हा प्रकार पूर्वी नव्हता.'

'त्यावेळी माझी आई जिवंत होती, आज तिची जागा माईने घेतली आहे.'

'कळल !'

जीवन एकाएकी गंभीर झाला

'अन् म्हणूनच माझी खादी वापरण्याची इच्छा असताही, मला ती आतल्या आत दाबून ठेवावी लागत आहे. तस करताना माझ्या मनाला यातना होतात, पण त्याचा मला आता सराव करायलाच हवा. माईच्या तंत्राने चालणारे बाबा, मला कुणाच्या गळ्यात बांधतील हे कुणी सांगाव ? कदाचित् .. .'

'मग तू तुला मनपसंत असा पति का निवडत नाहीस ?'

उपमेने चमकून जीवनकडे पाहिले आपली तीक्ष्ण नजर त्याच्या चेहऱ्यावर भिडवून, ती त्याच्या अन्तरंगाचा ठाव घेत होती. पण त्याच्या निर्विकार चेहऱ्यावरून काही बोध न झाल्याने, आपले टपोरे डोळे विस्फारून ती म्हणाली, 'अज्ञान जगाविषयीच आपल अज्ञान प्रकट करता आहात तुम्ही जीवन ! समाजात स्त्रियांना ....'

'पण ते कोणत्या काळच्या ?' जीवन मधेच म्हणाला. 'तू म्हणतेस तशा प्रकारची स्थिती पूर्वी असल, पण आज ? अन् त्यात तू काही परकरी पोर नाहीस. परकरात असतानाच ज्या मुलींची लग्नं होत असत, त्याना लागू पडणारा नियम, तुला, कॉलेजात जाणाऱ्या एका प्रौढ कुमारिकेला लागू करणं.... . छे ! ही कल्पनाच मला कशीशी वाटते उपमा. तुझे वडील तुझ्या माईच्या तंत्राने वागत असतील, पण ते तुझ लग्न तुझ्या इच्छाविरुद्ध एखाद्याशी लावून देतील, हे शक्यच नाही मुळी. अन् एखादे वेळेस ते तसं करु लागले, तर तू त्याचा प्रतिकार करायला नको का ?'

' पण तें कशाच्या आधारावर ? ' फिरून आपली तीक्ष्ण नजर जीवनच्या मुखावर भिडवीत उपमा म्हणाली. ' मला मनपसन्त नसलेल्या वराशीं मी लग्न करण्याचं नाकारताच, बाबानीं जर का मला घराबाहेर पडण्यास सांगितल, तर मी कुणाचा आश्रय घ्यायचा ! '

जीवन चमकला. उपमेचा तो प्रश्न सहेतुक वाटल्यानें तो गोंधळला. त्याची वृत्ति बावरली. त्याचा उमललला अधरोष्ठ थरारला. काय उत्तर द्यावें या घोर विवचनेत तो असतानाच, गाडी विश्रामबाग स्टेशनवर येऊन उभी राहिली.

त्याला हायसे वाटलें. तो झटकन् दार उघडून खालीं उतरला, आणि झपाझप पावलें टाकीत रस्ता चालू लागला.

त्याचे पाय रस्ता चालत होत, पण त्याचे मन ? प्लॅटफॉर्मवर इतर मुलींबरोबर बोलत, उभी राहिलेल्या, उपमेजवळ रेंगाळत होते.

त्याच्या डोळ्यापुढे तिची ती करुणार्द्र मूर्ति उभी राहिली होती, आणि त्याच्या कानात तिचा तो प्रश्न घुमत होता, ' बाबानी जर का मला घराबाहेर पडण्यास सांगितल, तर मी कुणाचा आश्रय घ्यायचा ! '

आपल्याच तंद्रींत रस्ता चालत असताना, त्याला आजूबाजूला जमलेला विद्यार्थ्यांचा घोळका दिसला नाही, की त्याच्यात चाललेली त्याजविषयींची कुजबूजहि ऐकू गेली नाहीं.

तो वर्गात प्रवेश करताच, विद्यार्थी–विद्यार्थिनींनीं टाळ्याच्या कडकडाटात त्याचे स्वागत केले. प्रोफेसरानी पण त्याच्याकडे पाहून स्मित हास्य केलें.

तो लाजला पण खजील झाला नाहीं. त्याला वाटलें, एखादी अनपेक्षित गोष्ट घडली की, लोकात अशा प्रकारचे कुतूहल उत्पन्न होणें साह-

जिक आहे, पण त्यातील नाविन्य नाहीसे होताच ते तिकडे ढुकून देखील पाहणार नाहीत. जगाचाच न्याय आहे हा !

त्या दिवशीं त्याचे काहीं अभ्यासाकडे लक्ष लागलें नाहीं. विद्यार्थ्यांच्या प्रश्नाचा भडिमार, आणि प्रत्येकाला द्यावें लागत असलेले ठराविक साच्याचें उत्तर, यामुळें कंटाळून, तो त्याना चुकविण्यासाठी मधली सुट्टी होताच लायब्ररींत जाऊन बसला.

त्यामुळें त्याला विद्यार्थ्यांचा त्रास चुकविता आला खरा ! पण पलीकडे लेडीज रूममध्यें चाललेला विद्यार्थिनींमधील संवाद काहीं एकण्याचा टाळता आला नाही.

परिचयाच्या चार मुली एकत्र जमल्या की, त्याच्या तोंडाची सरबत्ती सुरू झालीच म्हणून समजावे. त्यावेळी त्याना आजूबाजूचा, फार काय त्याच्या स्वतःचा देखील विसर पडतो. त्यात जर का त्या कॉलेजच्या मुली असल्या, आणि त्यातल्यात्यात जर का त्या आपल्या हक्काच्या जागीं, मुलीकरिता म्हणून राखून ठेवलेल्या स्वतंत्र खोलींत असल्या, आणि शिवाय जर का त्याचा खल त्याच्या आवडीच्या विषयावर चाललेला असला म्हणजे, त्या जो गोंधळ माजवितात तो काहीं पुसू नये.

आणि आजचा प्रसंग तशातलाच होता. वरील सर्व गोष्टी एकदम जमून आल्या होत्या. त्या मुली होत्या कॉलेजच्या मुली होत्या, आपल्या खोलींत होत्या, आणि आवडीच्या विषयावर खल करीत होत्या. तो विषय म्हणजे जीवन.

समोरच्या खिडकींतून पहात जीवन त्याचें संभाषण एकू लागला.

'जीवन खादी वापरू लागले, हें बर झाल बाई विमल.' गुलाब आपल्या लुगडयाचा पदर साफ करीत म्हणाली, 'कारण ते अधिक सुंदर दिसू लागले आहेत.'

'पण त्यामुळ एक गोष्ट वाईट झाली बाई ' विमलनें म्हटले. 'ते पूर्वी जे अल्लड नी खेळाडू दिसत, त आता बरेच पोक्त नी गभीर दिसतात, नाहीं का ग किशोरी?'

'अग पण, दे भ. व्हायच म्हटल्यावर पोक्त हे दिसायलाच हव!'

तोंच समोरच्या आरशात पाहून तोंडाला पावडर लावणाऱ्या प्रभेनें म्हटलें, 'बरं पण, त्याच्यात हा फरक एकाएकीं घडून आला कसा?'

'माझाही तोच प्रश्न आहे,' कोपऱ्यात कॅरम खेळणारी मालती म्हणाली, 'कालपर्यंत स्वारी अगदीं सुटबुट घालत असायची.त्याच नेहरु-शर्ट नि गांधी-टापीत रूपातर व्हावं हें आश्चर्य आहे!'

'अग कसल आश्चर्य आल आहे त्यात?' कापऱ्यात क्रॉनिकल वाचणाऱ्या उपमेकडे पाहून विमल हासत हासत म्हणाली, 'असाच एखादा गुरू भेटला असेल नी दिला असेल त्यानं कानमत्र.'

'त्यान का तिन?' प्रभेनें खवचटपणानें म्हटलें, आणि एकदम हशा पिकला तेथें.

क्रॉनिकल तोंडापुढें धरून उपमा सारखी दात ओंठ खात होती आपला आणि जीवनचा सबध जोडून, कपोलकल्पित गोष्टी रचणाऱ्या त्या मुलींना काय करावे आणि काय नाही असें होऊन गेलं होतें तिला.

हास्याचा भर ओसरतो न ओसरतो तोंच गुलाब म्हणाली, 'पण हा गुरु मोठा दांभिक दिसतोय बाई स्वतःच्या इच्छेप्रमाण आपल्या शिष्याला वागायला लावतो, पण स्वतः काहीं तस वागत नाहीं.'

'अग पण ही शिष्य-परीक्षा असेल.' तोंडाला पावडर लावून झाल्यानें पफ् आपल्या हॅंडबॅगमध्यें ठेवीत प्रभा म्हणाली. आणि आपण मोठा विनोद केला असें कल्पून मोठ्यादा हसूं लागली.

उपमेला वाटलें, चटकन् पुढें व्हावे, आणि तिच्या कानफडात चाग-लीशी ठेवून द्यावी, म्हणजे तिचा फाजिलपणा आपोआप थांबेल, आणि बाकीच्या मुली पण गप्प बसतील. पण तिनें आपले मन मोठ्या कष्टानें आवरले, आणि ती पूर्ववत् क्रॉनिकल वाचण्याचा बहाणा करू लागली.

'शिष्य-परीक्षा? ' विमल आश्चर्यानें म्हणाली, 'हा परीक्षेचा प्रकार अगदींच नवीन दिसतोय् बाई मला! मला वधू-परीक्षा माहित आहे, अलीकड रूढ होत चाललेली, वर-परीक्षाही माहित आहे, पण ही शिष्य-परीक्षा कांहीं आपल्या ऐकिवात नाहीं बाई! '

'तुला शिष्य-परीक्षा माहीत नाहीं?' साळसूदपणाचा आव आणून प्रभा म्हणाली, 'शिष्य-परीक्षा माहीत नाहीं तुला! काय म्हणाव तरी काय तुझ्या या अज्ञानाला! अग, तो एक आधुनिक वर—परीक्षेचा भाग आहे. '

हंशाच हशा पिकला तेथें. तरीही उपमा शांत होती. कांहीं न बोलता स्वस्थ बसणेंच बरें असें वाटलें तिला.

आपल्या इतक्या टोंचून बोलण्यानें देखील उपमेचें मौनव्रत ढळत नाहींसें पाहून, प्रभा समोर बसलेल्या विमलकडे पाहून, डोळा मिचकावीत हळूच उठली, आणि उपमेजवळ जाऊन म्हणाली, 'काय ग उपमा, तूं का आज मुकी? का तुझा महात्मागांधीप्रमाणे आज मौनदिवस आहे!'

'हो, आहे बर!' भयंकर संतापलेली उपमा हातातील अंक जोरानें खालीं आपटून म्हणाली, 'असली खवचट बोलणी बोलायला तुम्हाला लाज कशी वाटत नाही! '

'आम्हाला काय म्हणून लाज वाटावी बाई? ' प्रभा अज्ञानाचें सोंग आणून म्हणाली 'आम्हीं लाजाव अशा कोणत्या विषयावर बोलण निघाल नव्हत. '

' नव्हत ना ! मग करा तर आतां सुरू. '

रागानें फणफणत उपमा उठली, आणि झपाझप पावलें टाकीत खोलीबाहेर पडली, आणि लायब्ररीकडे वळली.

तेव्हा प्रभा म्हणाली, ' शेवटीं मिरची झोंबली नाकाला. काय पण साळसुदपणाचा आव आणीत होती. तिला वाटत कीं, आपण जें कांहीं करतो तें दुसऱ्याला कळतच नाहीं ! '

त्याला विमलने पुष्टि जोडली, ' बाकीची वेळ पुरत नाहीं म्हणून कीं काय, कॉलेजला येताना देखील बायकांच्या डब्यात बसाव लागतं.. '

तोंच घंटा झाल्याने ऐन रंगात आलेलं भाषण अर्धवट सोडून वर्गात जाण्यासाठी मुली खोलीबाहेर पडल्या

उपमा आज वर्गात जाण्याच्या मनःस्थितींत नव्हतीच मुळीं पण घरीं जावें म्हटल्यास गाडीला अद्यापि अर्धा तास अवकाश होता. लाय-ब्ररींत निवातपणें बसण्याचे ठरवून, ती तिकडे वळली. तोंच जीवन लाय-ब्ररींतूनच बाहेर येत असल्याचें तिला दिसलें, आणि तिचे पाय जागच्या जागींच थबकले.

उपमेला लायब्ररीकडे येत असल्याचे पाहून, जीवनला वाटलें कीं, तिला तास नसावा. परीक्षा अगदीं नजीक येऊन ठेपल्याने, एखादा तास नसताच, तो वाया न घालविता ती लायब्ररींत वाचत बसत असल्याचें तो जाणत होता, म्हणून त्यानें तिला विचारलें, ' तास नाहीं वाटत ! '

' हो ! ' उपमेनें धडधडीत खोटें सांगितलें.

' परीक्षेत पहिला नम्बर पटकवायचा बेत दिसतोय्. '

' स्कॉलर्सना नेहमीं आपल्या सारखच सारं जग दिसत. जीवन, स्वतःच्या दृष्टीन जगाकडे पाहायच सोडून देऊन, थोडस जगाच्या दृष्टीन पाहायला शिका. '

आणि ती तडक आत निघून गेली

उपमेच्या त्या अनपेक्षित उत्तरानें जीवन अतिशय बुचकळ्यात पडला. आपले चेष्टेचे बोलणें ती इतकें मनावर घेते काय, आणि एकदम चिडून निघून जाते काय, याचें त्याला राहून राहून आश्चर्य वाटत होतें.

जीवनची आणि उपमची आज इतक्या दिवसाची दाट मैत्री होती, पण ती कधीं त्याच्यावर चिडल्याचे, रागावल्याचे त्याला आठवत नव्हतें. तो तिला कित्यकदा चिडविण्याचा प्रयत्न करी, पण ती तें सारं हांसण्यावारीं नेई. गत इतिहास असा असताही, आज तिनें त्याच्यावर इतकें चिडावे असे काहीं तो तिला बोलला नसताहि, ती त्याच्यावर चिडल्याचे पाहून, तो बुचकळ्यात पडला. त्याला तिचे जातेवेळचे वाक्य आठवलें, 'स्वतःच्या दृष्टीन जगाकडे पाहायचं सोडून देऊन थोडस जगाच्या दृष्टीनं पाहायला शिका.'

त्याला वाटलें, 'आपणास तिनं तस सांगण्याची काय जरुरी ?'

त्याला लडीजरूममधील संभाषण आठवले.

तो विचार करूं लागला, 'बहुतेक सर्व मुलींनीं आमच्या पवित्र मैत्रीला गलिच्छ स्वरूप देऊन तिला चिडविल्यानं तिला अतिशय वाईट वाटल असल पाहिजे. अशा प्रकारचा अनुभव तिला या पूर्वी पण कित्येकदा आला असला पाहिजे अशा रीतीन तिला सारखा मुका मार सहन करावा लागत असता, मी मात्र आमच्याबद्दल लोक काय बोलतात, हें जाणण्याचा प्रयत्न न करता, पूर्ववत् तिच्याशीं सलगीनं वागू लागल्याचं पाहून, ती चिडली असली पाहिजे.

खरच ! काय खोट होत तिच म्हणण ? मी आजपर्यंत तिच्याकडे स्वतःच्याच दृष्टीन पाहात नव्हतो का ? लोक आमच्याविषयीं काय बोलतात, इकडे कधीं मी लक्ष दिल आहे का ?

मघाच लेडीजरूममधल संभाषण माझ्या कानीं पडल म्हणून बरं ! नाहीतर मला ही गोष्ट जगाच्या अंतापर्यंत कळली असती, किंवा नाहीं कोणास ठाऊक ! अन तसं झालं असतं, तर मात्र खात्रीनं मोठा अनर्थ ओढवला असता. मी पुरुष असल्यानं समाज माझं काहीं इतकंस वाईट करू शकणार नाही, पण उपमा ? ती एक अनाथ कुमारिका आहे. अशात जर का तिच्या शीलावर घाणेरडे शिंतोडे उडू लागले तर.. अतिशय वाईट प्रसंग ओढवेल बिचारीवर. सबंध आयुष्यभर तिला रडत बसावं लागेल

अन् या सर्वांच कारण कोण, तर मी !

बस् ठरलं ! माझ्या मनाला कितीही यातना होवोत ! प्रेमळ बाल–मैत्रिणीपासून दुरावताना मला कितीही वाईट वाटो ! फार काय माझ्या हृदयाच्या चिंधड्या चिंधड्या झाल्या तरी मला त्याची पर्वा नाहीं, पण त्यामुळं उपमेचं कल्याण होवो म्हणजे झालं.

' काल मी महात्माजींच्यापुढं त्यागाची शपथ घ्यावी, नि आजच असा प्रसंग माझ्यावर ओढवावा ! किती विचित्र योगायोग हा ! .....'

* × *

गार्डानं शीळ दिली. आणि जीवन प्लॅटफॉर्मवर आला. त्याला पाहताच गाडीत असलेल्या उपमेचा चेहरा एकदम फुलला. खूप रडल्यानें आरक्त बनलेल्या तिच्या डोळ्यात आनंदाची छटा उमटली.

घाईघाईनें दार उघडून अधीरतेनें तिने हाक मारली ' जीवन, अहो जीवन '. जीवनने ती हाक ऐकली. त्यानें तिला पाहिलेहि. आणि म्हणूनच तो जागच्याजागीं थांबला

उपमेनें फिरून म्हटले ' पाहिलंत का ? इथं आहे मी '

तरीहि जीवननें काहीं हालचाल केली नाहीं.

गाडी प्लॅटफार्मवरून हालली

त्याची इच्छा असती तर सहज त्याला गाडीत चढता आलं असतं; उपमा बसलेल्या डब्यात चढता आलं असतं, पण तो मुद्दामच चढला नाहीं,

४

उपमेला त्याचें आश्चर्य तर वाटलेंच, पण वाईटही वाटलें.

विचारांतीं तिचे असें ठाम मत बनलें कीं, लायब्ररीसमोरील आपल्या तुसड वर्तनाचाच त्याला राग आला असावा, आणि त्यामुळेच तो आपल्यावर इतका चिडला असावा.

त्याला टाकून बोलल्याबद्दल तिला स्वत:चाच राग आला. तिला वाटलें, कॉलेजच्या मुलीवरचा आपला राग आपण त्याच्यावर काय म्हणून काढावा ?

पण लगेच तिचें दुसरें मन तिला म्हणालें, मुलींवरचा राग आपण त्याच्यावर काढायचा नाही तर कुणावर ? मुलींच्या फाजील चर्चेचा विषय तोच नव्हता का ? त्याच्यानं तिच्याविषयी त्या भलतेसलतें बोलूं लागल्या मुळेंच ती चिडली नव्हती का ?

मुळीच न चिडता त्या मुलींच समोपण शांत चित्ताने तिनें ऐकून घेतलं असते, फार काय त्यापासून तिला दुःख होण्याऐवजीं आनंदच झाला असता. तिच्या हृदयपटलावर हर्षाच्या ऊर्मी थैथै नाचूं लागल्या असत्या तिच्या गुलाबी गालावर आणखी दोन गुलाब फुलले असते. पण हें सारे कव्हा ? तिला त्याच्या प्रेमाची खात्री असती तर !

तिचें त्याच्यावर निरतिशय प्रेम होतें, आणि त्याचेंही तिच्यावर असावें असें तिला वाटत होतें, पण तिला त्याची खात्री वाटत नव्हती. फिरून फिरून तिला वाटे, ' मी स्वत:वरून तर त्याची परीक्षा करीत

नाही ? माझ्या प्रेमी मनाला त्यांच्या मजबरोबरच्या निर्हेतुक वागण्याच्या बुडाशी प्रेम दडी धरून बसल्याचा खोटा भास तर होत नाहींना ? '

जीवनचें आपल्याबरोबरचें वर्तन ती आता बारकाईनें अवलोकन करू लागली. ती तिच्याशी बोलत असता, हासत असता, त्याच्या डोळयात उमटणाऱ्या विविध छटाकडे चौकस दृष्टीने ती पाहूं लागली, पण त्यात तिला हवी असलेली छटा मुळींच आढळली नाही

शेवटचा उपाय म्हणून तिने आपले प्रेम त्याच्या निदर्शनास आणून देण्याचें ठरविले.

पूर्वी ती त्याला पत्र लिहितेवेळी साध्या ' जीवन ' पासून सुरुवात करीत असे, ती आता त्याच्या मागे ' प्रिय ' हे विशेषण लावू लागली. पूर्वी ती पत्राचा शेवट ' आपली उपमा ' म्हणून करीत असे, ती आता ' तुमची उपमा ' असे करू लागली.

एक ना दोन ! पण सारेच मुसळ करात !

आपल्या वर्तनावरून आपलें तिच्यावर प्रेम असल्याचे तिला दाखविण्याचे तर बाजूलाच राहा,पण तिचें आपल्यावर प्रेम असल्याचे आपल्या निदर्शनास आल्याचे देखील जीवन दाखवीत नव्हता

आणि म्हणूनच ती भयंकर उद्विग्न बनली. त्यात लेडीजरूममधील मुलींच्या अचकट विचकट बोलण्याची भर पडली. ती चिडली, संतापलीही. तशात तो तिची चेष्टा करू लागताच, तिच्या रागाचा पारा भयंकर चढला, आणि ती त्याला टोंचून बोलून, लायब्ररींत निघून गेली, आणि दु:खभार असह्य झाल्यानें डेस्कवर डोकें टेकून मनसोक्त अश्रू ढाळू लागली.

बराचवेळ अश्रू ढाळल्यानन्तर तिला बरें वाटले. चढलेला पारा उतरला, आणि तिला आपली चूक कळून आली, म्हणूनच प्लॅटफॉर्मवर

जीवनला पाहताच, आनंदित होऊन तिने आपल्याकडे येण्यासाठी त्याला फिरफिरून हाका मारल्या.

पण तो न आल्याने, मुद्दाम न आल्याने, तिला अतिशय वाईट वाटले. तो आपल्यावर रागावला आहे, आणि म्हणूनच आपण फिरफिरून बोलावत असताही तो आला नाही, ही एकच गोष्ट तिला बेचैन करण्यास पुरेशी होती.

तिने ती सारी रात्र जागून, तशीच रडून काढली. सकाळी जीवनला भेटून, 'काल आपण चिडलो का?' पासून संभाषणास सुरवात करून, 'आपला [illegible] कोठे?' वर आपण [illegible] जाणून चिडवायचंच, याची मनाशी [illegible] त्यावर तिला थोडेसे समाधान वाटले.

आणि [illegible] मनाशी ठरविल्याप्रमाणे सकाळी आठ वाजताच ती जीवनच्या बंगल्यावर गेली.

फाटकातून आत येताच व्हराड्यात उभ्या असलेल्या गड्याला तिने विचारले 'जीवन आहेत का रे?'

'आहेत बाईसाहेब!'

'मग त्याना मी आले आहे, म्हणून सांग.'

'कोण आले आहे म्हणून सांगू?'

'उपमा.'

'बरं' म्हणून गडी वर निघून जाताच उपमा व्हराड्यात टाक-लेल्या वेताच्या खुर्चीवर बसली, आणि अत्यंत जीवनची मार्गप्रतीक्षा करू लागली.

आणि [illegible] [illegible] [illegible] तिच्याकडे [illegible] पाहू लागल्या.

वरून जीवन एवढीं गडी येताच उपमेनें अधीरतेनें विचारलें, ' काय सांगितलं त्यांनीं ? '

प्रश्न विचारीत असतां तिची छाती सारखी धडधडत होती, तिचा स्वर कापरा झाला होता, तिची दृष्टि कातर बनली होती.

करुणाबाईंचें तिच्या प्रत्येक हालचालीवर लक्ष होतेंच.

' आपण अतिशय अभ्यासांत गढून गेलों आहोत. ' गडी सांगूं लागला, ' परीक्षा दोन चार दिवसांवर येऊन ठेपल्यामुळें, आणि आपणास पहिला नम्बर पटकावयाचा असल्यामुळें, ही अमूल्य वेळ.. '

' कळलं ! ' म्हणून उपमा उठली, आणि अश्रूंच्या रूपानें बाहेर पडणारें आपलें दुःख त्या गड्यास दिसूं नये, म्हणून ती चटकन बाहेर पडली.

करुणाबाई तडक जिना चढून वर गेल्या, तेव्हां गॅलरींत उभा असलेला जीवन बंगल्यापुढून जाणाऱ्या उपमेकडे निश्चल नजरेनें पाहात होता.

उपमा दृष्टिआड होतांच जीवननें एक दीर्घ निःश्वास सोडला, आणि आंत जाण्यासाठीं तो मागें वळतांच, त्याला तेथें उभ्या असलेल्या करुणाबाई दिसल्या.

त्याचा चेहरा एकदम गोरा मोरा झाला.

' जीवन, कोण रे ही उपमा ?' निश्चल नजरेनें त्याच्याकडे पहात करुणाबाईंनीं विचारलें, पण कांहीं उत्तर न देतां, तो खालीं मान घालून उभा राहिल्याचें पाहून, त्यांनीं फिरून विचारलें, ' सांग ना कोण ती ?'

' माझी बाल-मैत्रीण. '

' तुझ्या वर्गांत आहे का ती ? '

'हो!'

'आपल्या जातीची दिसत नाहीं ती.'

जीवननें चमकून करुणाबाईच्याकडे पहाताच, त्या स्मित हास्य करीत म्हणाल्या, 'काहीं काम हात वाटतं तिच तुझ्याकडे?'

'असेल कदाचित्.'

'मग का तू तिला भेटला नाहींस? अभ्यासाची सबब उगीचच का पुढ केलीस?'

'तिला टाळण्यासाठीं.'

'तिला टाळण्यासाठी! तिला तूं आपली बाल–मैत्रीण म्हणवितोस. अन ती तुला भेटण्यासाठीं मुद्दाम इथ आली असता, तिच्याशी अशा-प्रकारच बपर्वाईचं वर्तन ठवतास? हेंच का तुझ मित्र–प्रेम?'

'त्याच प्रेमामुळ मी तस केल आई.'

जीवन तेथून झटकला, आणि आपल्या खोलींत प्रवेश करताच त्यानें दार आतून बन्द करून घेतलें, आणि कॉटवर अग टाकून तो विषण्ण मनाने पडून राहिला.

आणि त्या दिवशीं महत्वाचे तास असताही ता कॉलेजला गेला नाहीं. अभ्यासाची सबब होतीच की पुढे करायला!

करुणाबाईचें आज हें दुसरें आश्चर्य हातें.

अर्थात् त्याना तें खरें वाटलें नाहीं. कारण आजपर्यंत असा एकही दिवस त्याना आठवत नव्हता कीं, जेव्हा जीवननें अभ्यासासाठीं कॉल-जला बुट्टी दिली होती. आणि परीक्षा एकदोन दिवसावर येऊन ठेपल्यानें त्याला खरोखरच अभ्यास करायचा होता म्हणावें,तर तसेंही नव्हतें. कारण त्याची परीक्षेची तयारी इतकी चागली झाली होती कीं, तो परीक्षेत

अगदीं वरचा नम्बर पटकावणार असें भाकित सर्वांनीं केव्हाच केलें होतें. खुद्द जीवनला देखील त्याची खात्री-वाटत होती; आणि तसें त्यानें आपल्या आईजवळ दोन चार दिवसापूर्वी बोलूनही दाखविलें होतें. असें असताही आज कॉलेजला न जाण्याचें कारण आपला अभ्यास असल्याचें जेव्हा का त्यानें करुणाबाईंना सांगितलें,तेव्हा त्यांनीं त्यापासून जो निष्कर्ष काढायचा तो काढला.

तरीही त्या कांहींही न बोलता गप्प होत्या.

* * *

तीन साडेतीनचा समय असेल. जीवन वर आपल्या खोलींत वाचीत बसला होता, करुणाबाई दिवाणखान्यात रुमाल विणीत होत्या.

तोंच कुणीतरी फाटक उघडून आत आल्याचा आवाज झाल्यानें, रुमाल खालीं ठेऊन, त्या उठल्या, आणि बाहेर आल्या.

तो एक गृहस्थ त्याच्याजवळ येऊन म्हणाला, ' जीवनसाहेब आहेत का ? '

' आहे, पण झोपला आहे तो, ' करुणाबाईंनीं धडधडीत खोटें सांगितलें. ' पण काय काम होत त्याच्याकडे ? '

' त्याना देण्यासाठीं एक पत्र दिलय्. '

' कुणी ? उपमेन का ? '

त्या गृहस्थानें होकारार्थी मान हालविली.

' द्या तर इकडे. जीवन उठताच देईन मी तें त्याला. '

' पण...... '

तो गृहस्थ घुटमळू लागल्याचें पाहून, करुणाबाई म्हणाल्या, ' जीवनच्याच हातीं द्यायला सांगितलंय् कां ? '

'हो!'

'अहो, मी त्याची आई आहे,' करुणाबाई हासत म्हणाल्या, 'मी काहीं तें पत्र मधल्यामध्येंच गडप करणार नाहीं.'

'तसं नव्हे!' खजील झालेला तो गृहस्थ खिशातून पत्र बाहेर काढून, करुणाबाईंच्या हातीं देत म्हणाला, 'त्याच्याच हातीं देण्यास बाईंनीं निक्षून सांगितल्यान ..'

'मग सांगताच कशाला तिला तुम्हीं हे पत्र माझ्या हातीं दिलं म्हणून?'

तो गृहस्थ हासला, आणि निघून गेला.

करुणाबाईंनीं पत्र फोडलें, आणि शेजारच्या कोचावर बसून, त्या तें वाचूं लागल्या.

प्रिय जीवन,

तुम्ही माझ्यावर खूप रागावल्यासारखे दिसता जीवन, वैतागाच्या भरात माझ्या तोंडून अधिक उणा शब्द निघून गेला म्हणून, आपल्या माणसावर का कुणी इतकं रागावत असतं? बर हा अबोला! . .

जीवन, नकाहो नका असा रुसवा धरूं!

तुम्ही माझ्यावर रागावल्यावर, मला न भेटण्याचं ठरविल्यावर, आधीच पिडलेली मी काय करूं? खूप रडण्यापलीकडे मला काय करता येणार आहे!

कालची सबंध रात्र मी रडून काढली. तुम्हाला भेटण्याची, भेटून सर्व गोष्टींचा खुलासा करण्याची, मनाला अतिशय ओढ लागल्यानं, माझा डोळ्याला डोळा म्हणून लागला नाहीं.

आज सकाळीं मी तुमच्याकडे आले, तो तुम्हीं मला न भेटताच धुडकावून लावलंत. माझ्याच शब्दात माझी बोळवण केल्याच पाहून,

तुम्हाला आनन्द झाला असेल, पण त्यामुळ माझ्या हृदयाच्या ठिकऱ्या ठिकऱ्या उडाल्या. मेलेल्याला मारण्यात काय अर्थ आहे !

आज तुम्हीं कॉलेजला देखील आला नाहींत. चातकपक्षाप्रमाणे वाट पहात होते मी तुमची तुम्हीं जरी मला घरी भेटला नाहींत तरी कॉलेजात भेटाल, अन् तुम्हीं मजवर कितीही संतापला असला, तरी मी तुमची पदर पसरून क्षमा मागताच, तुम्ही पूर्ववत् मजबरोबर गोडी गुलाबीन वागू लागाल, म्हणून माझे खात मी कितीतरी वेळ लायब्ररींत बसून होते. तोंडापुढे पुस्तक धरून, वाचण्याचा बहाणा करीत होते खरी, पण एक ओळ वाचली असल तर शपथ. डोळ्यापुढे तुमची मूर्ती उभी राहिली होती, अन् डोक्यात पण तुमच्याविषयींचे विचार चालले होते.

शेवटी आला नाहींत तुम्ही. किती निराशा केलीत हो माझी? माझ्या भावनाची तुम्हाला काहींच का किंमत वाटत नाही ? इतके कसेहो निष्ठुर झालात तुम्हीं !

सारी लाज, मर्यादा बाजूला सारून, मी तुम्हाला विनविते की, तुम्हाला मी माझ्या हृदयाच्या कोंदणात कायमच कोरून बसवल आहे, तें केव्हाही अन् कोणीही काढू शकणार नाही.

जीवन, माझ्या प्रेमा, तुम्हाला न मागता दिलेल्या माझ्या हृदयाच्या देणगीचा स्वीकार करा, एवढीच तुम्हाला माझी कळकळीची विनती आहे. हृदयाच दान एकदाच करता येत. नाही का ?

अधिक लिहिण्याच्या मनःस्थितींत मी नसल्यान एवढच सांगते कीं, पंचप्राण डोळ्यात साठवून मी तुमच्या वाटेकडे दृष्टि भिड-वून बसलें आहे.

जीवन, याल ना लवकर! माझ्यावरचा सारा राग माझ्यापुढें बोलून दाखवायला का होईना, मला खूप शिव्या द्यायला कां होईना, या अन् मला भेटा.

याहून अधिक तें मी काय लिहिणार?

तुमची उपमा.

करुणाबाईचा चेहरा गंभीर बनला. पत्र वाचून होताच त्यांनीं तें बंद केले, आणि आपल्या ट्रंकेंत ठेऊन दिलें, आणि कॉटवर पडल्या पडल्या त्या विचार करू लागल्या

टाईम्सचा अंक चाळता चाळता आबा एकाएकीं गंभीर बनले. त्याच्या डोळ्यात खेद–मिश्रित निराशाची छटा उमटली

आणि त्याच्या चेहऱ्यावर आपली तीक्ष्ण नजर भिडविलेल्या करुणा बाईंच्या नजरेस ही गोष्ट येताच, त्या उठल्या आणि आबाच्याजवळ जाऊन म्हणाल्या, ' आज विशेष काहीं आहे का टाईम्सात ? '

' आय. सी. एस चा निकाल आलाय् '

' असं ! '

' माझ्या सांगण्याप्रमाणे वागला असता, तर उद्या जीवनही आय. सी. एस्. झाला असता आणि.. '

' आणि ' वरच आपले भाषण थांबवून आबानी एक दीर्घ निःश्वास सोडला. तेव्हा करुणाबाई म्हणाल्या

' इतकं निराश व्हायला नको काहीं. अजूनही होईल तो आय.सी.एस.'

' हूं ! ' म्हणून आबानीं उपहासात्मक हास्य केलें.

'खरंच, जीवनच्या डोक्यातून हें स्वदेशीचं वेड निघून जाणं अजून काहीं कठीण नाहीं

' मला बरं वाटावं म्हणून तू असं बोलते आहेस झालं......'

' नाहीं हं ! अगदीं मनापासून मला तसं वाटतं. '

तेव्हा आबा करुणाबाईंच्याकडे प्रश्नार्थक चेहरा करून पाहू लाग-तांच त्या म्हणाल्या, 'एकदा कां त्याचं लग्न झालं......'

' लग्न ! '

'हो लग्न!'

'भलत्या गोष्टींत लक्ष घातलेल्या भावनयुक्त तरुणाचें मन फिरून आपल्या संसाराकडे वळवायला लग्नासारखा जालीम उपाय नाहीं!'

पण आबा कांहीं न बोलता विचारमग्न बनल्याचें पाहून करुणाबाई म्हणाल्या, 'त्या सोनटक्क्यांच्या गणूचंच पहाना! पूर्वीं किती उनाडक्या करीत होता तो. चार चार दिवस घरी परतत नसे स्वारी तेच आता त्याच लग्न झाल्यावर तो कसा वागतो पहा, सदान्‌कदा बायको भोवतीं रेंगाळत असते स्वारी, तसंच जीवन.

'समजल!' आबा समाधानान म्हणाल. 'उपाय नामी आहे खरा!'

'मला जसा सुचला तसा तुमच्यापुढे मांडला. त्यांत कांहीं घेण्या-जोग असल्यास

'अग घेण्याजोग म्हणून काय विचारतेस?' खूष झालेले आबा नीट उठून बसत म्हणाले, 'ठरलं! जीननच लग्न या सुट्टींतच करून टाकायच!'

'पण त्याची आधीं सम्मति घ्यायला नको का?'

'त्याची कशाला घ्यायला पाहिज सम्मति?' आबा आढ्यतेने म्हणाले.

'तस नको.' करुणाबाई कोंचाच्या दांड्यावर बसत म्हणाल्या. 'आपण समजावून सांगितल्यास तो नाही म्हणायचा नाहीं, फार तर आताच लग्न नको म्हणेल, तस झाल्यास आपण नुसता त्याचा वाङ्‌निश्चय करून टाकू, तरी कांहीं फारस बिघडणार नाहीं.'

'बर!'

'मग बोलावू कां मी त्याला खालीं?'

'नको. कार्ट्याच तोंड देखील पाहण्याची माझी इच्छा नाहीं!

बोलत असता आबाच्या कपाळावर आठ्याच्या जाळ्या पसरल्या. ' तूंच वर जा नि त्याच मन वळविण्याचा प्रयत्न कर. '

' बर ! '

करुणाबाई जिना चढून वर आल्या, पण जीवनच्या खोलीचें दार आतून बंद असल्यानें, त्यानीं हाक मारली ' जीवन '

जीवनने चटकन् दार उघडून विचारलें, ' काय आई ? '

करुणाबाई काहीही न बोलता सरळ आत गेल्या, आणि कोपऱ्यातल्या कॉटवर जाऊन बसल्या. जीवनही त्याच्याजवळ जाऊन बसताच त्या म्हणाल्या, ' जीवन, तू हे खादीचं व्रत स्वीकारल्यापासून मला त्याना किती जपाव लागत आहे. त्याची तुझ्यावर अवकृपा होऊ नये म्हणून, किती काळजी घ्यावी लागत आहे, याची तुला कल्पना देखील करता यायची नाहीं. '

' अस कस म्हणतेस तू आई ? '

' असेल ! नाहीं अस मी म्हणत नाहीं. आज ते कोर्टातून घरी परतले ते जमदग्नीचा अवतार धारण करून ! त्यावेळीं जर का तू त्याना भेटला असतास तर ! नकोच ती कल्पना. तू बाहेर गेल्याच सागून त्याना मी थोपवून धरल, अन् त्याचा राग शात करेतोपर्यंत माझ्या नाकीं नळ आले. त मला नाहीं नाहीत बोलल. तुझ्याकरिता मी ते एकून घेतल. तरीही त्याचा प्रखर कोप शात होण्याच चिन्ह दिसेना ......'

' आई .. ..'

' शेवटीं मला एक उपाय सुचला ' आपल्याच नादांत असलेल्या करुणाबाई पुढें म्हणाल्या ' अन् तो त्याच्यापुढं माडताच त्याना पटलाही.'

' कोणता तो ? '

' तुझ लग्न करण्याचा.... . '

जीवन चमकला, त्याच्या तोंडातून न कळत उद्गार बाहेर पडला ' लग्न ! '

'लग्न म्हणताच तू इतके का बिचकून जावस, हेच मला कळत नाहीं जीवन ! आता फक्त तुझा वाङ्निश्चय करायचा, लग्न नंतर केलं तरी चालेल.'

' म्हणजे काय होईल? '

' जीवन, तुझं हे राष्ट्रकार्याचं वेड, तुझं लग्न होताच तुझ्या मनातून निघून जाईल अन् तुझं लक्ष संसाराकडे वळेल असं सांगून, त्यांची समजूत पटविली मी. त्याकरिता मला किती प्रयत्न करावा लागला, हें सार मी तुला आता सांगत बसत नाही आहेच तुला त्यांच्या स्वभावाची कल्पना मग काय, सांगू का मी त्यांना तुझी वाङ्निश्चयाला सम्मति असल्याचं ? '

जीवन विचारात पडला. सारें शिक्षण पुरें झाल्यावर आपलें लग्न व्हावें असें वाटत होतें त्याला. त्यानें आपली ही मनीषा करुणाबाईजवळ एक दोनदा बोलूनही दाखविली होती, आणि त्यांनीं पण आपली इच्छा तशीच असल्याचे त्याला सांगितलें होतें. असें असता त्याच आज त्याला वाङ्निश्चय करण्यास सांगत होत्या.

पण त्यांत त्यांचा स्वार्थ का होता ? त्याचें शिक्षण पुरें व्हावें, त्याच्या वडिलांची त्याच्यावर अवकृपा होऊं नये, म्हणूनच ना त्यांचा सारा प्रयत्न चालला होता ?

शिवाय त्याचा आता फक्त वाङ्निश्चय व्हायचा होता. वाङ्निश्चय म्हणजे काहीं लग्न नव्हे.

आपण वाङ्निश्चयास तयार असल्याचें त्यानें सांगितलें, तसें करण्यांत आणखी एक उद्देश होता त्याचा !

त्याच्या व उपमेच्या मैत्रीबद्दल लोक जे भलते सलते बोलत होते त्यालाही त्याचा वाङ्निश्चय झाल्याचे त्याना कळून चुकताच, आळा बसला असता, आणि त्यामुळे उपमा सुखी झाली असती

जीवनची अनुमती मिळताच, प्रेमभराने त्याच्या पाठीवरून हात फिरवीत करुणाबाई म्हणाल्या, 'खूप अभ्यास कर, इतर कोणत्याही गोष्टींना मनात थारा देऊं नकोस, अन परीक्षेत पहिला नंबर पटकाव.'

'तुझा आशीर्वाद असल्यावर तस का होणार नाही आई!'

जीवनकडे स्निग्ध दृष्टीनें पहात करुणाबाई जिन्याकडे वळल्या.

त्या जिना उतरून खाली येताच, खालीत इकडून तिकडे येरझाऱ्या घालणाऱ्या आबानीं अधीरतेने विचारल, 'काय झाल?'

'मी पूर्वी कल्पना केली होती तेच' करुणाबाई हासत हासत उत्तरल्या.'

* * *

जीवन आज [illegible] खुर्चीतच [illegible] पण करुणाबाई मात्र [illegible] गंभीर तशाच उदास बसल्या

त्यानीं दिवाणखान्यातील कोचावर अंग टाकल आणि समोरच्या भिंती-वर टांगलेल्या जीवनच्या फोटोकडे त्या अनिमिष नेत्रांनी पाहू लागल्या.

त्यांचे हृदय भयंकर विदीर्ण बनले त्यानीं आपले डोळे घट्ट मिटून घेतले. तों त्याच्या मनश्चक्षुसमोर उपमेची करुणार्द्र मूर्ती उभी राहिली.

जीवनला भेटण्यासाठी आल्यावेळीं दिसणारा तिचा तो उदास चेहरा, तिची ती कावरी बावरी नजर, आणि जीवननें तिला भेटण्याचें नाकारताच, तिच्या डोळ्यात चटकन् उभे राहिलेले अश्रू ...

त्या विचार करू लागल्या, 'जाणून बुजून आज मी तिला दुःख देत आहे. तिचं मन मला कळत, तिच्या दुःखाची मला जाणीव आहे, पण

मी तर काय करणार ? तिच्या दु:खावर दृष्टि ठऊनच नाहीं का मी ही गोष्ट केली !

मृगजलाच्या मार्गं लागलेल्या हरिणीला ती चूक करीत असल्याची जाणीव नसते. ती जाणीव असलेल्यानींच तिला वेळीं सावध करायच नसतं का ?'

तोच दारावर कुणीतरी टिचकी लगावल्यानें करुणाबाई आपल्या विचारतंद्रींतून जाग्या झाल्या. आणि झटकन् उठून त्यांनीं दार उघडलें.

दारात उपमा उभी होती.

तिचा चेहरा बराचसा म्लान तसाच उदास दिसत होता. करुणाबाईंना पाहताच तिने आधीरतेनें विचारले, ' जीवन घरीं आहेत का ? '

' हो ! का ? '

' त्यांना मला भेटायचय्'

' अगदींच का जरूरीच काम आहे ? '

' का ? आताशा ते फार अभ्यास करतात वाटत ? '

' हा ! तेंही आहेच. ' करुणाबाई मंद हास्य करीत म्हणाल्या, ' परीक्षेंत त्याला अगदीं वरचा नंबर पटकावयाचा आहे कीं नाही? अशातच त्याच्या वाङ्निश्चयाच घाटत आहे. घाटत आहे कसलं म्हणा, जवळ जवळ ठरलच आहे. ' करुणाबाईनी ठाकून दिले.

' काय वाङ्निश्चय ! ' उपमेच्या छातींत धस्स् झालें. तिला वाटलें सर्व घरच आपल्यावर कोसळून पडतें आहे.

करुणाबाईंच्या तीक्ष्ण नजरेंतून काहीं ही गोष्ट झांकुन राहू शकली नाहीं पण तें न दर्शविता त्या म्हणाल्या, ' हो ! त्यामुळ तो काल नि आज कॉलेजला देखील गेला नाहीं...'

उपमेला तेथे थांबवेना. दुःखभार असह्य झाल्याने व तो अश्रूंच्या रूपाने बाहेर पडेल असें वाटल्यानें, ती जाऊ लागताच करुणाबाईनीं मुद्दाम मच खोचून विचारलें, ' काहो ! चाललात ? जीवनला भेटायच आहे ना तुह्माला ? मग थांबा कीं, बोलावतेंच त्याला मी वरून ..' आणि खरच बोलल्याप्रमाणें करुणाबाई जिन्याकडे वळण्याचा बहाणा करताच, आलेला हुदका आतल्या आत दाबण्याचा प्रयत्न करीत, उपमा म्हणाली, ' नको, एक महत्वाच काम असल्यान मला आता गेलच पाहिजे. भेटेन त्याना मी फिरून केव्हातरी . '

' बर तस करा, ' करुणाबाई शान्तपणे म्हणाल्या, ' पण तुमचा जीवनला काहीं निरोप सागायचा आहे का ? '

उपमेच्या डोळ्यातून ज्वाला बाहेर पडू लागल्या. तिचे सर्वांग थरथर कापू लागले आणि तिनें चिडून म्हटलें, ' हो ! आहे एक. वाङ्-निश्चय ठरल्याच ऐकून मला अतिशय आनन्द झाल्याचं सागा त्यांना. '

' ठीक ! बर पण काण आल होत म्हणून सागू ? ' करुणाबाईनीं सोंगाची बतावणी मात्र खूप केली होती.

आता मात्र उपमेच्या मनाचा तोल गेला, आणि भान न राहून ती उत्तरली, ' त्याची काही जरूरी नाहीं '

आणि लगेच ती फाटकाकड वळलें.

' मग जीवनला तुमचा निरोप सागायचा कसा ?' करुणाबाई ओरडल्या.

' त्याचीहि पण जरूरी नाहीं. ' असें म्हणून उपमा फाटकाबाहेर पडली, आणि झपाझप् पावलें टाकीत, रस्ता चालू लागली.

करुणार्द्र नेत्रांनीं तिच्याकडे पहात करुणाबाई पुटपुटल्या. ' गरीब बिचारी ! '

६

कॉटवर पडल्या पडल्या जीवन कितीतरी वेळ कल्पनेच्या फोटोकडे पहात होता

आणि कल्पना दिसत होतीच मुळी तितकी सुंदर. तिचे ते नाचरे डोळे आणि हसरे मुख, हसताना तिच्या गालावर पडलेली खळी, किंचित् एकमेकांपासून विलग झालेले ओठ, आणि अतिशय चमकणारी धवल दंत-पंक्ति.

पण जीवनची नजर मात्र फिरत होती ती तिच्या फॅशनेबल ब्लाऊझवरून, तिच्या केसांना दिलेल्या नागमोडी वळणावरून, कानात घातलेल्या लालचक डुलावरून आणि हातात धरलेल्या सिनेमा नटींच्या आल्बमवरून.

त्याला त्याच्या आईचे थोड्यावेळा—पूर्वीचे उद्गार आठवले, 'कल्पना सुंदर आहे म्हणूनच मी तिची निवड केली असं नव्हे. राष्ट्रोद्धाराचे कार्य हाती घेऊ इच्छिणाऱ्या तुला ती योग्य सहचारिणी होईल किंवा नाही यावर माझी नजर होतीच!

कल्पनेचे वडील ठाण्याचे प्रसिद्ध कॉंग्रेस कार्यकर्ते असल्याचें तू जाणतोसच. आपलं सरकार मुंबईवर झालं अमलच पाहिजेत. अन तुझ्या-सारख्या राष्ट्रीय बाण्याच्या तरुणाला असलीच सहधर्मचारिणी आवडेल, म्हणून मी तिला पसंत केली. तरीही तुला मुलगी पहायची असल्यास पाहून ये!'

त्याच्या लाडक्या आईनेच वरील उद्‌गार काढले होते, म्हणून जीवन काहींही न बोलता गप्प बसला होता.

कारण नुसत्या मुली पाहून, किंवा परभारें त्याची चौकशी करून मिळविलेल्या तुटपुंज्या माहितीवर त्याचें कल्पना-चित्र उभारणें, आणि त्यात आपणास हवे ते रंग भरीत जाणें, त्याला मुळींच आवडत नसे, एखाद्या मुलीच्या स्वभावाची खरी खुरी कल्पना यायला तिचा थोडातरी परिचय घडला पाहिजे, दोघांची मनं, आवडी निवडी एक असल्याची परस्परांना खात्री झाली पाहिजे, तरच त्यांचे वैवाहिक जीवन सुखदायक होईल, अशी त्याची ठाम समजूत होती. सर्व सामान्य स्त्री-पुरुषांना, लग्नासाठी लग्न करणाऱ्या लोकांना जरी हा नियम संपूर्णपणें लागू पडला नाही, तरी त्याच्या सारख्या राष्ट्रकार्य करू इच्छिणाऱ्या तरुणाला, आपली पत्नी समविचाराची असावी असे वाटत होते.

पण आजपर्यंत त्याला त्याच्या जातीतील एकाही प्रौढ कुमारिकेचा सहवास लाभला नव्हता, की परिचय घडला नव्हता भिन्न जातीतील मुली तरी कुठं त्याच्या विशेष परिचयाच्या होत्या ?

नाहीं म्हणायला एका मुलीचा त्याला परिचय घडला होता, आणि ती म्हणजे उपमा !

दोघांनाही एकमेकांची मने कळली होतीं, दोघांच्या आवडी निवडी एक होत्या, विचार एक होते पण जाती भिन्न होत्या.

त्याचं मन द्विधा झाले

' किती निर्दय आहे परमेश्वर! त्याला जर का आमचं लग्न जुळवून आणायचं नव्हतं, तर कशाला आम्हाला एकत्र आणलन् त्यानं ? कशाला दोघांच्या मनोवृत्ति सारख्या बनविल्या, आवडी निवडी सम ठेवल्या ! '

पहिलें मन,

' परमेश्वरान कुठ तुमच्या लग्नाला आडकाठी केली आहे ? त्याच्या दरबारीं स्त्री व पुरुष हे दोनच भेद आहत. जातीचे थोताड तुमचच आहे, तुम्ही होऊन स्वत:वर बंधनं लादून घेतली आहेत, त्याला तो परमेश्वर काय करणार ? ' दुसरे मन.

' आपल्या सारख्या उसळत्या रक्ताच्या उमद्या तरुणानींच हीं बंधन तडातड तोडून टाकायला नकोत का ? ' पहिल्याने इच्छा प्रकट केली.

' मला हीं बंधन तोडता येण्यासारखीं आहेत, पण त्यामुळ होईल काय ठाऊक आहे ! माझ्यावर माझ्या घरच्या सनातन मनोवृत्तीच्या मंडळींची अवकृपा होईल नी याहूनही पारतंत्र्याची बेडी तडातड तोडण्याचे मोठ काम माझ्या हातून पार पडणार नाहीं दुसऱ्या मनान स्पष्टीकरण केलें.

आणि जीवनला ते पटल्याने त्याने कल्पनेबरोबरच्या वाङ्‌निश्चयाला अनुमति दिली.

× × ×

घरात वाङ्‌निश्चयासाठी आलल्या पाहुण्याच आदरातिथ्य ठवण्याकड इतकेसे लक्ष नव्हत जीवनच, त्याचे सार लक्ष थोड्या वेळाने लागणाऱ्या परीक्षेच्या निकालाकड लागून राहिल होतें. आपल्या निकालाच्या दिवशींच आपला वाङनिश्चय ठवल्याबद्दल तो खूप तडफडला होता घरच्या मंडळीवर. पण त्याला ते तरी काय करणार ? त्याच्या सासऱ्यानींच ठाण्याहून मुहूर्त काढून पाठविला होता, आणि त्याना उलट पत्र लिहून मुहूर्त बदलण्यास सांगण्याला त्याची आई व वडील तयार नव्हते, उलट ते म्हणत ' काय बिघडल यात ? आम्ही तर म्हणतो कीं, हा इष्टच योगायोग जमून आला. निकाल काय लागणार, हें आम्हाला पूर्णपणें ठाऊक आहे; पहिला वर्ग हा ठरलेलाच आहे; पण नम्बर कितवा तेवढच

पहायचं आहे; अन् म्हणूनच पाहुणे मंडळी इथ असताना परिक्षेचा निकाल लागला, तर दुधात साखर पडल्या सारख होणार नाहीं का ? '

जीवनलाही तसेंच वाटत होतें, पण ते पटत नव्हते त्याचें पेपर्स चांगले गेले होते, अपेक्षेप्रमाणें त्याला पहिला वर्ग मिळणार असल्याची त्याला खात्री वाटत होती, पण त्याला धीर निघत नव्हता

म्हणून निकाल लागण्यास थोडा अवकाश असतानाच त्याने सर्वांची नजर चुकवून आबा आज कोर्टात जाणार नसल्यामुळे, मोकळी असलेली मोटर घेतली आणि कॉलेज गाठलें

कॉलेजच्या पोर्चमध्यें बरेचसे विद्यार्थी जमले होते आणि त्यांची धावपळ सारखी चालू होती

जीवनला वाटले कीं, निकाल ऐकण्यासाठीं आलेल्या विद्यार्थ्यांचा तो घोळका असावा, आणि निकाल लागण्यास अद्यापि थोडा अवकाश असल्यानें, ते आपल्या नेहमींच्या सरावाप्रमाणे पोर्चमध्ये गोंधळ घालीत उभे राहिले असावेत.

पण जेव्हा का तो विद्यार्थ्यांचा तांडा त्याच्या मोटरी भोंवती गोळा झाला, तेव्हा सर्वांग खादी वस्त्र परिधान केलेल्या एका विद्यार्थ्यास त्यानें विचारलें, ' काय हो सारंगपाणी, काय भानगड आहे ही ? '

'अगदीं वेळेवर आलात बुवा तुम्ही' सारंगपाणी समाधानानें म्हणाला.

' वेळेवर ? म्हणजे काहीं बेत आखलाय् वाटत तुम्ही ? '

' अहो पण मोटरींतून उतराल तर कीं नाहीं ? '

जीवन चटकन् मोटरींतून खालीं उतरताच सारंगपाणी म्हणाला, ' आम्ही आज कॉलेजवर तिरंगी झेंडा उभारण्याच ठरविलय्. दोन चार दिवस तुम्हीं कॉलेजकडे फिरकलाच नाही, नाहींतर ही गोष्ट तुम्हाला

केव्हांच कळली असती, अन् तुमच्या बंगल्यावर येऊन तुम्हाला वर्दी द्यायची म्हणजे.. '

' बर ! बर ! पुढं काय झालं ? ' सारंगपाणीच्या घुटमळण्याचें कारण चटकन् जाणल्यानें जीवन मूळ विषयावर येत म्हणाला. पण त्याच वेळीं त्याच्या मनात सहज विचार येऊन गेला, ' आपल्या वडिलांचा केवढा हा दरारा ! '

' विशेष कांहीं नाहीं ' सारंगपाणी सांगू लागला, ' काल आम्ही प्रिन्सिपालकडे विद्यार्थ्यांचें डेप्युटेशन घेऊन गेलों होतो. सरकारी शाळा कॉलेजावर दखील आता झेंडे उभारले जात असल्यामुळें, आमच्या कॉलेजवरही झेंडा उभारण्यास आम्हास परवानगी द्यावी, म्हणून आम्ही त्याना खूप सांगून पाहिलं, पण शेवटपर्यंत ते नन्नाचा पाढा गिरवीत होते

आता सारेजण निकालावर खल करीत बसले आहेत आत. तोपर्यंत हें झेंडा उभारण्याचं काम उरकून घ्यायचं ठरविलं आहे आम्ही अन् तुम्हीं वर झेंडा उभारावा अशी सर्वांची इच्छा आहे. '

' मी तुम्हा सर्वांना सोडून का आहे ? ' जीवन हातात झेंडा घेत म्हणाला, आणि वर जाण्यासाठीं तो वळणार तोंच एक विद्यार्थी म्हणाला, ' थोडं थांबा ! ती पहा गाडी आलीच '

' काय हो तुटपुंजे, कुणी येणार आहे वाटतं ?' जीवननें स्टेशनकडे पहात वरील विद्यार्थ्याला विचारलें.

' हो ! मुली येणार आहेत, ' तुटपुंजे हासत हासत उत्तरला, ' हा सामुदायिक कार्यक्रम आहे हटलं ! '

लवकरच पाचसहा मुली झपाझप पावलें टाकीत तेथें येऊन पोंहोचल्या. त्यांच्या अग्रभागीं उपमेला पाहताच जीवन विस्मयानें म्हणाला, 'कोण, तू ?'

झेंडा हातात घेऊन, उभा असलेल्या जीवनाला पाहून उपमेलाही आश्चर्य वाटल्यानें तिनें उलट प्रश्न केला, 'तुम्ही कसे इथे?'

'कसा म्हणजे! तू तसा मी.'

'छे! मुळींच नाहीं. तुमच्यात नि माझ्यांत महदन्तर आहे.'

जीवन चमकला, आणि त्यात उपमेचा चेहरा एकाएकी गंभीर तसाच क्रुद्ध होताच तर त्याचें मन भयंकर गोंधळलें. तिला त्याचें कारण विचारण्याचें त्याच्या मनात आलें. पण तशा त्या नाजूक गोष्टीचा खुलासा करून घेण्याची ती वेळ आणि तें स्थळ नसल्याचें जाणून, तो गप्प झाला. आणि तेथे जमलेल्या विद्यार्थी-विद्यार्थिनींना कोणत्याही प्रकारचा संशय येऊ नये म्हणून बळेच हासून तो म्हणाला, 'पण तें अन्तर कमी करणं आपल्याच हातीं आहे कीं!'

उपमेनें विकट हास्य केलें; पण झेंडा लावण्यासाठीं वर गेलेल्या जीवनला काहीं तें दिसलें नाहीं.

झेंडा उभारून तो खाली उतरू लागणार, तोंच प्रिन्सिपाल आपल्या सहकाऱ्यांसह बाहेर आले.

त्यांना येत असल्याचें पाहताच विद्यार्थी स्टेशनकडे पळाले. एकटी उपमाच काय ती तेथे उभी राहिली.

खालीं उतरून सत्वर आपल्या मोटारीकडे वळणाऱ्या जीवनाला पाहताच प्रिन्सिपाल उद्गारले 'कोण, जीवन!'

प्लॅटफॉर्मवर उभे राहिलेले विद्यार्थी कुतूहलतेने तिकडे पहात होते.

'होय सर मीच.'

'अन् तुम्ही असल्या भानगडींत पडलात?'

'असल्या म्हणजे कसल्या सर?'

'आता केलात तसल्या. तुम्हीच हा झेंडा वर उभारलात ना?'

'आम्ही सर्वांनी मिळून उभारला मी फक्त वर नाऊन तो रावला'

'म्हणजे झेंडा उभारण्याची जबाबदारी तुम्हा दोघावर नसून येथें जमलेल्या सर्व विद्यार्थ्यांवर आहे असंच तुमच म्हणण ना?'

'हो!'

'मग तुमचे हे सोबती मला पाहताच पळून का गेले?'

'म्हणून त्यांची जबाबदारी टळत नाहीं सर.' प्रिन्सिपालाच्या प्रभाच्या रोख जाणून जीवन उत्तरला.

'हा नुसता शब्दच्छल झाला, आम्ही फक्त तुम्हा दोघांनाच झेंडा उभारल्याबद्दल जबाबदार धरणार!'

'तस करणं म्हणजे अन्याय करण्यासारखं आहे सर' जीवन आवेशानें उत्तरला.

'तस वाटत असल, तर काढा तो झेंडा खाली, मग आम्ही तुम्हांला मुळीच जबाबदार धरणार नाहीं'

'तें कालत्रयीं शक्य नाहीं सर!'

'मग तुम्हाला त्याचे फारच वाईट परिणाम भोगावे लागतील.'

'त्याला माझी तयारी आहे'

'मी फिरून एकवार तुम्हाला सांगतो, जीवन, थोडासा दूरदृष्टीनं विचार करा.' प्रिन्सिपाल जीवनच्या मुखावर आपली नजर रोखून म्हणाले, 'तुमच्या बद्दल मला अतिशय आपलपणा वाटतो, तुम्ही परीक्षेत पहिले आलात......'

जीवनचा चेहरा एकदम फुलला.

'अन् म्हणूनच तुमचा मला अभिमान वाटतो,' प्रिन्सिपालनीं आपलें भाषण पुढे चालू केलें, 'तुमच्या सारखे हुशार विद्यार्थी आमच्या

कॉलेजात असावेत, त्यांनी आमच्या कॉलेजची कीर्ति चोहोंकडे पसरवावी असं मला वाटत, म्हणूनच मी तुम्हाला फिरून एकवार सांगतो की, तुम्हीं जर का हा झेंडा खालीं उतरून ठेवाल, तर मी तुम्हाला झाल्या गोष्टींबद्दल माफी करण्यास तयार आहे.'

'पण ती गोष्ट आता शक्य नाहीं सर.'

'मग मला ही गोष्ट तुमच्या वडिलांच्या निदर्शनास आणावी लागेल. पाहू काय म्हणतात ते.'

वडिलांचें नाव काढताच जीवनच्या हृदयात चर्र झालें. त्याच्या नजरपुढें आबाची ती करारी नी क्रुद्ध मुद्रा उभी राहिली, आणि त्याचें काळीज हादरलं, पण ते क्षणभरच, लगेच आत्मसंयमन करून तो म्हणाला, 'जशी आपली मर्जी'

आता प्रिन्सिपालनीं उपमेस विचारले, 'तुमचेही हेंच उत्तर आहे का?' आणि उपमेने होकारार्थी मान हालवताच ते आपल्या सहकाऱ्यासह आंत निघून गेले.

आतां जीवन उपमा शिवाय तेथें कोणी नव्हते.

'चल की' जीवन मोटरीकडे वळत उपमेला म्हणाला.

'मला यायचं नाहीं,' उपमेने त्याच्याकडे न पाहताच उत्तर दिलें.

'यायचं नाहीं? म्हणजे तूं इथंच कां राहाणार आहेस उपमा?'

'मी तुमच्याबरोबर आले नाही म्हणून मी इथंच रहाणार आहे असा का अर्थ निघतो?'

'मग काय तूं रेल्वेतून येणार?'

'हो!'

'पण तें कां?'

' माझी मर्जी '

' असं का बोलत आहेस तू ? ' जीवन रडकुंडीस येऊन म्हणाला, ' रेल्वे येण्यास चांगला तासभराचा अवकाश आहे, तोपर्यन्त तू इथेच का थांबणार ! अन् तेही माझी गाडी असता नि मी तुला बोलावीत असता ! मग देखील तू अशीच माझ्याशी तुसडपणाने वागलीस माझी तुला काहीच का पर्वा वाटत नाही ? '

' काय तुमचा माझा संबंध ? '

जीवनला परतण्यास जसा जसा उशीर होऊं लागला, तसतसा करुणाबाईचा जीव खालीं वर होऊं लागला. गड्यानें तो निकाल पाहण्यासाठीं कॉलेजला गेल्याचें सांगितल्यापासून, तर त्यांच्या जिवास मुळींच चैन नव्हतें. त्यांना वाटलें, 'निकालाचा काही कुणाला नेम सांगता यायचा नाहीं. अपेक्षेप्रमाणें कदाचित् त्याला पहिला वर्ग न मिळाल्यास ..'

त्यांच्या डोळ्यांत अश्रू उभे राहिले, पण ते आबांच्या, विशेषतः पाहुण्यांच्या निदर्शनास येऊं नयेत म्हणून, त्यांनीं ते झटकन् पदराच्या टोकानें पुसले.

आबा जरी वर वर निर्धास्तपणाचा आव आणीत होते, तरी आंतून ते अधीर झाले होतेच. ते पाहुण्यांशीं बोलत होते खरे, पण त्यांचें सारें लक्ष होतें बाहेर रस्त्याकडे.

मोटार फाटकापुढें येऊन उभी राहिली, पण नेहमीप्रमाणें पुंगा न वाजवितांच, जीवन मोटारींतून खालीं उतरला, आणि जड पावलें टाकीत त्यानें बंगल्यांत प्रवेश केला.

त्याच्या त्या कावऱ्या बावऱ्या चेहऱ्याकडे पाहतांच, सर्वांच्या तोंडचें पाणी पळालें. करुणाबाई तर भीतीनें ओरडण्याच्याच बेतांत होत्या. आबांच्या चेहऱ्यावरहि विषण्णतेची छटा पसरली आणि गोंधळलेली पाहुणे मंडळी कांहीं न बोलतां एकमेकांकडे टकमक पाहूं लागली.

जीवन आला, तो तडक जिना चढून वर गेला.

करुणाबाईंना कांहीं केल्या धीर निघेना. त्यांनीं आपल्या पतिराजा-कडे अर्थपूर्ण नजरेनें पाहिलें आणि त्याच्या नजरेने त्याच्या प्रश्नास होकारार्थी उत्तर देताच, त्या उठल्या आणि झपाझप् जिना चढून वर आल्या.

जीवनच्या खोलीचें दार सताड उघडे होतें, आणि तो कॉटवर पडून ढसढसा अश्रू टाकीत होता

परीक्षेत अपेक्षेप्रमाणें पहिला वर्ग न मिळाल्यामुळेच तो इतका कष्टी झाला असला पाहिजे, असें समजून करुणाबाई चटकन् पुढें झाल्या, आणि कॉटवर त्याच्या शेजारी बसत सद्गदित कण्ठाने त्यानी हाक मारली ' जीवन . . . '

दचकून उठून बसून जीवनने त्याच्याकडे अश्रुपूर्ण नजरेनें पाहिले. ' मुळींच न डगमगता आलेल्या संकटाशीं तोंड देण्याचा निर्धार केला आहेस ना तू ? मग अपेक्षेप्रमाणे वर्ग न मिळताच एखाद्या भेकडाप्रमाणे तू अश्रू ढाळीत बसतोस ? '

' मुळींच नाहीं ' रडण्याचें बंद करून, जीवन म्हणाला, ' मी नापास झालों असतों तरी एक थेंब देखील गाळला नसता. आता तर मी सबंध कॉलेजात पहिला आलो......'

' काय, पहिला आलास ! ' करुणाबाई हर्षातिशयानें म्हणाल्या, ' मला वाटलंच होत तसं. मग तू इतका कष्टी का जीवन ? '

' का कष्टी ! ' जीवन एक दीर्घ निःश्वास सोडून म्हणाला, ' मी त्याचं कारण सांगितल्यावर माझ्यावर रागावणार तर नाहींस ना तूं आई !'

' वेड्या, आई आपल्या मुलावर कधीं रागावते का रे ! मुलगा कितीही वाईट असला, जगानं त्याला कितीही नांवं ठेवली तरी तो आईला प्रियच असतो. अन् तूं तर इतका हुशार, कर्तव्यनिष्ठ......'

'पण......'

'पण बिण काहीं नाहीं. तुला कसलं दुःख होतय् ते कसलाही आड पडदा न ठेवता सांग पाहू.'

जीवनला बराचसा धीर आला. घडलेली इत्थंभूत हकीकत करुणाबाईंना निवेदन करून तो म्हणाला, 'आता तूंच सांग आई, उभारलेला झेंडा मी खालीं काढणं योग्य होतं का? त्यात माझा भेकडपणा नसता का दिसून आला! ज्या धडाडीनं मी तो वर फडकवला, त्याच धडाडीनं त्यामुळं ओढवणारं संकट मी नको का सहन करायला!'

'मग रडत का होतास!'

'तुला माझा राग येईल म्हणून. गेल्या काहीं दिवसात मी आबाना न आवडणाऱ्या कित्येक गोष्टी करीत गेलों, अन् तू त्या निस्तारत आलीस. त्यामुळं शेफारून जाऊन, आज मी ही गोष्ट केली, अशी तुझी समजूत होऊन तू माझ्यावर रागावशील, असं वाटल्यानं माझं हृदय कष्टी झालं नी मी रडू लागलो.'

करुणाबाई स्तब्ध बनल्या. आपली निश्चल नजर खालीं जमिनीवर भिडवून त्या विचार करू लागल्या.

जीवन काहीं न बोलता त्याच्या चेहऱ्यावर क्षणाक्षणाला बदलणाऱ्या विविध छटांकडे पाहू लागला.

थोड्या वेळानें करुणाबाई म्हणाल्या 'असा कसारे गाफील बनलास तू. आज, तुझ्या वाङ्निश्चयाच्या दिवशीं, पाहुणे मंडळी आपल्याकडे आली असताना, तू ही गोष्ट करावीस ..!'

'मी वाईट गोष्ट केली, असं का तुला वाटतं आई!'

'तू केलेली गोष्ट वाईट जरी नसली तरी, तू ती आज करायला नको होतीस, एवढं मात्र खरं. ही गोष्ट त्यांना कळताच ते सारं घर

डोक्यावर घेतील. प ट्ट्यादन्यन ते तुला पाहिजे तें बोलतील, शिव्या देतील, घरातून निघून जाण्यास देखील सांगतील. '

' आई ! '

' खर तेंच सांगत आहे मी. अजून तुला त्याच्या स्वभावाची कल्पना नाहीं रे ! आधींच त्याचं मन तुझ्याविरुद्ध प्रक्षुब्ध झालेलं आहे. पूर्वीचं त्याचं तुजवरचं सारं प्रेम नाहींसं झालं असून, केवळ कर्तव्य म्हणून ते तुझ्याशीं वागताहेत, अन त्या कोरड्या कर्तव्याचं रूपान्तर पुनःश्च प्रेमात व्हावं, म्हणून मी आजचा हा वाङ्निश्चयाचा घाट घातला तो न !'

करुणाबाईंच्या डोळ्यांत अश्रू उभे राहिल्याने, त्यांनीं आपला पदर डोळ्यास लावला.

जीवनच्याही डोळ्याचा बांध फुटला.

तोंच आबांची खालून प्रेमळ हाक ऐकू आली ' जीवन '

दोघानींही गोरेमोरे होऊन एकमेकाकडे पाहिलं.

' अद्यापि त्यांना कळलं नाहींसं दिसत ' करुणाबाई म्हणाल्या.

जीवनने होकारार्थी मान हालविली, तोंच आबांनीं फिरून हाक मारली, ' जीवन, येतोस ना खाली ? '

' हा मी आलोंच आबा ! म्हणून जीवननें आपले डोळे पुसले आणि तो खालीं जाण्यासाठीं जिन्याकडे वळताच करुणाबाई म्हणाल्या, ' अरे पण चेहरा थोडासा आनन्दी ठेव की पाहुण्यांना काय वाटेल ? परीक्षेत पहिला आलेला मुलगा. .'

' माझे आई, बन्द ठेवशील का आता तें हे परीक्षापुराण ? '

' बरं ! बरं ! '

करुणाबाई पुढे झाल्या आणि त्यांच्या मागोमाग जीवन जिना उतरून खाली आला. भीतीनें छाती सारखी धडधडत असता, बळेंच हसून

करुणाबाई म्हणाल्या, ' मला एक आनन्दाची बातमी सांगायची आहे तुम्हाला. आमचा जीवन की नाहीं सर्व कालेजात पहिला आला. '

आबांच्या चेहऱ्यावर आनन्दाची ध्वजा फडकू लागली. मिशावरून हात फिरवीत त्यांनी पाहुण्याकडे पाहिलें. ' मुलगा आहे कुणाचा ? ' असाच प्रश्न जणू काय त्यांना विचारायचा होता.

' छान ! फार उत्तम ! ' पाहुणे मंडळी एकमुखानें म्हणाली, ' आज चांगल्या गोष्टी घडायच्या योगच दिसतोय्. '

तोंच सायकलीवरून कॉलेजचा गडी तेथें आला, आणि प्रिन्सि-पालाचे पत्र आबांना देऊन निघून गेला.

करुणाबाई आणि जीवन यांनी एकमेकाकडे पाहिलें.

आबांना वाटलें कीं जीवन पहिला आल्याने प्रिन्सिपालांनीं अभिनदन-पत्र धाडले असेल. डोळयाच्या कोपऱ्यातून पाहुण्याकडे पहात ते पत्र उघडू लागणार तोंच करुणाबाई उठत त्यांना म्हणाल्या 'थोडस आत येता का ?'

' का ? '

' काम आहे ! महत्वाचं काम आहे ! '

आबांनी एकदा चमत्कारिक नजरेनें करुणाबाईच्याकडे पाहिलें; आणि चटकन् उठून ते त्यांच्या मागोमाग आत गेलें पत्र त्यांच्या हातातच होतें

दोघेहीं आबांच्या लिहिण्याच्या खोलींत येताच, करुणाबाई अधीर-तेनें म्हणाल्या, ' राहू द्या तें पत्र रात्रीच्या गाडीनं पाहुणमंडळी गेल्यावरच वाचा.'

प्रश्नार्थक चेहरा करून आबांनीं करुणाबाईच्याकडे पाहिले.

करुणाबाई अतिशय काकुळतीने म्हणाल्या,' माझ्या गळ्याची शपथ आहे, माझ्याकरिता एवढं कराच. '

' अगदींच वेडी आहेस बुवा तू ! अग पत्रात काहीं तरी अशुभ असेल असं का तुला वाटतं ? ' आबा हासत म्हणाले. ' प्रिन्सिपालाच्याकडून आलेलं पत्र, त्यात ते काय असणार ? जीवन पहिला आल्याच अभिनंदन ..'

' काहींही असो, पाहुणे मंडळी जाईतों नकाच तुम्ही तें वाचू. मघा तुम्हीं ते पत्र हातीं घेताच माझा उजवा डोळा स्फुरण पावू लागला. जीवन कॉलेजातून परतला तेव्हांही मला हाच अनुभव आला. माझा डोळ्यावर फार विश्वास आहे. उजवा डोळा स्फुरण पावला की काही तरी वाईट '

करुणाबाईंच्या सर्वांगावर उभा राहिलेला काटा पाहून, आबा म्हणाले ' फारच श्रद्धा आहे बुवा तुझी या शकुनावर ! खरं म्हटलं तर तुझं म्हणणं मला पटत नाहीं, पण केवळ तुझ्या समजुतीखातर मी हे पत्र आता वाचत नाहीं, मग तर झालं ? चल, वाङ्‌निश्चयाचा मुहूर्त जवळ येत चालला.. '

* + *

पाहुण्याना पोचविण्यासाठीं आबा स्टेशनवर गेल्याची संधी साधून, जीवन करुणाबाईना म्हणाला, ' आई, आबा इतके शान्त कसे ? '

करुणाबाईनी घडलेला सर्व वृत्तांत निवेदन करताच, एक दीर्घ निःश्वास सोडून तो म्हणाला,' एकूण माझ्यावरच संकट टळलं नाही तर '

करुणाबाई काहीं बोलल्या नाहींत. जीवननेही त्याची अपेक्षा केली नाहीं. तो वर छताकडे तर करुणाबाई खालीं जमिनीकडे पहात विचार करू लागले !

बऱ्याच वेळानीं या प्रक्षुब्ध शांततेचा भंग करून करुणाबाई म्हणाल्या ' जीवन, जा तू आता वर, अन् झोप आपल्या खोलींत. मी कितीही हाका मारल्या, किंवा ते कितीही ओरडले, तरी ओ देऊ नकोस, की दार उघडून बाहेर येऊ नकोस. दिवा मालवून स्वस्थ कॉटवर पड. '

‘ दिवा का म्हणून मालवायचा ? ’

‘ तू झोपी गला आहेस, असे त्याना भासविण्यासाठीं. ’

‘ या सोगाचा आता मला पुरा वीट आला आहे आई. ’

‘ मला ते केव्हाच कळून चुकलय्, त्याबरोबर हेही मी जाणते, कीं तुझ्याकडून त्याच्या इच्छेविरुद्ध अशाच गोष्टी जर का यापुढे घडत राहिल्या तर प्रसंग विकोपाला गेल्यावाचून राहायचा नाहीं अन् तवढ्याचसाठीं मी एक बेत आखला आहे ’

तोच मोटारीचा हॉर्न वाजल्यानं, करुणाबाईंनी जीवनला जवळ जवळ जिन्याकड लोटलंच

आणि तो वर निघून जाताच त्यांनीं एक दीर्घ निश्वास सोडला आणि ज्ञानप्रकाश तोंडापुढे धरून, त्या कोचावर बसल्या.

आबा नेहमीपेक्षा आज फारच खुशीत दिसल करुणाबाईंच्या जवळ येताच तर निमजलीं हास्य करीत ते म्हणाले, ‘ बर का ग ! फारच गमतदार आहत आपले पाहुणे. त्याचं म्हणण—आम्ही जीवनला उच्च शिक्षणासाठीं परदेशी पाठवावं. जणु काय आम्ही पाठविणारच नाहीं ”

करुणाबाई काही बोलल्या नाहींत. भीतीने त्यांच्या छातींत धडकीच भरल्यासारखी झाली होती.

आपल्याच नादात असलल्या आबानीं आपलं भाषण पुढं चालू केलें, ‘ आणि गाडींत बसता बसता पाहुणे इतकंच म्हणाले, ‘ जावई बुवा त्यांच्या वयाच्या मानानं फारच पोक्त दिसतात. आता त्याना काय म्हणावं तूंच सांग. ’

तरीही करुणाबाईंनीं मुग्धता स्वीकारल्याचें पाहून आबांनीं सहज त्यांच्याकडे पाहिलें, आणि त्यांचा चेहरा भयंकर कष्टी दिसताच ते म्हणाले, ‘ पण तूं इतकी उदास का ? ह’ कळल ! मघाच तुम ते

डोळयाच स्फुरणं अद्यापि तुझ्या डोक्यातून गेल नसल. ' तेव्हा त्याना प्रिन्सिपालकडून आलेल्या पत्राची आठवण झाल्यानें, ते हांसत म्हणाले, ' बर ! ते पत्र आण पाहू. आता तरी वाचायला तुझी हरकत नाही ना ? '

करुणाबाईच्या छातीत धस्स झाले, पण केव्हा ना केव्हा तो अप्रिय प्रसग ओढवणार असल्याचे जाणून, त्यानी आतून पत्र आणून आबाना दिले, आणि मन घट्ट करून, त्या समोरच्या कोचावर बसल्या

आबाचे त्याच्याकडे लक्ष्यच नव्हते मुळी. इतके प्रिन्सिपालाचे पत्र वाचण्यास अधीर झाले होते. त घाईघाईनें त्यानीं ते उघडून वाचण्यास सुरवात केली. पत्र इग्रजीत होतें

' आपला मुलगा परीक्षेत पहिला आल्याची शुभवार्ता आपणास निवेदन करताना मला अपरिमित आनंद होत आहे, पण त्याबरोबरच दुसरी एक अशुभ वार्ता निवेदन करताना मला तितकच दुःख होत आहे.

आज निकालापूर्वी थोडावेळ काही उपटसुभ विद्यार्थ्यानी मी बदी केली असताही, आम्ही निकालाच्या कामात गढून गेल्याची सधी साधून, हूडपणान कॉलेजच्या इमारतीवर तिरगी झेंडा उभारण्याच ठरविल आणि त्याचा पुढाकार आपल्या मुलान, जीवनन घेतला.

मला ही बातमी लागताच मी तिथ आलो, तेव्हा सारी मुल पसार झाली होती, आणि जीवन वर झेडा उभारून, खाली येत होत.

जीवनबद्दल मला अतिशय आपलपणा वाटत असल्यान, मी त्याना रोवलेला झेंडा उतरून ठेवण्याबद्दल परोपरीन सागून पाहिल आणि त्याना क्षमा करण्यास तयार असल्याच देखील सागितल. पण त काही केल्या त्या गोष्टीला तयार होईनात, उलट सरळ नकार देऊन ते तेथून निघून गेले.

आपल्या मोठ्या दर्जाला शोभण्याजोगे हे कृत्य नसल्याच आपणास मी काही सागायला नको.

हल्ली चळवळीची वावटळ उठली आहे. ज्यानं त्यानं उठावं, आणि डोक्यावर गांधी टोपी आणि अंगात नेहरू शर्ट चढवून, आपण राष्ट्रकार्य करीत असल्याची बढाई मारावी. रिकामटेकड्या लोकांचीं काम आहेत ही. पण आपल्या सारख्या थोर अधिकाऱ्याच्या हुशार मुलान यात पडावं ही खरोखरच नामुष्कीची गोष्ट आहे.

अधिक तें मी काय लिहू ? आपण वेळी सावध व्हावं, आणि भलत्या रस्त्यानं जाऊं पहाणाऱ्या आपल्या मुलाला रोखावं, नी योग्य तो मार्ग दाखवावा म्हणून, त्याचा अध्यापक या नात्यान मी तुम्हाला सल्ला देत आहे. '

पत्र वाचून होताच, आबांचा पत्र वाचण्यापूर्वीचा सारा आनन्द तर ओसरलाच उलट ते इतके संतापले कीं, सर्वांग थरथर कापत ते मटकन् खाली बसून ओरडले, ' माझ्या नावाला काजळ फासण्याचा विडाच उचललाय् बेट्यानं. तें काही नाही. आजपर्यन्त मी गय केली म्हणूनच ना या गोष्टी इतक्या थराला येऊन ठेपल्या ? बस्स ! ठरलं. आताच या गोष्टीचा सोक्षमोक्ष करून टाकतो. ' आणि नंतर करुणाबाईच्या अंगावर आवेशाने उसळून ते म्हणाले, ' तू—तूच सारी घाण केलीस. प्रथमच मी त्याची कानउघाडणी केली असती, पण तू मला तसं करू दिलं नाहींस. तरुणपणाचे हे चाळे आहेत, जातील लवकरच असं सांगून तूं मला गप्प बसायला लावलस, पण आता . . . '

' पण झालं काय इतकं संतापायला ? '

' काय झालं ? ' आबा अधिकच संतापून म्हणाले,' काहीं झाल्या-वांचून कां मी इतका संतापतो आहे ? '

' ते खरं. पण ते काय हे मला सांगितल्यावाचून कसं बरं कळणार !' करुणाबाईनी आपले अज्ञानाचे सोंग पूर्ववत् चालू ठेवले होते.

आबा फसल आणि प्रिन्सिपालाच्या पत्रांतील मजकूर करुणाबाईंना निवेदन करून ते म्हणाले, 'आता तूच सांग मी उगाचच संतापतो आहे का ते ! '

करुणाबाईंना काय बोलावे हे न सुचल्याने, त्या खाली मान घालून उभ्या राहिल्या. तेव्हा फिरून आबांच्या मनात उचल खाल्ला. ते रागाने ओरडले, 'कुठे आहे तो कारटा ? '

'का ? काय करायचं ठरविलंय तुम्ही ?'

'माझ्या गोष्टीचा सोक्षमोक्ष आताच लावून टाकणार आहे मी.'

'सोक्षमोक्ष ! अन् तो कसा ? '

'तो तू आता पाहशीलच' म्हणून आबा जिन्याकडे वळून ओरडले, 'जीवन, अरे जीवन'

जीवनने काही 'ओ' दिली नाही.

करुणाबाई चटकन पुढे होऊन म्हणाल्या, 'त्याला बोलावून काय करणार आहात तुम्ही ? '

'आताच्या आता प्रिन्सिपालकडे जाऊन कृतकृत्याबद्दल पश्चात्ताप वाटत असल्याचं सांगून,क्षमेची याचना करण्यास लावणार आहे मी त्याला.'

'अन् तो त्या गोष्टीला तयार झाला नाही तर ? '

'तर ..तर ..मी त्याला घरातून हाकलून लावीन.'

'आईग!' म्हणून किंचाळून करुणाबाईंनी कोचाचा आधार घेतला.

'पहा ! मी एवढ्या मोठ्यांदा हाका मारल्या, पण ओ तरी दिली का कारट्यानं ! थांब ! ' म्हणून आबा आवेशाने जिना चढू लागताच, चटकन् उठून करुणाबाई त्यांना आडव्या येऊन म्हणाल्या, 'थांबा, मीच घेऊन येते त्याला खाली.'

आबा जागच्याजागीं थाबले. त्यानी आपली तीक्ष्ण नि भेदक नजर करुणाबाईच्या मुखावर खिडविली.

करुणाबाईच्या डोळयात मूर्तिमत कारुण्य साठलेले होते. त्याचा चेहरा भयकर कावराबावरा बनला होता. त्याचे ओंठ थरथर कापत होते.

निमुटपणें आबा परतले आणि विषण्णमनाने कोचावर जाऊन बसले. आणि करुणाबाई जिना चढून वर येताच मात्र त्याच्या डोळयाचा बाध फुटला त्याच्या हृदयात साठवून ठवलेले दु ख अश्रूच्या रूपाने बाहेर पडलें, आणि समोरच्या भिंतीवर मस्तक टेकून, त्या ढसढसा रडूं लागल्या

मोठ्या कष्टानें त्यानीं आपले मन आवरलें, डाळे पुसले, दाटून आलेला कठ साफ केला, आणि झगाझप जिना उतरून खालीं येऊन, आबाना त्या म्हणाल्या, ' गाढ झोंपीं गेलाय् तो, म्हणूनच तो आपल्या हाके-सरशी खाली आला नसला पाहिज. मी कितीतरी दार ठोठावल, हाका मारल्या, तरी तो जागा झाला नाहीं, ' पण आबा सशयी नजरने त्याच्याकडे पहात असल्याचे पाहून त्या म्हणाल्या, ' खर! अगदीं खर सागतेय मी. ' आणि लगेच डोळयातून गळणारीं टिपे त्या पदराच्या टोकानें टिपू लागल्या

आबाना त्याचें वाईट वाटलें ते करुणाबाईच्या जवळ जाऊन म्हणाले, ' तूंच साग मी अकारण सतापतो आहे का? '

' असं कस बर मला वाटेल? ' करुणाबाई डोळे पुशीत म्हणाल्या, पण पोटचा गोळा आहे तो. वाईट निघाला म्हणून टाकून का द्यायचा असतो! '

' मग काय करु म्हणतेस मी ! असाच अपमान सहन करीत राहू? आज ना उद्या तो सुधारेल, असं तू सागितल्यान, केवळ तुझ्याकरिता म्हणून मी त्याच्या कृत्यावर पाघरूण घालीत आलों. आज तर त्यान

कळसच उभारला. आता जर का मी गय केली, तर तो काय करेल, याचा नेम ना ी '

' यावर मी एक उपाय सुचवू का ? '

' ह सुचव कीं ! आजवर तुझ्या सागण्याप्रमाण वागत गेल्यामुळंच, गोष्टी या थराला येऊन ठेपल्या '

' काहीं तरीच. माझ्या सागण्याप्रमाण वागण्यास मी केव्हाही आग्रह धरला नव्हता. मी सुचविलेले उपाय आपणास पटले, म्हणूनच आपण त्याची योजना केलीत, अन् आता मी एक उपाय सुचविते म्हणून, आपण त्याप्रमाण वागलंच पाहिजे, असं काहीं माझ म्हणण नाही,. . . '

आपल बोलणें करुणाबाईंना बरेचसें झोंबल्याचे पाहून आबा चमकले. थोडेसे नरमही आले आणि म्हणूनच गयावाया करीत म्हणाले, ' बर बुवा ! आमच चुकल मग तर झाल ना ? '

' पुढील शिक्षणासाठीं आपण जीवनला कुठ तरी दूर मुंबई सारख्या ठिकाणी ठेवावं '

' म्हणजे काय होईल ? '

' त्यान तिथ काहीं केल्यास, ते इथवर येऊन पोहोंचणार नाही, किंवा त्याचा तुमच्या परिचित समाजात बभ्रा होणार नाही. त्यामुळ तुमचे मानहानीचे प्रसग आपोआप टळतील अन् जीवनच अभ्यासाकडे पूर्ण लक्ष असल्यान त्याचीही काळजी करायला नको. '

' ही झाली पुढची गोष्ट मी आता काय कराव ते आधी साग. '

' मधुर शब्दांनीं नटलेल एक पत्र प्रिन्सिपालाना पाठवाव नी त्यात लिहाव, झाल्या गाष्टीबद्दल आपणास अतिशय वाईट वाटत असून, आपण बिसकटलेली घडी पूर्ववत नीट बसविण्याच्या प्रयत्नात आहांत, व आपल्या

हाताला खात्रीनं यश येईलसं वाटत, म्हणूनच घडलेला प्रकार विसरून जाऊन, आपणावर विसंबून रहावं,' मग हे प्रकरण आपोआप मिटल

आबा काहीही न बोलता विमनस्क स्थितीत इकडून तिकडे सारख्या येरझाऱ्या घालू लागले. करुणाबाईचा विचार त्यांना इतकासा पसंत नव्हता, पण त्याहून चांगला दुसरा उपाय न सुचल्याने, ते वैतागानें म्हणाले, ' बरं होऊ दे तू म्हणतेस तसं, नाहीं तरी मी त्याच्याबद्दल आशा सोडलीच आहे. जाऊ दे तो माझ्यापुढून, आणि घालू दे धिंगाणा दुसरीकडे काय घालायचा तो. '

× × ×

ड्रायव्हर फिरफिरून पुंगा वाजवून गाडीची वेळ नजीक येत चालल्याची सूचना देताच, करुणाबाई आणि जीवन आपल्या विचारतंद्रीतून जागे झाले जीवननें अत्यादरपूर्वक करुणाबाईना नमस्कार केला आणि आबाचा निरोप घेण्यासाठी तो त्यांच्या खोलीकडे वळला तो गड्याने ते बाहेर गल्याचे सांगितले.

आता मात्र त्याला आपले अश्रू आवरणं कठीण झाले.

करुणाबाईनाही अतिशय वाईट वाटलें, पण ते न दर्शविता त्या म्हणाल्या, ' जीवन, गाडीला उशीर नाहीं का होत ? चल, मी येते तुझ्या बरोबर. '

' पण आबाना '

' कर नमस्कार त्यांच्या त्या फोटोला नि पड बाहेर. '

अश्रू पुसून जीवनने आबाच्या फोटोला भक्तिभावानें नमस्कार केला, आणि करुणाबाईसह तो बंगल्याबाहेर पडला

दोघेंही मोटारींत जाऊन बसताच, मोटार भर वेगात सुटली

वाटेंत करुणाबाईनीं विचारलें, ' बोरीबंदरवर उतरताच, तडक कॉलेज वसतिगृहाकडेच जाणार ना तू ? '

' पाहू कस काय जमत तें. '

' म्हणजे ! '

' माझा एक मित्र मला उतरून घेण्यासाठीं स्टेशनवर येणार आहे. त्यान प्रथम त्याच्या घरीं जाण्याचा आग्रह केला नाहीं तर मी थेट वसति-गृहाकडेच जाईन. '

' इतक्यात कुठून मित्र पैदा केलास तू मुंबईत? '

' पूर्वी इथच रहात होता तो. '

' इथ ? '

' हो ! येथील दारू दुकानदार कूपर आहेत ना ? त्याचाच तो पुतण्या. सोराब त्याच नाव. गेल्यावर्षी याच कॉलेजात शिकत होता. इंटरला स्वारी नापास झाली होती, अन् केवळ चेंज म्हणून इथ आली होती. '

' या वर्षी पास झाला वाटत तो ? '

' हो ! अन् म्हणूनच बी. ए. साठीं परत मुंम्बईस गेला. '

' पण त्याच्याकडे फार वेळ राहूं नकोस हं ! मुम्बई म्हणजे सांगली नव्हे. '

जीवनने होकारार्थी मान हालविली !

मोटार स्टेशनपुढें येऊन उभी राहताच ते घाईघाईनेच खालीं उतरले.

गाडी तयार होतीच. ड्रायव्हरनें झटकन् तिकीट काढून आणले, सामान इंटरच्या डब्यात नेऊन ठेवले आणि जीवन डब्यात चढला.

करुणाबाई डब्याशीं रेलून उभ्या राहून म्हणाल्या, ' मन लावून अभ्यास कर, नी आपल्या ध्येयापासून च्युत होऊ नकोस. '

'तुझा नी महात्माजींचा फोटो मला नेहमीं मार्गदर्शन करीत राहील आई !'

जीवननें करुणाबाईंना नमस्कार केला.

दोघांचेही डोळे अश्रूंनीं डबडबले. कंठ दाटून आले

गार्डाने शीळ दिली.

'संपूर्ण खुलाशाची पत्रे नियमितपणे पाठविशीलना तू मला ?' गद्गदित् कंठानें करूणाबाईंनीं विचारलें.

जीवननें होकारार्थी मान हालविली.

'पण मला पाठवावयाची पत्रे स्वतंत्र पाकीटांतून पाठवीत जा हं!'

फिरून जीवनने होकारार्थी मान हालविली.

गाडी हालली आणि क्षणभरात दिसेनाशी झाली.

करुणाबाईंनीं डोळ्यांत तरंगणारे अश्रू पुसले. दाटून आलेला कंठ झाडून साफ केला आणि बाहेर जाण्यासाठी त्या मागें वळल्या तों तेथें आबा उभे !

बोरीबन्दर स्टेशनवर गाडी यायला आणि अरुणोदय व्हायला एकच गाठ पडली.

आकाशांत अद्यापि एखादा दुसरा तारा चमकत होता, आणि मधून मधून गार वाऱ्याची झुळूक येत होती.

जीवनने घाईघाईनेंच बिछाना बांधला, आणि सोराबला न्याहाळण्यासाठीं खिडकींतून बाहेर डोकावून पाहिलें, तों दुसऱ्या वर्गाच्या दरवाज्याजवळ सिगारेट फुंकीत तो उभा असलेला त्याला दिसला. त्यानें मोठ्यानें हाक मारली, ' सोराब, अरे सोराब ! '

सोराबनें सिगारेटचें जळकें थोटूक दूर फेकून दिलें, आणि एखाद्या अर्भकाप्रमाणें धावतच तो जीवनकडे आला. झटकन् त्याचे दोन्ही हात आपल्या हातांत घेऊन, ते गद्गदा हालवीत तो म्हणाला, ' जीवन, आलास ! '

जीवन कांहीही न बोलतां हांसला, आणि सामान घेऊन बाहेर जाण्यासाठीं हमाल दरवाज्याकडे वळल्यानें तो सोराबसह त्याच्या मागामाग जाऊं लागला.

सोराबनें आपली मोटार आणली होतीच. हमालानें सामान मोटारींत नेऊन ठेवतांच, ते दोघेही मोटारींत जाऊन बसले आणि ती भरधाव सुटली.

सूर्योदयाचा समय असल्यानें नेहमीं जनसमुदायानें गजबजलेल्या असावयाच्या रस्त्यावर आता शुकशुकाट दिसत होता. नाहीं म्हणायला

वर्तमानपत्रें विकणारीं पोरें आर्तस्वरानें ओरडून, व्यवहार सुरू झाल्याचें लोकाच्या निदर्शनास आणून देत होतीं. जीवननें सोराबला विचारलें, ' मोटार वसतिगृहाकडेच न्यायला सांगितल आहेस ना ? '

' आता पासूनच लागली का ओढ कॉलेजची ? गृहस्था ! आधीं घरीं तर चल. अन् नंतर पाहता यईल तुझ्या वसतिगृहाकडे जाण्याच. मी तुला काई कायमच आमच्या घरी ठेऊन घेणार नाहीं .'

' बर ! बर ! '

' आता घरी गेल्यानंतर एक गम्मत होणार आहे जीवन ' गालातल्या गालात हासत सोराब म्हणाला

' कसली गमत ? '

' माझ्या बहिणीची फजिती होणार आहे. '

' फजिती ? नी ती कशी काय ? '

' अरे माझ्याजवळ तुझा पूर्वीचा फोटो आहे ना ! त्यावरून तिने तू आज गुराबुरात असणार अशी कल्पना केली आहे. आता तुला या वेषात पाहताच तिची जी फजिती होईल '

' अजून तुझा पारकटपणा गेला नाही बरं सोराब ! '

मोटार रीगल सिनेमावरून वाल्टर रोडवर आली आणि डावीकडे वळून सोराबच्या बंगल्यापुढे थऊन उभी राहिली.

झटकन् खालीं उतरून ड्रायव्हरने मागील दार उघडताच, सोराब आणि त्याच्या मागून जीवन खालीं उतरले आणि लिफ्टकडे वळले. तोच खालच्या मजल्याच्या दरवाजात सिगरेटचे फवारे सोडीत उभा असलेला एक तरुण सोराबला पाहताच म्हणाला, ' हॅलो सोराब ! सकाळीच कुठे गेला होता बाहेर ? '

' स्टेशनला. या माझ्या मित्राला उतरून घ्यायला. याच नाव जीवन. इटरच्या वर्गात आहे तो.' नतर जीवनकडे वळून सोराब म्हणाला, ' याच नाव कातिकुमार. एम् एस् सीच्या टर्मसे भरताहेत हे. '

जीवन व कातिकुमार यानीं स्मित हास्य करीत परस्पराना अभिवादन केले आणि त्याच वेळीं एकमेकाना बारकाईने अवलोकन केले.

कातिकुमाराचे ते विशाल कपाळ, मोठाले पण किंचित् उग्र दिसणारे डोळे, गोरागोमटा पण थोडासा जुनाट दिसणारा चेहरा जितका जीवनच्या नजरेत भरला नसेल तितकी जीवनची ती गुटगुटित देहयष्टि नि तो पाढुरा शुभ्र खादीवेष कान्तिकुमाराच्या डोळयात भरला.

' मोठा स्कॉलर आहे बर का हा. ' सोराबने जीवनची तारीफ केली.

' छान ! फार उत्तम ! '

कान्तिकुमार हासला. किती कृत्रिम वाटलें तें जीवनला ! पण नतर त्याने केलेले हास्य तरी कुठ नैसर्गिक होते ?

' अच्छा, मग होईलच कीं आपली भेट वरचेवर. ' कातिकुमार म्हणाला.

' हो! हो! ' म्हणुन जीवन सोराबच्या मागोमाग लिफ्टमध्ये चढला.

सोराबने विचारले, ' कशी काय आहे वल्ली ? '

' कुणाविषयीं विचारतो आहेस तू ? '

' अरे दुसऱ्या कुणाविषयीं ? आता भेटलेल्या कान्तिकुमाराविषयीं. '

' मला काय बुवा माहीत ? आताच नाहीं का तू त्याची नि माझी ओळख करून दिलीस ? '

'अगदींच भयकर आहे हा प्राणी. त्याचे विचार तर त्याहूनही भयंकर. स्वारी तुझ्या गांधीला नेहमीं पुळचट शामळू म्हणत असते, अन् त्याची

अहिंसा म्हणजे नेभळटाच शस्त्र वाटत त्याला, की ज्यानं कधीही हिंदुस्थानला स्वराज्य मिळण शक्य नाहीं ..'

' पण असं भरमसाट विधान करायला त्याच्याजवळ तसा काहीं पुरावा आहे का ? '

' त्याच्यामतें भरपूर पुरावा आहे. अहिंसेनं राहून आजपर्यंत जगाच्या पाठीवर कुणी राज्य मिळविलय् का ? उलट दडुकेशाहीच्या जोरावर पुष्कळानीं राज्यं मिळविली आहेत नी पुष्कळ मिळविताहेत. '

' अरे पण ही शस्त्रास्त्रानीं सुसज्ज अशा देशाची गोष्ट झाली. आमचा देश नि:शस्त्र आहे. शिवाय त्याला जे तोंड द्यावयाचं आहे ते आधुनिक सर्व युद्ध सामुग्रींनीं सुसज्ज अशा प्रबळ ब्रिटिश साम्राज्य शाहीला. . . '

' ते काहीं असो. त्याला गांधीचीं तत्त्व पसत नाहींत एवढ खर. '

' पसत नाहींत,' ' पसत नाहीत ' म्हटल्यान कांहीं गांधीजींचा मार्ग चुकीचा ठरत नाहीं. तस बोलणाऱ्यानीं याहूनही चांगला मार्ग दाखवून द्यावा, नी मग खुशाल गांधीजींना नाव ठेवावीत. नुसत बोलायला काय, कुणालाही येत '

' अहं ! तो नुसता बोलूनच थांबत नाहीं हं ! '

' मग काय करतो तो ? '

' ते मला माहीत नाही. पण काहीं तरी करतोय् एवढ मात्र खर आज दोन वर्षं झाली तो आमच्या बंगल्यात राहतोय् तेव्हापासून मी पाहतोय्. त्याच्याकडे सारखी मंडळी जमत असतात, त्याची गुप्त खलबतें चाललेली असतात. मी देखील पुष्कळदा त्याच्याशी चर्चा केली आहे. अशा वेळीं तो ऐन् रंगात आला कीं, आवेशानें म्हणे, ' आम्ही बोलण्यापेक्षां करूनच दाखवू. अन् तेंही लवकरच. '

' बर, दाखवूदे तो करून. त्याचा मार्ग योग्य दिसला तर उद्या गांधीजी देखील त्याच अनुयायित्व पत्करतील. '

जीवन हासला. सोराबनेंही खूप मोठ्यादा हास्य केलें.

आणि ते सोराबच्या दारापुढें येऊन उभे राहिले.

सोराबनें दरवाजावरील बटन दाबताच दार उघडलें. एका तरुणीचे दोन अधीर नेत्र जीवनच्या मुखावर भिडले प्रथम औत्सुक्य, नंतर विस्मय आणि मागाहून आश्चर्य अशा छटा एकामागून एक चमकून गेल्या त्यात.

तिच्या वृत्तींतील फरकाचे कारण सोराबनें पूर्णपणे जाणलेलें होते. म्हणूनच खवचटपणे तो जीवनला म्हणाला, ' ही माझी बहिण जिल्लू असल्याच तू ओळखलच असशील जीवन. ' आणि नंतर जिल्लूकडे वळून तो म्हणाला, ' हाच बर का माझा मित्र जीवन. याच्याविषयीं वळोवेळी मी तुला इतकं सांगितलं आहे कीं, अधिक सांगायच बाकीच राहिलं नाहीं मुळीं '

' ओळख करून देण्याची ही पद्धत वाटतं ? ' हासत हासत जिल्लू म्हणाली.

' माझं चुकलं असेल, तर तूच करून घे आपली याची पुरी ओळख. ' सोराब हासत म्हणाला, ' बर का रे जीवन, एकदा आमच्या जिल्लूची नी तुझी पुरी ओळख तर होऊ दे, सारखं बोलून कंटाळा आणील ती तुला. एकदा का तिच्या तोंडाचा पट्टा सुरू झाला .... '

' हे रे काय भाई ! ' लटक्या रागाने पण मानेला एक नाजुकसा हिसडा देत जिल्लू म्हणाली, ' नवख्या गृहस्थापुढें माझी नालस्ती करणं बर का ? '

' बर बुवा चुकलों ! ' सोराब म्हणाला, ' बर पण ताईसाहेब, आता आम्हाला काहीं खायला देण्याचा विचार आहे कीं नाहीं तुमचा ? '

'काम पडेल की मगळायला हवं!' म्हणून सोराबला वेडावीत पण हासत हासत डोळ्याच्या कोपऱ्यांतून जीवनकडे पहात, जिल्लू डाव्या बाजूच्या दारानें आत गेली.

सोराब जीवनला म्हणाला, 'मी कपडे उतरून येईतो बसशील ना तू थोडावेळ एकटाच?'

'न बसायला काय झालं?'

'Good! That's like a good boy!'

सोराब उजव्या बाजूच्या खोलींत गेला आणि जीवन कोपऱ्यांतल्या टेबलावर पडलेला इलस्ट्रेटेड वीकलीचा अंक उचलून चाळू लागला.

थोड्या वेळानें ट्रेमधून फराळाचें सामान घेऊन जिल्लू तेथें आली, पण सोराब न दिसल्यामुळें तिनें विचारलें, 'भाई कुठं गेला?'

'कपडे उतरतोय् तो.'

'साधे मॅनर्स देखील माहीत नाहींत आमच्या भाईला, अन् म्हणे बी. ए. होताच बॅरिस्टर होण्यासाठीं इंग्लंडला जाणार'

'मला विचारूनच गेला आहे तो'

'अस्सं!' जिल्लू हांसली आणि नंतर जीवन समोरच्या कोचावर बसून तिनें विचारलें, 'बरं, आपण काय घ्यायचं ठरविलंय, आर्टस् कीं सायन्स?'

'आर्टस्'

'मीही पण आर्टस्!' ती बालिश हास्य करीत म्हणाली.

'अस्सं!'

'पण तुम्हीं संस्कृत घेणार असाल?'

'हो! का?'

' नाहीं. मी घेणार आहे पर्शियन, त्यामुळ त्या तासापुरती तुमची आमची ताटातूट होणार ! '

यावर जीवनला काय बोलावे, हे न सुचल्याने त्यानं तिजकडे पाहून बळेंच हास्य केले. विस्फारित नेत्रांनीं त्याच्याकडे पहात तिने अधीरतेने विचारलें. ' पण कायहो, पर्शियनहून संस्कृतमध्ये रोमॅंटिक लिटरेचर फार आहे म्हणे ! खर का हें ? '

' मला कस तें सागता येईल ? मला कुठ पर्शियनचं ज्ञान आहे ?'

' पण सस्कृत वाङमयात रोमान्स ओतप्रोत भरलेला आहे हें तर खर कीं नाही ? '

तोंच सोराब तेथें प्रवेश करीत हासत हासत म्हणाला, ' इतक्यात सुरू झाला का तुमचा रोमान्स ! '

सोराबनें विनोदासाठीं ती कोटी केली खरी, पण जीवनला काहीं ती आवडली नाहीं. अतिशय ग्राम्य वाटली ती त्याला. मोकळेपणा म्हणजे फाजीलपणा नव्हे, अशी त्याची प्राजळ समजूत होती, आणि जिल्लूलाही पण तसेंच वाटत असावे असें कल्पून त्याने तिच्याकडे पाहिलं, तो काय आश्चर्य ! ती तोंडाला रूमाल लावून फिदफिदी हांसत होती. सोराबनें केलेला विनोद तिला मनापासून आवडल्याचे प्रदर्शनच होतें तें. त्याला वाटलें, ' जिल्लूच्या ठिकाणीं उपमा असती तर ?'

जिल्लूने सोराबला विचारलें. ' किती उशीर केलास तू यायला भाई ! चहा निवला देखील पहा ! ' पण जेव्हा सोराब खूप मोठ्यांदा हसू लागला, तेव्हा ती चिडून म्हणाली, ' असा हसतोसरे काय तू ? अशान तुला लवकरच ठाण्याला पाठवावं लागेल ह ! '

' ठाण्याला मला पाठवायच का तुला हे जीवनच ठरवील. ' सोराब हंसें आवरीत म्हणाला. तरीही त्याच्या बोलण्याचा रोख जिल्लूने

न जाणल्यानें ती त्याच्याकडे आश्चर्ययुक्त नजरेनें पाहू लागताच तो म्हणाला, ' अग वेड, यातला एकही जिन्नस त्याला चालणार नाहीं '

' ते का ? ' विस्मयचकित होऊन जिल्लूने एकदा सोराब व दुसऱ्यादा जीवनकडे पाहून विचारलें

' हा चहा, हें अम्लेट, हे सॅडविचिस या सावळ्या गृहस्थाला का चालणार आहेत ? अग, पक्का गांधीनिष्ठ आहे ता. त्याला दूध नी केळीच चालायची '

जिल्लूला वाटले, सोराबने जीवनची चेष्टा आरंभली आहे. मुळचाच त्याचा चेष्टखोर स्वभाव, त्यात त्याचा जिव्हाळ्याचा मित्र फार दिवसांनीं भेटलेला. त्याच्या चेष्टेला उत आलं नाहीं तरच नवल. म्हणून उचबळून येणारे हासू आतल्या आत दाबण्याचा प्रयत्न करीत, ती जीवनला म्हणाली, ' खरच भाई म्हणतो त्याप्रमाण तुम्ही यातल काहीच का घेत नाहीं ! '

जीवननें होकारार्थी मान हालवताच हासत हासतच ती आत गेली आणि चटकन् एका छोट्या ट्रे मधून दूध व अननसाच्या फोडी घेऊन येऊन तें जीवनपुढच्या टीपॉयवर ठेवीत ती म्हणाली, ' केळींच आणणार होतें पण घरातच नसल्यान ! . '

' अहो, काय घेऊन बसला आहात, केळयाच एवढस....!' जीवन मध्येच म्हणाला, ' सोराबला आपली माझी सदोदित चेष्टा करायला हवी. मला केळींच हवींत अस काहीं नाही. फार काय केळयाहून अननस मला अधिक आवडतात. '

' ठीक तर ! ' सोराब आपल्या हास्यानें समोरच्या तिमजली इमारतीला लाजवीत म्हणाला , ' आमच्या घरांत आज केळीं नाहींत, हें तुझ्या पथ्यावरच पडलं म्हणायचं ! '

जिल्लू हासू लागली, आणि जीवनलाही आपलें हासू आवरता आले नाहीं.

× × ×

अकरा वाजले तरी सोराब सिगारेट फुकीत कॉटवर पडून राहिल्याचे पाहून, जीवन त्रिरवटपणे म्हणाला, 'कॉलेज उघडणार आहे ना आज ?'

'बर मग !'

'आपणास नको का आता घाई करायला ?'

'अरे आज पहिला दिवस. तास काहीं सुरू होत नाहींत. फक्त प्रिन्सिपालाचं भाषण होईल, ते का ऐकायच आहे तुला ?'

'तेवढ्यांच करिता जरी नसलं, तरी कॉलेज पाहिल्यासारख होईल.'

'खरंच तूं इथ नवखा आहेस नव्हे का ? तें मी विसरलाच होतों कीं !'

'बर, आता तरी आठवल ना ? उठ तर मग '

सोराब उठला आणि कपडे करूं लागला. जीवननेंही बॅगमधून परीट घडीचे कपडे काढले आणि अंगावर चढविले.

ते दोघेही खालीं आले, आणि मोटारींत जाऊन बसले, तरीही मोटार सुटना तेव्हा जीवन म्हणाला, 'कशासाठीं अडलय् आता सोराब?'

'अरे जिल्लू येतेय् ना ? तिचा नट्टापट्टा आटपायला पाहिजे कीं नाहीं ? कॉलेजला जायच, त्यात आज पहिला दिवस.'

जीवन काहीं बोलला नाहीं

थोड्या वेळान बूटाचा खाड् खाड् आवाज करीत जिल्लू आली. तिनें झिरझिरीत रेशमी फ्रॉक अंगात घातला होता. तो मूल्यवान पण भडक रंगाचा होता. तिच्या कानात लमाण्यासारखी भली लांब लचक डुलें

लोंबकळत होती. तिनें केशकर्तन केलेले असून, तिचा भाग बराचसा तिरपा होता. केशरचनाही स्पष्टपणे छचोर पद्धतीची होती.

जीवननें तिच्या चेहऱ्याकडे पाहिलें. मूळच्या लाल ओठावरून लिपस्टिक फिरविल्यामुळें ते फाजिल लाल भडक दिसत होते आणि सर्वांहून विशेष म्हणजे तिची मूळची कातडी पांढरी असताही तिनें तोंडास भरमसाट पावडर फासली होती

जीवनला वाटलें की, तिच्यातील सारं सौंदर्य नाहीसें झालें आहे. तिच्या चेहऱ्यावर जी नैसर्गिक गोडी होती, ती त्या भरमसाट पावडरीमुळें नष्ट झाली आहे

त्याला उपमा आठवली. उपमा जिल्लइतकी गोरी नव्हती, तरीही ती भरमसाट पावडर फासत नसे, आणि म्हणूनच तिच्या चेहऱ्यावर खेळणारें मधुर मार्दव, तिच्या गुबगुबीत गालावर विलासणारी नैसर्गिक लाली, अन् तिच्या गुलाबी ओठावर नाचणारा रक्तिमा . . .

त्याला वाटलें 'नटवेपणाचें कितीही अवडंबर केलें म्हणून, त्याला नैसर्गिक सौंदर्याची बरोबरी करता येईल का ?'

त्याचें वेडे मन ! विचार सागरात असेंच कितीवेळ गटंगळ्या खात राहिलें असतें कोणास ठाऊक ! त्याच्या व साराबन्या मध्ये येऊन बसलेल्या जिल्लच्या मांसल बाहूचा स्पर्श त्याच्या अंगाला झाल्याने सर्वांग फुलकित होऊन तो भानावर आला.

पण जिल्लला त्याचें काहीच वाटल्यासारखें दिसलें नाही. एसपैस बसून, तिनें आपली हँड बॅग उघडली, आणि त्यातून एक छोटासा रुमाल बाहेर काढून, त्यानें आपल्या मुखावर तरंगणारे विरल घर्म बिंदू टिपित ती म्हणाली, 'माझ्या करितां तुम्हाला थोडी वाट पहावी लागली असेल नाही ?'

जिल्लूचा प्रश्न जीवनला उद्देशून होता, पण सोराबने तो स्वतः-कडेच ओढून घेऊन म्हटल, 'यात नवीन असं काहीच नाहीं. तुझ नेहमींचच नाहींका हे जिल्लू ?'

'असूद आमच' या अर्थाचा एक मानेला गोडसा हिसडा देऊन, जिल्लूनें विस्फारित नेत्रानीं सोराबकडं पाहिलं, तेव्हा तो हासून म्हणाला, 'पण या जीवनला वाटलं असल की, तुला फारच नटायला, मुरडायला हवं म्हणून '

जिल्लूनें चमकून जीवनकडे पाहिलें. त्याचा तो नेहरू शर्ट, तंग पायजमा, आणि गांधी टोपीकडं लक्ष जाताच, ती आश्चर्यानं उद्गारली

'अय्या ! तुम्ही या वेषात का कॉलेजला येणार ?'

'हो ! का ?'

'तुम्हांला पाहताच सारा विद्यार्थीवर्ग कुणी तरी दे. भ. आला असं समजून, तुमच्या भोंवतीं गोळा व्हायचा.' जिल्लू मिस्किल हास्य करीत म्हणाली,

'सांगलीच्या कॉलेजात काहीं कधी अशी गोष्ट घडली नाही.'

'अहो महाशय, मुम्बई म्हणजे सांगली नव्हे, अन् मुम्बईचे कॉलेज म्हणजे सांगलीचे कॉलेज नव्हेच नव्हे.' जिल्लूचे फिदफिदी हासणें तर मागील अंकावरून पुढें चालूच होतें.

'अन् मुम्बईच्या मुली म्हणजे सांगलीच्या मुली नव्हेत,' असें बोलण्याचे जीवनच्या जिभेच्या टोकावर आलें होतें, पण तं त्यानें मोठ्या कष्टानें गिळलं. तरीही खालील चिडखोर उद्गार त्याच्या तोंडातून बाहेर पडलेच, 'मला या वेषात पाहताच, माझ्या भोंवती जमणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या घोळक्यात सांपडण्याची जर का तुम्हाला भीति वाटत असेल, तर मी मोटारींतून उतरताच तुम्ही माझ्यापासून दूर व्हा म्हणजे झालं !'

जिल्लूला ते वाक्य शल्याप्रमाणें झोंबले आणि तिचा चेहरा खरकन उतरला.

*   *   *

सोराब नको नको म्हणत असताही जीवन दुसऱ्या दिवशींच वसतिगृहात रहायला गेला खरा, पण रात्रींचे जेवण त्याच्याकडे घ्यावयाचे शेवटीं त्याला कबूल करावे लागले.

खोलींत सर्व सामान व्यवस्थेशीरपणें माडून होतांच त्यानें टेबलावरच्या भिंतीवर दोन फोटो लटकाविले. एक करुणाबाईचा व दुसरा महात्माजींचा.

आणि नतर तो आई-बाबाना पत्रें लिहायला बसला.

वडिलाना त्यानें कांहीं फार लिहिले नव्हतें, फक्त दोनच ओळी.

'मी सकाळी येथे सुखरूपपणे येऊन पोहोचलों. एल्फिन्स्टन कॉलेजात नाव दाखल केल असून, वसतिगृहात मी रहातों आहें.'

पण त्याच्या आईला मात्र त्यानें सर्व गोष्टी खुलासेवार विदित केल्या होत्या. सोराबनें त्याची व क्रांतिकुमाराची कशी ओळख करून दिली, त्याच्या विषयीं सोराबनें सांगितलेली हकीकत ऐकल्यानंतर त्याला काय वाटले, जिल्लूविषयी थोड्या वेळातच त्याचें मन कसें कलुषित बनलें, आणि सर्वांहून विशेष म्हणजे, त्याची आई तेथें त्याच्या जवळ नसल्याने त्याला कसे चुकल्या चुकल्या सारखे वाटतें, तिची कशी फिरफिरून आठवण होते, इत्यादि गोष्टी त्याने फारच भावनात्मकतेन निवेदन केल्या होत्या. आपलें हृदयच ओतलें होतें त्यानें त्या पत्रात. त्यानें करुणाबाईचे पत्र एका पाकिटात घालून तें बद केलें व त्यावर त्याचा पत्ता लिहून तें आबाच्या पत्राबरोबर एका मोठ्या पाकिटात घातलें, आणि तें बद करून त्यावर तो आबाचा पत्ता लिहू लागला.

तोंच सोराब व जिल्लू दारात येऊन उभी राहिली. दार उघडेंच होते.

सोराबनें दारावर टिचकी मारताच जीवननें तिकडे पाहिलें, आणि त्या दोघांना दारात पाहताच तो म्हणाला, 'दार सपाट उघड असताना, दारावर टिचक्या मारण्याची काहीं जरूरी नव्हती बुवा सोराब!'

'अरे पण मॅनर्स म्हणून काहीं आहेत की नाहीं? त्यातल्या त्यात जिल्लू बरोबर असताना मला या गोष्टींची फारच दक्षता बाळगावी लागते. तू आत येण्यास सांगण्यापूर्वी आम्ही जर का आत आलो असतो तर आमचा उद्धटपणा नसता का दिसून आला?'

'मुळींच नाहीं. माझा मित्र तू! अन् तुला रे कशाला पाहिजेत या नसत्या फॉर्मॅलिटीज्?'

'बर बुवा!' म्हणून सोराब कॉटवर बसला, जिल्लू टेबलाशेजारच्या खुर्चीवर बसली, आणि जीवन टेबलाशी रेलून उभा राहिला.

खोलींत चौफेर नजर फिरवीत सोराब म्हणाला, 'म्हणजे! इतक्यात सारं सामान मांडून देखील झालं तुझं जीवन?'

जीवन नुसता हासला.

'याचं नाव स्कॉलर. नाहींतर आमची जिल्लू! पुस्तकं खरेदी करून आठ दिवस झाले, पण अद्यापि त्यांना कव्हर देखील घातलं नाहीं तिनं'

'अरे पुस्तकांना कव्हर न घालण्याची आज कालची फॅशनच आहे मुळीं!' जीवननें हासत हासत टोला लगावला.

'मग तू कां घातलं आहेस?'

'माझं नि या फॅशनचं सहसा जमत नाहीं म्हणून!'

'दिसनच आहे तें.'

सोराब हासला, आणि जिल्लूही हसेल असे वाटल्यावरून त्याने तिजकडे पाहिले, तों तिचें त्यांच्या संभाषणाकडे लक्षच नव्हतें मुळीं. ती समोरच्या भितीवर टांगलेल्या करुणाबाईच्या फोटाकडे एकाग्रतेनें पहात होती. जीवनला तिनें विचारलें, 'कुणाचा हा फोटो ?'

'माझ्या आईचा.'

'आईचा ! मग याच्या जोडीला वडिलाचा कुठं लावला नाहीत तो ?'

जीवन चपापला. त्याचा चेहरा गोरामोरा झाला. पण आपल्या वृत्तींतील फरक जिल्लूच्या लक्षात येऊं नये म्हणून प्रसंगावधान साधून तो म्हणाला, 'घाईत तो आणायचा तसाच राहून गेला.'

'म्हणून त्या ठिकाणीं गांधींचा लावलात वाटत ?'

'मुळींच नाहीं. वडिलाचा फोटो असता तरी महात्माजींचा फोटो इथं दिसलाच असता.'

'मग काय जिल्लू, तू तुझ्या खोलीत चोहोकडे लावले आहेस त्या प्रमाणं सिनेमा नटींचे फोटो यानं इथं लावायला पाहिजे होते ?' सोराब खवचटपणानें म्हणाला.

'गप्प बैस हं तू भाई' जिल्लू चिडून म्हणाली, 'मध्येंच आपलं तोंड खुपसू नकोस.'

'मी तर इथं दूर बसलो आहें,' विनोदाची लहर आल्याने सोराब हांसत म्हणाला,'मी कुठं तुमच्या दोघांमध्ये तोंड खुपसतो आहे?'

'भाई !'

' नाहींतर काय ? ' सोराब कॉटवरून खालीं येत म्हणाला, आपण जीवनला न्यायला इथं आलों अन् तू सुरू केलीस फोटोची चौकशी. अशान होडीतून फिरून यायला उशीर नाहीं का होणार ? '

' म्हणजे ! ' सोराबच्या बोलण्याचा आशय न कळल्याने जीवनने विचारलें.

' आज पौर्णिमा ना ? जिल्लूनं होडींतून सहल करून येण्याचा बेत आखला. मलाही तो पसत पडला. अन् तुला घऊन जायला आम्ही इकडे आलों. तो हिच सुरू झाल फोटो–पुराण. '

' बर ! बंर ! ' जिल्लू त्याला वेडावीत म्हणाली, ' आता नको सुरू व्हायला तुझ लेक्चर. '

जिल्लू उठली आणि दरवाज्याकडे वळली, तरीही जीवन पूर्ववत् टेबलाशी रेलून उभा असल्याचें पाहून सोराब म्हणाला, ' चलना रे! '

' नको बाबा ! '

' हेरें काय ? '

' अरे पण.. ,

' पण विण काहीं नाही, मुकाट्यान उठायचं आहे की नाहीं तुला?'

' बर बुवा! ' जीवन उठत म्हणाला, ' आजच्यापुरतच बर का हे सार ! उद्यापासून मी अभ्यासाला लागणार आहे. '

' उद्यापासून ? ' जिल्लू आश्चर्यान उद्गारली.

' हो, का ? '

' नाहीं म्हटल एवढी कसली घाई लागून राहिली आहे अभ्यासाची? वर्गात अभ्यास सुरू व्हायला अद्यापि चार सहा दिवस लागतील कीं,..'

' कागेनात, मी आपला उद्याच सुरू करणार ! '

जीवननें कॉटशेजारच्या खुटीवर अडकविलेली टोपी उचलली, आणि तो खोलीबाहेर पडला. त्याच्या मागोमाग जिल्लू व सोराब बाहेर येताच त्यानें खोलीचें दार बन्द करून घेतलें आणि तीं तिघही गेटवेवर आलीं.

होडी तयार होतीच. ते आत जाऊन बसण्याचा अवकाश कीं ती सळसळ करीत पाण्यात निघाली.

नुकताच सूर्यास्त होऊन क्षितिजावर मान डोकावणारा पूर्णिमेचा चंद्र मधुर स्मित करीत होता, आणि त्याच्या धवल प्रकाशात शोभून दिसणारें आजूबाजूला पसरलेल्या अथांग सागराचें निळसर पाणी, वर नयनरम्य आकाश, आणि अलीकडे अस्पष्टशा दिसणाऱ्या शहराची अपूर्व शोभा, आणि पलीकडे क्षितिजावर पसरलेल्या रंगीबेरंगी छटा...कुणाचेही मन आकर्षून घेण्याइतका नयनमनोहर होता तो देखावा, आणि पहिल्यादाच त्या शोभेचें अवलोकन करणाऱ्या जीवनचं मन तर फारच आनन्दी बनले. कितीतरी वेळ तो निश्चल नजरेनें तिकडे पहात होता.

त्याच्या त्या गोड तंद्रीचा भंग सोराबनेंच केला. कुलाब्याच्या दांडीपर्यंत होडी येऊन तेथून ती परततांच, त्यानें विचारलें ' जीवन, तुला गाता येत कारे ? '

' नाहीं बुवा ! मला पाहिजे तितकं बोलायला सांग. गाण्याचं म्हटलं की ऊं हूं ! '

' पण आमच्या जिल्लूला या दोनीही गोष्टी साध्य आहेत. ' सोराब जिल्लूकडे डोळयाच्या कोपऱ्यातून पहात म्हणाला.

' ही भाईची प्रशंसा कशाकरितां आहे हे मी पुरं ओळखून आहे. ' जिल्लू तिरप्या नजरेनें सोराबकडे पहात म्हणाली, ' अशानं मी हुरळून जाईन मी गाईन असं मात्र तू समजूं नकोस हं भाई ! '

'गाता येत तुम्हाला ?' जीवनच्या रसिक मनानें प्रश्न केला.

'फक्त इंग्लिश पदच गाता येतात तिला.' जिल्लू जीवनच्या प्रश्नाला उत्तर देण्यापूर्वीच सोरावनें आपले मत ठाकून दिलें.

'काहीं हरकत नाहीं,' जीवन उल्हासानें म्हणाला, 'सागराचं मंजूळ पार्श्वसंगीत, होडीची सुळ् सुळ् साथ...अशावेळीं तुम्ही गाणार नाही तर मग केव्हा ?'

जीवनच्या चेहऱ्यावर विलसणारे गोड हास्य, त्यानें जिल्लूच्या मुखावर भिडविलेली अधीर दृष्टि...

जिल्लूच्या हृदयपटलावर आनंदाच्या ऊर्मी थै थै नाचू लागल्या. तिनें एकदा विस्फारित नेत्रांनीं जीवनकडे पाहिलें आणि किंचित् लाजून ती म्हणाली, 'बर! गाते मी.'

जीवन काहीं न बोलता जिल्लू गात असलेलें पद एकू लागला.

तिचा आवाज विलक्षण गोड व सुरेल होता, पण गाताना जीवनकडे विलक्षण गूढतम दृष्टीनें पाहून ती करीत असलेला फाजील शृंगारदर्शक हावभाव, आणि तेंच ते कडवें फिरफिरून म्हणताना अकारण डावा डोळा उडविण्याची तिची संवय, आणि मधून मधून अधरोष्टावरून जीभ फिरविण्याची तिची पद्धत...जीवनला ते कससेच वाटू लागलें.

ती म्हणत असलेलें पद उत्तान शृंगारिक होतें, आणि 'प्रेमयाचना' हा त्याचा विषय होता. तिनें त्याच्या मुखावर प्रेममय दृष्टि रोखली होती. मनातील सर्व भाव प्रकट करणाऱ्या, चित्तातील सर्व विकार दर्शविणाऱ्या, हृदयांतील सर्व प्रेम सिद्ध करून देणाऱ्या तिच्या त्या अतृप्त अशा नेत्रांत भावनेच्या उत्कटतेपेक्षा वासनेची प्रबलताच अधिक तीव्र असावी असें वाटलें जीवनला. त्यामुळें त्याचें रसिक मन देखील क्षणभर गोंधळलें, आणि पलीकडे झुकलेल्या होडी नेण्याच्या निमित्तानें त्यानें उगीचच

आपली नजर दुसरीकडे वळविली. अतिशय लाजल्या लाजल्या सारखे होत होतें त्याला

जिल्लूनें आपलं पद संपविलं आणि मनगटावरील घड्याळाचा पट्टा सरळ बसविण्याच्या निमित्तानें तिनें आपली नजर खाली वळविली आणि डोळ्याच्या कोपऱ्यातून ती जीवनकडे पाहूं लागली.

'छान गातें नाही जिल्लू ?' सोराबनें जीवनला विचारलें

'हो छान गातात त्या, पण इतकं उत्तान शृंगारिक पद म्हणणं केव्हांही वाईट नव्हे का ?' जीवनच्या मनांतील विचार अस्पष्टपणें का होईना, शेवटीं बाहेर पडलेच.

'मग काय, मी एखादं विरहगीत म्हणायला पाहिजे होतं ?' जिल्लू खूप मोठ्यादां हासून म्हणाली. सोराबही हासला

यावर जीवन कांहींसं खवळून उत्तर देणार होता, पण अकारण कशाला एखाद्याचें मन दुखवावें असा पोक्त विचारकरून त्यानें तो विषय तसाच सोडला.

होडी धक्याला येऊन लागताच तो खालीं उतरला त्याच्या मागो-माग जिल्लू आणि तिच्या मागून सोराब उतरताच ते तिघही सोराबच्या घरीं आले.

जेवण तयार होतेंच. सोराबचे आणि जिल्लूचे कपडे उतरण्याचा काय तो अवकाश होता. जेवण झाल्यावर जीवन आपल्या खोलीवर जाण्यासाठीं उठताच, सोराब त्याला थोपवून म्हणाला, 'थांबरे ! आतां कुठं नऊ वाजले आहेत.'

'म्हणूनच आतां मला गेलं पाहिजे. साडेनऊला हजेरी असते ना ?'

'हां, पण आज पहिला दिवस असल्यानं हजेरी घेणार नाहींत.'

' म्हणून काय झालं ? नियम म्हणजे नियम ! तो पाळलाच पाहिजे. आमच्या हिताकरिताच ना हे सारे नियम आहेत ? '

' भारीच बुवा तू.. ! ' सोराब किंचित् त्रासून म्हणाला. ' बरं पण मी कपडे करून येईतोपर्यंत तरी तू थांबशील की नाहीं ? '

' कां ? कुठं बाहेर जायचं आहे वाटतं ? '

' हो ! रीगलला जाणार आहे मी. '

' मग कर लवकर पोशाख '

सोराब कपडे करण्यासाठीं आपल्या खोलींत गेला.

आता जीवन व जिल्लू याशिवाय तेथें तिसरं कोणी नव्हतें.

' तुमचे वडील पहिला वर्ग मॅजिस्ट्रेट आहेत नाहीं ? ' जिल्लूनें विचारलें.

' हो, का ? '

' मग त्याना कसं तुम्ही हे असले कपडे करणं आवडतं ? '

जीवन थोडासा चपापलाच. पण आपल्या गोंधळलेल्या मनाची छाया आपल्या चेहऱ्यावर पडूं न देण्याची खबरदारी घेत तो म्हणाला, ' मॅजिस्ट्रेट झाला म्हणून त्याला काहीं राष्ट्राभिमान नसतो असं थोडच आहे ? माझ्या बाबाचा याला पूर्ण पाठिंबा आहे. ' त्यानें ठोकून दिलें.

' अन् तुमच्या आईला ? '

' तिला तर अतिशय आवडतं. '

' अस्सं ! '

जिल्लू गप्प झाली, पण ती बरीचशी आश्चर्यचकित झाल्यासारखी दिसली. तिच्या हाताची सारखी चुळबुळ सुरू होती. तिचे डोळेही

जीवनकडे बारकाईनें पहात होते. त्याला वाटलें, ' कसला गहन प्रश्न पडलाय् हिला ? '

तों ती चाचरत म्हणाली, ' तें कांहींही असो, तुम्ही सुटातच सुंदर दिसता बाई ! '

' तें कशावरून ? '

' तुमचा सुटातला भाई जवळचा फोटो मी कित्येकदा पाहिला आहे, आज पण मी तो तुलनात्मक दृष्टीनें फिरून पाहिला, तों तुम्ही त्यातच सुंदर दिसला. '

' अस्स ! ' जीवन आलेलें हासू आतल्या आत दाबण्याचा प्रयत्न करीत म्हणाला, ' हें सारं पाहणाऱ्याच्या दृष्टिकोनावर अवलंबून आहे. '

' म्हणजे ? '

' म्हणजे माझ्या आईला मी या पोषाखात अतिशय सुंदर दिसतों तर तुम्हाला सुटात बरा दिसतों. हा फरक तुम्हा दोघांच्या माझ्याकडे पाहण्याच्या दृष्टिकोनातच नाहीं का ? '

' माझी दृष्टि तरुणीची आहे '

' असेल, पण माझ्या माहितीची एक तरुणी आहे की, जिला मी या पोषाखातच सुंदर दिसतो. ' असें उत्तर देत असतां जीवनच्या मनश्चक्षूपुढें उपमा उभी होती.

' मग खात्रीनें ती अशिक्षित असली पाहिजे. '

' मुळींच नाहीं. याचवर्षी ती प्रीव्हिअसची परीक्षा पास झाली आहे. '

आता मात्र जिल्लूच्या तोंडाला कुलूप बसलें, पण तिचे डोळे क्रुद्ध झाले, तिच्या भिवया वक्र झाल्या, तिचा श्वासोच्छ्वास जोरानें वाढूं लागला, तिनें शेजारच्या कोचाचा आश्रय घेतला आणि जीवनच्या

मनाचा ठाव घेण्यासाठींच कीं काय, आपले डोळे विस्फारून ती त्याच्या-कडे पाहूं लागली.

जीवनचा चेहरा निर्विकार होता, नाहीं म्हणायला त्यावर किंचित् गंभीरतेची छटा पसरली होती.

जिल्लूचे मन अधिकच गोंधळलें, भयंकर प्रक्षुब्ध झालें, तिचें सर्वांग थरथर कांपू लागलें आणि ती झट्कन् आत निघून गेली.

जीवनचा चेहरा अतिशय गंभीर बनला.

तोंच जिल्लूचे शब्द त्याच्या कानीं पडले, 'फारच अरसिक दिसतात तुझे मित्र भाई!'

जीवनच्या भिवया आवळल्या गेल्या.

सोरात येताच तो उठला, आणि झपाझप् जिना उतरून खालीं आला, आणि रस्ता चालू लागला.

मधून मधून सळसळणारा गार वारा त्याच्या उघड्या मानेशीं झोंबत असताही, शर्टची मोकळी असलेली वरची गुंडी बसवावी असे त्याला वाटलें नाहीं. शुद्धच नव्हती त्याला त्याची, अन् स्वत:चीही. आपल्याच नादात तो चालत होता.

१

जीवनच्या ध्यानीं नाही मनीं नाही अशी गोष्ट घडली आज.

इंग्लिशच्या प्रोफेसराचा, कवीश्वराचा तास होता आणि जीवन नेहमी-प्रमाणें विषयाची जय्यत तयारी करून वर्गात उपस्थित झाला होता.

प्रोफेसर महाशय जो-जोरानें आपलें भाषण झोडीत होते. मध्येंच त्याना काय लहर आली कोणास ठाऊक. भाषण अर्धवट थांबवून त्यानी एक कविता उघडली आणि विद्यार्थ्यांना उद्देशून ते म्हणाले, ' या कवितेच कुणी विवेचन करू शकेल का? '

थोडीशी अवघडच होती ती कविता. त्यांत प्रोफेसर कवीश्वराचा दरारा. थोडें चुकण्याचा अवकाश कीं झालीच त्याच्या तोंडाची सरबत्ती सुरू. त्यामुळें कोणताही विद्यार्थी खात्री असल्याशिवाय उठत नसे.

जीवनला मात्र तशी खात्री वाटत होती. पण होता होईलतों आपलें वास्तव्य कुणाच्या नजरेस न येईल अशारीतीनें राहावयाचें त्यानें ठरविलेलें असल्यानें तों तसाच गप्प बसून राहिला.

वर्गातील एकही मुलगा उठत नाहींसे पाहून प्रोफेसर महाशय चिडले आणि रागानें ओरडले, ' तुमच्यापैकीं एकालाही सांगता येत नाहीं कां? '

आतां मात्र जीवनला राहावले नाहीं. तो चटकन उठून उभा राहिला.

सर्वांची दृष्टि एकदम त्याच्यावर केंद्रीभूत झाली आणि जो तो त्याच्याकडे कुतूहलानें पाहू लागला.

तिकडे मुळींच लक्ष न देतां तसेच मुळींच न भितां जीवननें अस्खलित वाणीने त्या कवितेचे विवेचन केले.

सारा विद्यार्थीवर्ग आश्चर्यानें त्याच्याकडे पाहू लागला. प्रोफेसर महाशयाचेही डोळे विस्मयाने चमकले. समाधानानें ते म्हणाले. 'छान' फार उत्तम ! पण कायहो, तुमची इतकी तयारी असता, तुम्ही माझ्या पहिल्या हांकेसरशींच का उठला नाहींत ? '

जीवन काही न बोलता खालीं मान घालून उभा राहिला. विद्या विनयानेंच शोभते. नाही का ?

त्याचा इष्टच परिणाम झाला प्रोफेसराच्या मनावर. त्यानीं उत्सुकतेने विचारलें ' तुमचं नाव काय ? '

' जीवन '

' जीवन ! ' प्रोफेसर महाशय काहींसे आठवीत म्हणाले, ' परवांच्या इंग्लिशच्या टेस्टमध्ये पहिले आलेले तुम्हीच का ? '

जीवनने होकारार्थी मान हालविली

'Good' Weapons of Freedom हा तुमचा निबंध फारच आवडला मला. तुम्ही प्रयत्न कराल तर खात्रीन तुम्हाला यंदा इंग्लिशला असलेल एलिस प्राइझ मिळेल. '

जीवनच्या अंगावर एकदम मुठभर मांस चढल्यासारखे झाले.

घंटा झाली आणि प्रो. कवीश्वर व्यासपीठावरून खाली उतरून जीवन जवळ येत म्हणाल, ' भेटत जा मला वरचेवर. लागल ती मदत करण्यास मी तयार आहें. या सध्याकाळी घरी '

जीवनने होकारार्थी मान हालविताच, प्रोफेसर महाशयांनीं हांसून त्याच्याकडे पाहिले आणि ते वर्गाबाहेर पडले.

जीवन आपल्या जागीं जाऊन बसला आणि विद्यार्थी विद्यार्थिनीत कुजबुज सुरू झाली.

पण ती थोडा वेळच ! कॉलजचा शिपाई येऊन बाहेरच्या बोर्डवर नोटीस लावू लागताच त्याचा मोर्चा एकदम तिकडे वळला आणि नोटीस कसली आहे हें ते पाहू लागले

तो काय आश्चर्य ! प्रो. कवीश्वराची होती ती नोटीस. तींत त्यानी जीवनचा weapons of Freedom हा निबंध वर्गांतील विद्यार्थ्यांना वाचण्यास शिफारस केली होती. झाले ! क्षणभरात विद्यार्थीगण जीवन भोवती गोळा झाला आणि त्याचा निबंध वाचण्यास मागू लागला. सर्वांना ' देतो देता ' म्हणून सागता सागता जीवनच्या नाकीं नऊ आले.

× × ×

प्रो. कवीश्वराच्याकडे पुस्तक मागण्यास जीवन गेला तेव्हा ते बाहेर जाण्याच्या तयारीत होते. तरीही त्यानी त्याचे सस्मित स्वागत करून त्याला हवे होते ते पुस्तक तर दिलेच, पण ते त्याविषयी योग्य त्या सूचना देऊ लागले.

शेवटी उशीर होऊ लागल्याचे पाहून ड्रायव्हरास त्याना आठवण करून द्यावी लागली, ' साहेब, पाच वाजले. .'

' खरच की !' प्रो.कवीश्वर मनगटावरील घड्याळाकडे पाहात म्हणाले, ' जीवन, आता आमची महत्वाची मीटिंग आहे, मला गेलच पाहिजे. '

प्रो. कवीश्वर उठतांच जीवनही उठला.

' येत जा वरचेवर. ' प्रोफेसर महाशय अंगावर कोट चढवीत म्हणाले. ' काही अडल्यास विचारीत जा. सकोच बाळगण्याचं मुळीच कारण नाही. '

' बर ' म्हणून बाहेर जाण्यासाठीं जीवन दरवाजाकडे वळणार तोंच आतून तेथें एक सडपातळ बांध्याची तरुणी आली आणि तिनें त्याचं मन आपल्याकडे आकर्षून घेतलें. नकळत त्याचे पाय जागच्या जागीं स्थिर झाले.

तशी ती फार सुंदर नव्हती. तिचे केस विपुल नव्हते कीं तिचा वर्ण पांढरा शुभ्र नव्हता. पण तिचे ते निष्पाप डोळे, मनाचा सरळपणा दर्शविणाऱ्या तिच्या त्या पातळ गोलाकृती भिवया आणि तिचे ते तांबड्या काठाचे खादीचे पांढरे पातळ....

जीवनचे नेत्र तिच्या मुखावर भिडले.

पण त्याच्या तेथील अस्तित्वाची जाणीव नसल्याप्रमाणेंच तिने प्रो. कवीश्वराना विचारलें, ' अन् माझी कविता बाबा ? '

' बाबा ! म्हणजे ही याची मुलगी तर ! ' जीवन स्वतःशीच बोलला.

' काय पण कटकटी पोर आहे ....'

' इच्छा नसली तर नका समजावून देऊं जा, ' ती लटक्या रागाने म्हणाली.

' इच्छा नाहीं असं का म्हणालो मी ? '

' नाहीं तर काय ? '

' काय उलट्या काळजाची कार्टी आहे, ' प्रो. कवीश्वर हासत म्हणाले, ' आता मला मीटिंगला जायच नाहीं का कविता ? '

' कविता आहे कां हिच नांव ? छान. ' जीवननें मनांतल्या मनांत प्रशंसा केली.

' नेहमींचंच तुमचं आहे हें ! ' म्हणून कविता फणकाऱ्यानें आंत निघून जाऊं लागतांच, प्रो. कवीश्वरांनी तिला हांक मारून म्हटले, ' अग पण हा पाहुणा कोण आहे ? '

'नाही तर काय? मी कालपासून विचारतेय् पण तुम्हाला आपली सवडच होत नाही. आजतर वर्गात मला या कवितेच appreciation लिहून घेऊन जायचय्.'

'असं होय.' प्रो. कवीश्वर थोडासा विचार केल्यासारखे करून म्हणाले. 'मग असं का होईना? हे जीवनच तुला तुझी कविता समजावून देतील...'

आता मात्र कवितेने जीवनकडे पाहिले. ती काही बोलली नाही. पण त्याला पाहताच, त्याच्या त्या पाषाखाकडे लक्ष जाताच, तिला थोडासा विस्मय वाटल्यासारखा दिसला

'हे कोण ठाऊक आहे का तुला? काल मी ज्याचा निबंध तुला वाचायला दिला तेच हे.' प्रोफेसर मजकुरांनी आपल्यापरीने जीवनची ओळख करून दिली.

'असं का?' म्हणून कवितेने सस्मित जीवनकडे पाहून आपला आदरभाव व्यक्त केला.

तेव्हा प्रो कवीश्वर जीवनला म्हणाले, 'द्याल ना हिला कविता समजावून?'

'पाहतो प्रयत्न करून.' जीवनने विनयपूर्वक म्हटले.

'अच्छा.' म्हणून प्रो. कवीश्वर खोली बाहेर पडताच कविता म्हणाली, 'इथच बसायचं का येता माझ्या खोलीत?'

जीवनला काय उत्तर द्यावे, हे न सुचल्याने तो म्हणाला 'कुठेही चालेल.'

''चलातर मग माझ्या खोलीत.'

कवितेच्या मागोमाग जीवन तिच्या खोलीत आला आणि तिने पुढे केलेल्या खुर्चीवर बसत बसत त्याने एकदा चौफेर नजर फिरविली.

समोरच्या भिंतीवर महात्मा गांधी आदि पुढाऱ्यांच्या सुव्यवस्थित लावलेल्या तसबिरी, टेबलावरच्या काचेच्या कपाटात व्यवस्थेशीरपणें मांडून ठेवलेली पुस्तकें आणि कापऱ्यातल्या कॉटवर उघडें पडलेलें महात्माजींचें आत्मचरित्र' यांनीं चांगलाच परिणाम केला जीवनच्या मनावर!

जीवनने कवितेने दाखविलेली कविता मननपूर्वक वाचली आणि नंतर तिला समजावून दिली. त्यात त्याचा चांगला अर्धा तास मोडला खरा! पण कवितेची कुरकुर म्हणून कांहीं राहिली नाहीं आपणास ती कविता चांगली कळल्याचें तिने आपण होऊन कबूल तर केलच केलें, वर ती हासत हासत म्हणाली, 'तुमच्या सारखा गुरू जर का मला भेटला तर माझं कच्चं असलेलं इंग्लिश बघतां बघतां सुधारेल'

"तुमच्या वडिलांसारखे विद्वान प्रोफेसर तुम्हांला केव्हांहीं मदत करण्यास तयार असतां, मीं कोण्या झाडाचा पाला?' जीवनन म्हटलें.

'हा तुमचा विनय आहे. बाबा विद्वान् आहेत हें खरं अन् त्यांच्या विद्वत्तेचा उपयोग तुमच्या सारख्या हुशार विद्यार्थ्यांना होतो हेंही मला ठाऊक आहे, पण त्याबरोबर हीही गोष्ट मी जाणते कीं, माझ्या सारख्या सर्वसाधारण विद्यार्थ्यांना त्यांच्या विद्वत्तेचा कांहीं म्हणून फायदा होत नाहीं. वरच्या वर्गाचे विद्यार्थी जितके त्यांच्या इंग्लिशवर-च्या प्रभुत्वावर खूष असतात, तितकेंच खालच्या वर्गाचे विद्यार्थी नाखूष असतात. नाहीं का?'

जीवनलाही तसेंच वाटत होते. तीच तक्रार बरेच विद्यार्थी करीत होते, तरी तसें कवितेपुढें बोलून दाखविणें त्याला बरें वाटलें नाहीं,

म्हणून तो विषय तेथेंच सोडण्याच्या इच्छेनें तो म्हणाला, ' बर, विचारीत जा तुम्हाला काहीं अडल तर. '

' खर ना ? ' कविता मिष्किल हास्य करीत म्हणाली, ' कां इथून जाताच तुम्ही हे विसरून जाल ? '

' अस का वाटलं तुम्हाला ? '

आपण गमतीनें विचारलेल्या प्रश्नानें जीवन एकाएकीं गभीर झाल्याचे पाहून कविता म्हणाली, ' कारण यापुढ तुम्हीं मला केव्हा भेटता कोणास ठाऊक ! '

' न भेटायला मी काहीं अज्ञात स्थळीं रहात नाहीं. कॉलेजच्या वसतिगृहातच रहातों नि दररोज कॉलेजला येत असतों '.

' ते खर ! पण तुम्ही स्त्री-द्वेष्टे असल्याचं जिल्लू काल म्हणत होती; म्हणून सहज चेष्टेन मी तस म्हणालें. '

' खर आहे, ' जीवन हासून म्हणाला, ' जिल्लूचा माझ्याविषयीं तसा ग्रह होण साहजिक आहे. '

कवितेला काहीं जीवनच्या बोलण्याचा फारसा बोध झाला नाहीं. पण काय असेल तें असो तिला त्याला अधिक विचारणें बरें वाटलें नाहीं. तशात तो जाण्यासाठीं उठताच तिनें विचारले, ' फिरून केव्हा येणार ? '

' सोमवारी येणारच आहे कीं मी हें पुस्तक परत करायला. '

' अन् माझ्या शंका निरसन करायला '

त्यावेळीं तिनें केलला बालिश हावभाव पाहून जीवन खुद्कन् हासला. कविताही हासू लागली.

* * *

कबूल केल्याप्रमाणें जीवन सोमवारीं प्रो. कवीश्वरांच्याकडे आला तेव्हां प्रोफेसर महाशय व कविता देखील फारच घाईत दिसली.

त्याला पाहतांच तिने बालिश हास्य करीत म्हटले, ' आज अभ्यासाला बुट्टि ! '

' ती का ? '

' आज माझा वाढदिवस आहेना ? '

' असं ! मग जातो मी परत. '

' अहं ! बाबांनी तुम्हाला मुद्दाम ठेऊन घ्यायला सांगितलंय् '

' तं कशासाठीं ? '

' एवढ्याचसाठीं ' प्रो कवीश्वर आतून तेथें प्रवेश करीत म्हणाले, ' कवितेला चांदण्याच्या रात्रीं वाळवटात सहल करण्याच मोठ वेड आहे, म्हणून आम्ही आज तिचा वाढदिवस जुहूच्या वाळवटावर साजरा करण्याच ठरविल आहे. '

प्रोफेसर कवीश्वराना आजच्या इतके खुशीत असल्याचें जिवननें त्यापूर्वी कधींही पाहिले नव्हते. त्याला वाटलें, ' प्रत्येकाच्या जीवनात आनदी आनद उत्पन्न करणाऱ्या काहीं गोष्टी असतातच. तसे नसतें तर मनुष्याचें आयुष्य हें निरानद, अगदीं सहारा वाळवट बनलें असतें. '

अन् प्रो. कवीश्वराचा आनंद त्याची एकुलती एक कन्या कविता असल्याचें त्याला माहीत होतें, आणि आज तर तिचा वाढदिवस. मग त्याच्या आनंद सागराला का नाहीं भरती येणार ?

त्या आनदाच्या भरातच त्यानी जीवनला आग्रह करून ठेऊन घेतले, वसतिगृहाच्या सुपरिटेंडेंटला त्यानीं स्वतः चिठ्ठी लिहिली कीं, जीवनला रात्रीं परतायला उशीर होईल म्हणून.

आता त्याला त्यांच्याबरोबर जुहूला जाण्यावाचून गत्यतरच नव्हते. पण त्याच्याबरोबर जाणारा तो काहीं एकटाच नव्हता; चांगल्या दोन लॉऱ्या भरल्या होत्या आमत्रित मंडळींनी.

वर विस्तीर्ण व विविध रंगांच्या छटांनी युक्त असें आकाश, त्यांत तारकासमवेत हसत डुलत विहार करणारा पौर्णिमेचा चंद्र, आजूबाजूला हिरवीगार रम्य वनश्री,समोर अथांग सागर,त्यात उसळणाऱ्या फेसाळ लाटा आणि त्यावरून येणारा गार वारा..... चोहीकडे कसें अगदीं प्रसन्नतेचें वातावरण पसरलें होते.

कोरड्या मऊ वाळूवर जीवन बसला. किती मोकळे मोकळे वाटत होते त्याला. सुंदरशा पिंजऱ्यात गुबगुबीत राहायला आणि चमचमीत खायाला मिळत असताही तेथून निसटून निसर्गाच्या सान्निध्यात जाण्यासाठीं पक्षाची सारखी धडपड का चाललेली असते याची कल्पना आली त्याला.

त्याचें मन भयंकर उल्हसित बनलें. आणि त्यानें सहज समोर पाहिलें तो थोड्या अंतरावर कविता वाळूत घरकुलें बांधत होती.

किती बालिश ! किती अल्लड !

जीवनच्यानें राहावलें नाहीं. तो चटकन् उठला आणि कवितेजवळ जाऊन हासत म्हणाला, ' अगदीं पोर झालात कीं तुम्ही. '

कवितेनें मानेला एक नाजुकसा हिसडा दिला आणि डोळ्याच्या अभिनयानें उत्तर दिलें, ' आहेच मुळीं. '

' कुणी पाहिल तर काय म्हणेल ? ' जीवन विनोदानें म्हणाला, ' एवढ्या बड्या प्रोफेसराची एवढी बडी मुलगी ..'

' अन् वाळूत खेळते असंच ना ? '

कविता हासली, आणि जीवनलाही आपले हासू आवरतां आले नाहीं.

' बरी आठवण झाली ' कविता कांहींसें आठवून म्हणाली. ' जिल्लू म्हणत होती कीं, तुमचे वडील पहिला वर्ग मॅजिस्ट्रेट आहेत म्हणून. खरं का हें ? '

' हां ! कां ? '

' मग ते पक्के राष्ट्रीय वृत्तीचे दिसतात. '

' कशावरून ही अटकळ बाधलीत तुम्ही ? '

' तुमच्या पोषाखावरून. '

' मग तुम्ही सपशेल तोंडघशी पडलात. '

' तें कसं काय ? '

' अहा, मी हा पोषाख करतों म्हणून माझ्या वडिलांना तो आवडत असल्याचा तुम्ही जो निष्कर्ष काढलात, तो अगदीं चुकला. त्यांना तो मुळींच आवडत नाहीं. '

' असं ? ' कवितेला त्याचें महदाश्चर्य वाटल्यासारखें दिसलें. जिवननें विचारलें, ' माझी अशी समजूत आहे कीं, आपण जो पोषाख करतों तो पाहणाऱ्याला चागला दिसावा म्हणून. आता तुम्ही सागा हिंदी तरूण सुटात चागला दिसतो का मी करीत आहें अशा कपडयात ?'

' हिंदी तरूण म्हणजे तुम्हीच ना ? '

' क्षणभर तस समजायला काहीं हरकत नाहीं. '

' खर सागायच म्हणजे मी यावर आजपर्यन्त कधीं विचारच केला नाहीं,' जीवनला नखशिखात न्याहाळून पहात कवितेने म्हटलें. ' तरी मला वाटतं की आपल्या देशाचें हवामान, आरोग्य, मितव्यय, संस्कृति नि सौंदर्य या दृष्टीन विचार केल्यास, हिंदवासीयानीं सुटा ऐवजी तुम्ही केला आहात असा अगर अशा प्रकारचा साधा पेहरावच केलेला बरा. '

' अन् स्त्रियानी ? '

' तें तुम्ही पुरुषानी ठरवायच. ' कविता मिस्किल हास्य करीत म्हणाली, ' तुम्हींच आता नाहीं का म्हणालांत कीं, आपण जे कपडे करा-

वयाचे असतात ते पाहणाऱ्याला बरें वाटावें ह्मणून; अन् आह्मां स्त्रियांना पाहणारे कोण असतात ? पुरुषच ना ? '

तिच्या त्या कोटिक्रमानें आनंदित होऊन जीवन ह्मणाला, ' तरी तुमची आवड म्हणून कांहीं असेलच कीं ! '

' माझी आवड मी करीत असलेल्या कपड्यावरून नाहीं का कळण्यासारखी ? '

थोडक्यात आणि समर्पक उत्तर होतें तें ! तिला नीटनेटकी पण साधी रहाणी आवडत असल्याचें, छान छोकीचा, पाश्चिमात्यांच्या अंध अनुकरणाचा तिला अतिशय तिटकारा असल्याचें, तिनें कांहींही न बोलता जीवनच्या मनावर ठसविलें.

जीवनला काय बोलावें हें सुचेना. पण कवितेनें त्याला निरुत्तर केल्याचें तिला भासूं नये ह्मणून तो विषयांतर करण्याच्या इच्छेनें हासत हासत म्हणाला, ' चांगल्या कवयित्री होऊं शकाल तुम्ही. '

' चांगली होईन किंवा नाहीं हें जरी मला सांगता आलं नाहीं तरी मी कवयित्री आहे एवढं खास ! '

आतां मात्र जीवनची चांगलीच जिरली; पण तें न दर्शविण्याच्या उद्देशानें तो म्हणाला, ' मला नव्हतं ठाऊक कीं तुम्हीं कविता करतां म्हणून. '

' तुम्हांला माहीत होण्याइतक्या कांहीं माझ्या कविता प्रसिद्ध नाहींत.' हासत हासतच कवितेनें टोमणा मारला.

' मग दाखवा ना एखादी कविता म्हणून ! '

आतां मात्र कविता लाजली, गोंधळलीही.आणि ती पातळाचा पदर उगीचच पायाच्या अंगठ्याभोंवती गुंडाळूं लागली.

'मग काय..'

'म्हणतें ना मी.' डोळ्याच्या कोपऱ्यातून जीवनकडे पहात पण किंचित् लटक्या रागानें कविता म्हणाली, 'इतकी कसली घाई लागून राहिली आहे...'

कांहींही न बोलता जीवन अनिमिष दृष्टीनें तिच्याकडे पाहूं लागला. समोरून येणाऱ्या वाऱ्याच्या झुळकीसरशी तिचे केस भुरभुर उडत होते, आणि तिच्या त्या गुलाबी गालावर चंद्राची सुषमा पडल्यानें, त्याला रम्यपणाची छटा आली होती, आणि ती हसत नसतांही तिच्या मुखावर हास्य विलसत होतें.

जीवनच्या गालावर मधुर स्मित झळकलें, आणि तन्मयतेनें तो तिची कविता एकूं लागला

विज्ञान-प्रभाकर येई उदया चला
क्रांतिच्या युगाची नौबत झडते चला!
आसुरी बलाचें असह्य होई ऋण
अज्ञान-तमानें अंध जाहले जन
शुभवार्ताहर हा उगवे ज्ञानारुण
दैन्याचा दुर्बल काल आज संपला १

गुदमरती आशा आकांक्षा दडपणीं
येऊं द्यात आतां उत्सृंखळ उसळुनी
गगनाला घालूं धैर्यानें गवसणी
प्रिय प्राण पणाला निर्धारें लाविला २

द्या झुगारुनी द्या बुरसटल्या कल्पना
उन्मत्त रूढिच्या फोडा सिंहासना
पायबंध घाला अन्याया दारुणा
' आम्हास हवें स्वातंत्र्य ' गर्जुनी बोला ३

पददलित जनाचें प्राशुनिया शोणित
आसुरी मदानें साम्राज्ये हासत !
परि धुळीस त्याना मिळवाया साधन
सज्जला जगातिल अशांत समतावाला ४

निज-ध्येय- देवता प्रसन्न व्हायाप्रती
पेटला होम हा धडधडता सभवती
अर्पण्या पुढें या स्वार्थत्यागाहुती
पुण्याई-पर्वणी काल निकट पातला
क्रान्तिच्या युगाची नौबत झडते चला ! ५

जीवनला अतिशय आवडली ती कविता वर्ण्य विषय जिव्हाळ्याचा असल्याने तों त्याच्या अंतरंगाचा ठाव घेत गेला. शिवाय गायलीच होती मुळीं तिनें ती तितक्या भावनात्मकतेने ! जीवन आनंदाति-शय्यानें उद्गारला, ' किती छान गाता हो तुम्ही !'

कवितेला जीवनची प्रशंसा मनापासून आवडल्याचे, तिच्या गालावर एकदम उमटलेले दोन गुलाबच दर्शवीत होते. पण ती किती वस्ताद, ते न दर्शविता तिनें विचारलें. ' आधी हें सांगा कशी काय वाटली माझी कविता ! '

‘ मला फारच आवडली ती. ’

‘ खर ? ’

‘ हो का ? ’

‘ नाही. कित्येकाना माझ्या कविता रुक्ष नी कंटाळवाण्या वाटतात, म्हणून मी तस म्हणाले. ’

‘ तस वाटण्याच कारण ? ’

‘ अहो त्यात प्रणय नाहीना ? ’

आता मात्र जीवनच्या डोक्यात लख्खकन् प्रकाश पडला. ! तो हासत म्हणाला, ‘ खर आहे. ’

तोंच प्रो. कवीश्वरानी कवितेला हाक मारल्याने ती उठली.

जीवनही उठला आणि म्हणाला, ‘ ठरल. मी दररोज तुम्हाला एक इंग्लिश कविता समजावून द्यायची, अन् तुम्ही मला एक मराठी कविता म्हणून दाखवायची। ’

‘ वा ! पक्के बनिया आहात की. ’

जीवन हासला, आणि कविताही हासली आणि प्रो. कवीश्वराच्याकडे जवळजवळ पळालीच.

जीवनने धोतराला लागलेली वाळू झाडली, आणि तो पाहुण्यांच्या घोळक्याकडे वळला तो सिगरेट फुकीत पण तारवटलेल्या डोळ्यानी त्याच्याकडे पहात समोर क्रांतिकुमार उभा असलेला त्याला दिसला. त्यानें हासत म्हटले, ‘ हॅलो क्रांतिकुमार, तुम्हाला पाहिलच नव्हतं की मी !’

‘ चंद्र दृष्टीस पडल्यावर नंदादीपाकडे कोण पहाणार ? ’

जीवनला तो प्रश्न अप्रासंगीक तर वाटलाच, पण थोडासा चमत्कारिकही वाटला. चंद्र आणि नंदादीपाचा तेथें काय संबंध हेंच त्याला कळेना.

क्रान्तिकुमाराचें बोलणें चेष्टेवारी नेत तो म्हणाला, ' अरे वा ! हिंसात्मक क्रान्तीच्या गोष्टी बोलता बोलतां तुम्ही काव्यात बोलू लागलात कीं ! '

' आहेच मुळीं त्या दोन्हीच इतक साम्य. '

' अस्स ! मग उद्या तुम्ही लोक तुमच्या प्रेयसींच्या मानेवरून सुरी देखील फिरवायचे '

' अलबत् ! त्या आमच्याशी प्रतारणा करून, दुसऱ्याशीं लगट करू लागतील तर ! '

आता मात्र जीवननें चमकून क्रान्तिकुमाराकडे पाहिले.

तों क्रान्तिकुमार खूप मोठ्यादा हासू लागला. त्याचे ते विकट हास्य, त्याच्या नेत्रातून बाहेर पडणाऱ्या सतापाच्या ठिणग्या .. जीवनचा सारा आनंद ओसरला, आणि अकारण त्याचें मन कष्टी बनलें.

तशात क्रान्तिकुमार म्हणाला, ' जीवन, थोडस जपूनच हं ! ' आणि पूर्ववत् विकट हास्य करीत, तो तेथून चालता झाला.

जीवनला त्याच्या त्या विक्षिप्त वर्तनाचें कारणच कळेना. हा काही तसा पहिला प्रसग नव्हता, पण आजच्याप्रमाणें तो रागानें बोलल्याचें व विकट हास्य करीत निघून गेल्याचें त्याला आठवत नव्हत.

तो त्याच्याशीं कधींही वैरभावानें वागल्याचे त्याला आठवत नव्हते. अस असताही त्यानें त्याच्याशीं तसें वागावे त्या दोघाची मतें भिन्न तर पडली म्हणून? का तो लवकरच त्याच्याविरुध्द वक्तृत्वोत्तेजक चढाओढींत भाग घेणार होता म्हणून ?

त्याला वाटलें हीच का खेळाडू वृत्ति ?

त्याच्या मनाला नसती चुटपुट लागून राहिली, एवढें मात्र खरें !

१०

जीवनच्या आयुष्यांत सुवर्णाक्षरानीं लिहिण्याजोगा प्रसंग घडला होता आज, कॉलेजातील वक्तृत्वोत्तजक चढाओढींत ता पहिला आला होता. कातिकुमार सारखा पहिल्या प्रतीच्या वक्त्याला त्यानें मार्गे सारलें होतें.

अध्यक्ष प्रो. कवीश्वर यानी जीवनला पहिल बक्षिस दिल्याचें जाहीर करताच, त्याच्या सर्वांगावर आनदार्मीचें थैमान सुरू झालें. त्याचें हृदय हर्षातिशयानें भरून आलें.

विद्यार्थ्यांच्या टाळ्यांच्या प्रचंड कडाव डाटात तो विंगमध्यें आला.

त्याच्या मागोमाग तेथें प्रवेश करीत प्रो० कवीश्वर म्हणाले, ' खरोखरच आज तुम्हीं कमाल केलीत, आज तुम्हीं कॉलेजात पहिला नबर पटकावलात, उद्या कॉलेजच्या सामन्यात पहिले याल...'

जीवनच्या अगावर अधिक मास चढल्या सारखें झालें. हार्दिक शाबासकीच्या चार शब्दानें केवढें कार्य होते हे !

' हे सर्व आपल्याच शिकवणीच फळ आहे सर ! ' विनयानें नम्र झालेला जीवन म्हणाला.

'तुमच्यासारखे हुषार नी अभ्यासू विद्यार्थी असले म्हणजेचआमच्या प्रयत्नाच चीज होत. ' प्रोफेसर महाशय स्नेहभराने जीवनच्या पाठीवरून हात फिरवीत म्हणाले, ' प्रयत्न करण्यास आम्हाला अधिक उत्साह वाटतो... '

तोंच धावतच तेथें येऊन कविता ह्मणाली,' Congratulations जीवन...'

जीवनने स्मित हास्य करून तिजकडे पाहिले. आनंदात आनंद मिसळला.

' अहो थँक्स तरी ह्मणा कीं, ' शेवटीं कविता आपल्या पोरकट-पणावर गेलीच.

' या औपचारीक गोष्टींचा मला मनस्वी तिटकारा आहे, ' जीवननें हासत हासत टोला लगावला.

' शाबास ! चांगला टोमला दिलात, ' प्रो.कवीश्वर हासत म्हणाले.

पण कविता कांहीं कमी नव्हती. नाकपुड्या विस्फारीत तिनें म्हटले, ' हो. तुमचेच शिष्य कीं नाहीं. '

तोंच जीवनचें अभिनन्दन करण्यासाठीं विद्यार्थ्यांच्या झुंडीच झुंडी तेथें लोटल्या. प्रो. कवीश्वरांना तेथून काढता पाय घेणेंच बरें वाटलें. त्यांच्या बरोबर बाहेर जाण्यासाठीं कविताही दरवाज्याकडें वळणार तोंच कांहींसें आठवल्यानें ती परतून जीवनला म्हणाली, ' रविवारी ट्रिपला येणार ना ! '

' हो ! पण संशय का आला ? '

' कालच संशय—कल्लोळ पाहिला आहेना मी ! '

' का ? फार खुशींत दिसतेय् स्वारी आज ? '

' तसा प्रसंगच नाहीं का आजचा ? '

हासत हासत तिनें बाहेर धूम ठोकली

आणि जीवन कौतुकानें तिच्या त्या पाठमोऱ्या आकृतीकडें पाहात असता, हॉस्टेलचा शिपाई तेथें येऊन त्याला ह्मणाला, ' साहेब, कुणी बाई

खोलीवर आपली वाट पहात असून तुम्हाला देण्यासाठीं त्यांनीं ही चिठ्ठी दिली आहे. '

जीवननें चिठ्ठी घेतली. आणि ती उघडून तो वाचू लागला.

प्रिय जीवन,

मला नव्हती कल्पना कीं मुम्बईस येऊन तुम्ही एवढी प्रगति केली असलसी ! वक्तृत्वकलेमध्यें तुम्हीं इतके पारंगत झाला असाल, इतकच नव्हे तर सबंध कॉलेजात तुम्हीं पहिले याल असं मला कुणी सांगितल असत तरी त्यावर माझा विश्वास बसला नसता, पण आज मी ती गोष्ट प्रत्यक्ष पाहिली.

कितीतरी लिहावसं वाटत, लिहिण्यापेक्षा बोलावस वाटत, पण नकोच तें ! आपल हार्दिक अभिनन्दन करून मी आपली रजा घेते.

आ. सौ. प्रतिमा

'प्रतिमा' चालता चालता जीवन विचार करू लागला. 'कोण बुवा ही?'

' साहेब ! ' त्याच्या बरोबर चालणारा शिपाई म्हणाला, 'पहिल्यादा बाईनी चिठ्ठी लिहून दिली, पण नंतर त्याना काय वाटल कुणास ठाऊक, तुम्हाला भेटूनच जाण्याच त्यानीं ठरविलं.. '

' अस्स ! ' म्हणून हातातल्या चिठ्ठीवरून नजर फिरवीत जीवन विचार करू लागला. ' पूर्ण परिचिताप्रमाणें लिहिते, पण प्रतिमा, सौ. प्रतिमा म्हणून कुणी ओळखीची. .'

तोंच त्याच्या खोलच्या दाराला रेलून उभा असलेल्या तरुणीकडे त्याचें लक्ष गलें आणि तो आश्चर्यानें उद्गारला, ' कोण उपमा ! '

होय उपमाच होती ती. पण ती कांहीं बोलली नाही. उदास नजरेने ती त्याच्याकडे पहात होती. तिची प्रकृति बरीचशी खालावली होती.

उन्हाच्या तिरपीनें करपणाऱ्या फुलाप्रमाणे फिक्या व निस्तेज दिसणाऱ्या तिच्या चेहऱ्याकडे पहात असता, एकाएकी गंभीर बनून जीवन ह्मणाला, ' प्रतिमा म्हणजे उपमा असेलस वाटल नव्हत मला. '

' लग्नानतर नायकाची नाव बदलतात जीवन. '

' पण तुझ लग्न झाल असेल असच मुळीं मला वाटलं नव्हत. '

' न वाटणाऱ्या गोष्टी देखील कित्येकदा नाहीं का या विचित्र जगात घडत ? '

जीवन गोंधळला. तिची ती उत्तरें देण्याची तऱ्हा, तिच्या चेहऱ्यावर क्षणाक्षणाला दाट होणारी खिन्नतेची छटा...

त्यानें विचारलें, ' किती गंभीर, किती पोक्त दिसू लागलीस तू या चारसहा महिन्यात...'

' लग्नानतर स्त्रिया गंभीर बनतात, जीवन. '

' पण तूं इतकी उदास का? ' जीवननें इतका वेळ त्याच्या मनांत घोळत असलेला प्रश्न विचारला, ' तू इतकी कष्टी का ? '

उपमेनें खालचा ओठ वरच्या दतपंक्तीने घट्ट दाबला आणि समोर पाहिले. नुकत्याच विकत घेतलेल्या गोजिरवाण्या मैनेला घेऊन एक गृहस्थ येत होता. तो हासत होता, तर ती मैना सारखी चिंव चिंव करून ओरडत होती.

तिकडे बोट करून उपमेने विचारलें, 'जीवन, का ओरडतेय् ती मैना!'

' तिला दुःख होतय् '

' कशाच ? '

' तिला तिच्या पूर्वीच्या मालकापासून दूर केल म्हणून; तिची इच्छा नसतांना तिला दुसऱ्याला दिल म्हणून...! '

'होय ना ? मग सागा, पूर्वीच्या मालकाला काय वाटत असेल ?'

'अपरिमित दुःख '

उपमनें विकट हास्य करून म्हटलें 'हं ! नुसती कल्पना आहे ही !'

'कल्पना ! '

'हां ! कल्पनाच ' निश्चल नजरने जीवनकडे पहात उपमा म्हणाली, 'आपल्यापासून तिची ताटातूट होताच, तिनं कष्टी का व्हाव म्हणून उलट ता प्रश्न करील पुरुषाची जात आहे कीं नाहीं त्याची '

आता मात्र जीवनच्या डोक्यात लख्खकन् प्रकाश पडला. बचैन होऊन तो उद्गारला ' उपमा ! '

'जातेच मी. वेड मन ! तुम्ही एवढ दाडगं यश मिळविल असता तुम्हाला भेटून तुमच अभिनंदन केल्याविना मला राहवना तेवढयाच-साठीं मी इकडे आलें. मीही याच कॉलजात नाव दाखल कलं असताही, इतकच नव्हे तर दररोज मी तुम्हाला पहात असताही, फार काय तुम्ही इथ रहात असल्याचं देखील मला ठाऊक असताही, मी तुम्हाला कधीं भेटले नाहीं हो मुद्दामच मी तो प्रसग टाळला. म्हटल माझा कशाला तुमच्या नवीन मैत्रीत व्यत्यय.. '

'काय बोलते आहेस तू हें ? '

'खरंच काय बोलते आहे मी ? माझं मलाच कळत नाहीं तिथं .. जातेच कशी मी. '

ती झपाझप पावलें टाकित चालू लागली.

विलक्षण चकित् होऊन जीवन ओरडला. ' उपमा ! उपमा ! '

पण उपमनें मागें वळून म्हणून पाहिलें नाही मात्र दुसऱ्या बाजूनें येऊन जिल्लूने विचारलें, ' कुणाला हाक मारलीत तुम्ही जीवन ? '

दु:खावर डागण्याच होत्या त्या. निदान जीवनला त्या तशा वाटल्या. म्हणून खोलीचे दार उघडून आत जात तो वैतागाने म्हणाला, ' कृपा-करून आपण इथून जाल का ? '

' मी काय केल बाई ? ' बुचकळयात पडलेली जिल्लू म्हणाली, ' मी विचारलं कीं...'

' म्हणूनच म्हणतों कीं तुम्हीं आता इथून जाल का ? '

जिल्लूला आजचा रागरंग काहीं ठीक दिसला नाहीं. जीवनचें ते तारवटलेले डोळे, ते विखुरलेले केस , तो दारू पीत नसल्याचें जर का तिला माहीत नसतें तर.

म्हणूनच तेथून काढता पाय घेत ती म्हणाली, ' जातें मी. मी काहीं गप्पा मारण्यासाठीं तुमच्याकडें आलें नव्हते ट्रिपला आम्हीं आमच्याच गाडींतून जाण्याच ठरविल्यान तुम्हीं त्यातून येता कां म्हणून विचारायला आलं होतें मी. '

' नाही '

एकच शब्द. पण किती कर्णकटु, मर्मभेदी वाटला तो जिल्लूला. विलक्षण चकित होऊन तिने विचारलें ' पण तें का ? '

' मी ट्रिपवरच येणार नाहीं. '

' अं ! काल तर येतो म्हणाला होता. '

' पण आज येणार नाहीं म्हणून सांगतो ना मी ! '

जीवननें धाडकन् खोलीच दार बंद करून घेतले.

* * *

कॉलेजच्या पार्चमध्यें मोटार येऊन उभी राहताच, जिल्लू घाई-घाईनेच खालीं उतरली. खाडखाड बुटाचा आवाज करीत लेडीजरूममध्यें

आली आणि कोपऱ्यातल्या टेबलाशी रहून उभ्या राहिलेल्या कवितेकडे तिरप्या नजरेनें पहात, पण समोर कॅरम खेळणाऱ्या विमलला उद्देशून म्हणाली, ' बरं कां ग विमल, जीवन येणार नाहींत आज. '

' ते ग कशावरून ? ' खेळण्याचे बंद ठेऊन विमलने विचारले.

' अग, परवाच्या त्या वक्तृत्वोत्तेजक चढाओढींपासून, ते असें काहीं विक्षिप्तपणानं वागताहेत कीं काहीं विचारू नकोस. त्यांना खालीतून बाहेर पडलेलं कुणी पाहिल आहे का ? '

' म्हणून ते ट्रिपवर येणार नाहींत असा निष्कर्ष काढणं तर्कशास्त्राच्या दृष्टीनं चुकीच आहे, ' कोपऱ्यातल्या खुर्चीवर बसून तर्कशास्त्राच्या पुस्तकात खुपसलेलें डोकें किंचित् वर काढीत सुमती म्हणाली.

' अग पण माझं म्हणणं तर पुरं ऐकून घ, अन् मग पहा तुझं तर्कशास्त्र काय म्हणतं ते. '

सुमती खजील झाल्याचे पाहून समाधानाचे हास्य करीत जिल्लू म्हणाली, ' परवा मी त्यांच्याकडं आमच्या गाडीतून ट्रिपवर चलण्याविषयीं सांगायला गेलें, तों त्यांनीं ट्रिपवरच येणार नसल्याचं सांगितलं. '

' असंस ? '

' अन् त्यावेळीं त्यांनीं चेहरा असा काहीं वेडावाकडा केला की, त्यांची मनःस्थिति भयंकर प्रक्षुब्ध असल्याचं मला कळून चुकलं. '

' अहं ! अजूनही मला तुझं म्हणणं पटत नाहीं, ' सुमती म्हणाली. ' वाङ्मय मंडळाच्या सदस्यांनीं ट्रिपवर जावं, त्यांनीं खूप खेळावं नि पुष्कळ विषयावर चर्चा करावी म्हणून त्यांनींच ना हा बेत सुचविला, नि नाखुष असलेल्या सेक्रेटरीचं मन वळविलं ?... '

' तें खरं गं ! ' जिल्लू मानभावीपणानें म्हणाली, ' पण त्यानंतर

त्याचं मन उद्विग्न बनल असल तर ? तसं नसत तर, ते काल सरोजिनी नायडूंच्या भाषणाला का हजर राहिले नसते ? '

' आमच्या लक्षात ही गोष्ट आली नाहीं बाई. ' विमल म्हणाली.

' पण माझ होत ना लक्ष त्यांच्यावर. भाषण संपेतों माझी नजर त्याना सारखीं धुडाळीत होती, पण ते कांहीं दिसले नाहींत, भाषणानंतर मी मुद्दाम हॉस्टेलच्या शिपायाजवळ चौकशी केली तेव्हा ते त्याच्या खोलींतच असल्याच कळल. '

' अस्स ! '

' अन् म्हणून मी म्हणते कीं, जीवनना कष्टी होण्यास तसच काहीं तरी सबळ कारण घडल असलं पाहिजे. '

' खर आहे. ' सर्वांचे एकमत झाले.

' मुळींच नाहीं, ' इतकावेळ काहीही न बोलतां गप्प बसलेली, पण वरील संभाषण लक्षपूर्वक ऐकणारी कविता म्हणाली, ' तुम्हांला नसते तर्क वितर्क लढवायला हवेत. तसंच काहींतरी महत्वाच काम असल्यामुळ, जीवन कालच्या सभेला हजर राहू शकले नसतील म्हणून ..'

' अग, पण तें आम्हाला कस माहीत असणार ? ' जिल्लू खवचटपणानें म्हणाली, ' आम्हाला ते थोडच दररोज भेटतात, कीं आमच्याबरोबर तासन् तास गुलगुल गोष्टी करीत बसतात. '

हशाच हशा पिकला तेथें. नाहीं म्हणायला पलीकडे आरशा शेजारच्या खुर्चीवर बसून तोंडापुढे फ्री-प्रेस धरलेल्या, पण लक्षपूर्वक वरील संभाषण एकणाऱ्या उपमेच्या चेहऱ्यावर विकट हास्य पसरले आणि रागावलल्या कवितेचे डोळे लाल झाल. चिडूनच ती म्हणाली, ' म्हणून तुम्हास भारी वाईट वाटत असेल नाहीं ? '

'तें ग काय म्हणून ?' आतून उचंबळून येणारे हंसू आंतल्या आंत दाबण्याचा प्रयत्न करीत विमल म्हणाली, 'तू चोवीस तास त्याच्याशीं बोलत बसलीस म्हणून, आमचं थोडंच बिघडणार आहे? होय ना ग जिल्लू?'

'केंव्हाही'

'होय ना?' अधिकच चिडून कविता म्हणाली. 'बसा तर मग मुकाट्यानं गप्प. मी सांगते कीं जीवन टिपवर खात्रीनं येणार.'

तोंच हॉस्टेलचा शिपाई कवितेजवळ येऊन म्हणाला, 'जीवन साहेबांनीं आपण टिपवर येणार नसल्याचं तुम्हाला कळवायला सांगितलय्.'

'हिप् हिप् हुर्यो!' मुली टाळ्या पिटीत ओरडल्या. उपमेच्याही चेहऱ्यावर समाधानाची छटा पसरली.

कविता चिडली, संतापलीहि, आणि रागानें बेफाम होऊन ओरडली, 'काय वाटलं तुम्हाला? मोठी लढाई जिंकली असंच नाहीं? हसतां काय आहात, खिदळतां काय आहात. जीवन येणार नसल्याचं शिपायानं सांगताच तुमचाच तर्क बरोबर असल्याचं तुम्हाला वाटलं असेल नाही? पण आतां ते आल्यावर मात्र नाकावर टिचल्याप्रमाणं गप्प बसाल.'

'ते आल्यावर ना?' हासत जिल्लू म्हणाली, 'ते तर यणार नाहींत.'

'दिसेलच आतां ते!'

कवितेनें कोपऱ्यातल्या टेबलापुढें खाडकन् खुर्ची ओढली, तिच्यावर बसून बरोबर आणलेल्या वहींतील एक कोरं पान फाडलं आणि त्यावर घाईघाईनेंच लेडीजरूममधील हकीकत थोडक्यांत निवेदन करून शेवटीं लिहिलें, 'तुम्हीं येणार असल्याचा उलट निरोप आला तरच मी टिपवर जाईन.' ती चिठ्ठी शिपायाजवळ देत ती म्हणाली, 'नेऊन दे ही जीवनना. अन् ते काय म्हणतात ते मला येऊन सांग.'

○ * ○

' हा मी इतक्यात आलोच ह्मणून साग. ' असें जीवननें ह्मणताच शिपाई निघून गेला.

जीवन तोंड धुतलें, घाईघाईनेच केसावरून हात फिरविला, आणि लगबग पोषाख करून तो खालीबाहेर पडणार तोंच, उपमेला तिकडेच येत असल्याचें त्यानें पाहिले. त्याचें पाय जागच्या जागींच थबकले.

तिचा चेहरा बराचसा गभीर दिसत होता, उदास दिसत होता, किंचित् रागीटही दिसत होता.

जीवनजवळ येताच, त्याच्या मुखावर आपली तीक्ष्ण नजर भिडवीत तिनें विचारले, ' प्रथम ट्रिपला यत नाही म्हणून सागून नतर येत असल्याचा निरोप तुम्ही का धाडलात ? '

' कवितेचा निरोप आला...'

' तुमच्यावर हुकमत चालविणारी कोण ही कविता ? '

' उपमा ! '

'मला नाहीं आवडत, तुम्ही तिला चिठ्ठया चपाट्या पाठविलेल्या, तिच्या बरोबर तासन् तास गप्पा मारीत बसलेल, कीं अतिशय सलगीनं वागलेल...

' नाही आवडत ! ' विस्मयचकित् होऊन जीवन उद्गारला. ' पण तें का ? '

' का ? का ? का ? '

ती एकदम रडू लागली.

आता मात्र जीवन बुचकळ्यात पडला. उपमेच्या त्या विचित्र वर्तनाचे गूढ न उकलल्यानें त्यानें विचारले, ' अस काय करतेंस तू ? '

' निष्ठूर, निर्दय आहात तुम्ही, ' उपमा अश्रू पुशीत म्हणाली, ' शेवटीं आपल्या जातीवर गेलात ! '

'काय बोलते आहेस तू हें ? मी तसं वागल्याच '

तोंच समोरून तिकडेच हासत हासत येणाऱ्या कवितेकडे तारवट-लेल्या नजरेनें पहात उपमा म्हणाली, ' तो पहा पुरावा ! '

झपाझप पावलें टाकीत ती निघून गेली आणि वृत्ति बधीर झाल्याप्रमाणें तो तिच्याकडे पहात राहिला

आनंदातिशयानें कवितेनें म्हटलें, ' तुम्ही येण्याचं कबूल केलंत, किती किती छान केलंत म्हणून सांगू ! पण इतका वेळ काय करीत होता तुम्ही ? अं ! '

जीवन कांही बोलला नाही, आपल्या डोळ्यांत तरंगणारे अश्रू कवितेला दिसू नयेत म्हणून तो झपाझप् पावलें टाकू लागला

आपल्याच नादांत असलेल्या कवितेला वाटलें कीं, आधींच उशीर झाला आहे त्यांत अधिक व्हायला नको म्हणूनच तो घाईघाईनें चालू लागला असावा तीही त्याच्या मागोमाग जाऊं लागली.

+ + +

बरोबर आणलेल्या फराळावर यथेच्छ ताव मारून सारा विद्यार्थी-वर्ग आंब्याच्या झाडाखालीं आरामांत बसला असतां, एकाला ग्रामोफोन लावण्याची लहर आली

गाणें एकत व गप्पा मारत ते हासत खिदळत होते तोंच समोरून एक वयस्क गृहस्थ तेथें आला आणि कोपऱ्यात बसलेल्या एका मुलाला म्हणाला, ' हात दाखवता का ? अगदी अचुक भविष्य सांगतो बघा. '

जोरानें हास्याची लाट उसळली तेथें

पण त्याचा कांहीं त्या जातिपाच्या मनावर परिणाम झाल्यासारखा दिसला नाहीं. आपली शांत मनोवृत्ति मुळींच ढळू न देता, तो म्हणाला,

' माझं गंभीर बोलणं असं हसण्यावारी नेऊ नका तुम्ही, माझं भविष्य मनाशी पडताळून पहा, आणि मगच—'

' अरे ! अरे ! पण त्याला चेहरा इतका कष्टी कशाला करायला हवा ? ' अष्टेकराची विनोद बुद्धि जागृत झाली.

' तसं नसेल, त्याचं स्वतःचंच भविष्य अतिशय वाईट असल्याचं जाणून विचारा इतका कष्टी झाला असेल, ' परूळकरानं आपलें मत मध्येच टाकून दिलें

आता मात्र ज्योतिषाऱ्यानं रहावलं नाही. तो म्हणाला, ' किती वात्रट आहात पोरांनो ! '

' इथं सारी पोरंच आहेत का ? ' जिल्लूनं म्हटलं विद्यार्थी फिरून खो खो करून हासू लागले

' हे सांगायला ज्योतिषी कशाला पाहिजे पोरी ' ज्योतिषी बारकाईने जिल्लूच्या चेहऱ्याकडे पहात म्हणाला, ' पण एवढं मात्र मी खात्रीनं सांगू शकतो की, आज काल तुला मात्र एका पोराशिवाय काहीं दिसत नाहीं की काहीं सुचत नाही '

' हो काय भानगड आहे बुवा ? ' म्हणून मुलें सहेतुक नजरेनें एकमेकांकडे पाहू लागले. मुली तोंडाला रुमाल लावून हासू लागल्या.

आता मात्र सर्वांचं लक्ष ज्योतिषाकडे वेधले

' हिच्या चेहऱ्यावरून असं स्पष्ट दिसतं की, हिचं एकावर प्रेम असून तो...'

' कोण निलाजरा आहे मेला ? ' रागानं ज्योतिष्याच्या अंगावर उसळून जिल्लू म्हणाली, ' लाज कशी वाटत नाहीं असं सांगायला. '

जिल्लू एकाएकी हमरी तुमरीवर आल्याचे पाहून तेथें काहींतरी पाणी मुरत असल्याचे पुष्कळांनीं ताडलें आणि म्हणूनच काहीजण ओरडले,

'अहो ज्योतिषीबुवा, या इकडे अन् सांगा आमचं भविष्य. पण काही काही म्हणून लपवून न ठेवता हं !'

ज्योतिष्याच्या चेहऱ्यावर समाधानाचे हास्य झळकले आणि तो विद्यार्थ्यांच्या घोळक्यात प्रवेश करताच सोराब जीवनला पुढे करीत म्हणाला, 'सांगा याचं भविष्य.'

'माझं !' जीवन म्हणाला 'नको रे बाबा.'

'का ? सारं गुह्य बाहेर पडेल म्हणून ?'

'हं ! माझं कसलं आलं आहे गुह्य' जीवन तुच्छतापूर्वक हासून म्हणाला.

'नाहींना ? मग कर तर हात पुढं सांगा हो ज्योतिषीबुवा याचं भविष्य. पण काहींही लपवून न ठेवता हं !'

ज्योतिष्याने जीवनचा हात आपल्या हातात घेतला आणि बारकाईने तो अवलोकन करूं लागला.

सर्वजण अधिरतेने त्याच्या मुखाकडे पाहूं लागले.

आणि जीवन गालातल्या गालात हंसूं लागला.

'तुम्ही हसतां आहांत खरं, पण तुमचं हृदय रडत असलं पाहिजे साहेब.' ज्योतिषी सांगूं लागला.

'ते काय म्हणून ?' जीवनने चमकून विचारलें.

'तुमच्या हातावरच्या रेषाच सांगताहेत तें तुम्हाला कसलं तरी दुःख होत असलं पाहिजे. तसंच तुम्हाला तुमच्या वडिलांचं सुख नसल्याचं पण...'

'राहूं द्या हो तें,' सोराब मध्येंच म्हणाला, 'काय घेऊन बसलां आहांत वडिलांच्या सुखाचं ! मुलगा मोठा झाल्यावर का त्यानं कधीं त्याची फिकीर केली आहे ? दुसऱ्या सुखाविषयीं सांगा.'

'आतापर्यंत आईचं सुख भरपूर लाभलं आहे' ज्योतिषी सांगू लागला, 'पण यापुढं लाभेलसं वाटत नाहीं साहेब..'

'डोचकं तुमचं!' ज्योतिष्याच्या हातांतून आपला हात झटकन् काढून घेत जीवन रागानें म्हणाला, 'असलं अभद्र बोलायला...'

'राग आला तुम्हांला? अहो, हातावर जें दिसलं तें मी तुम्हांला सांगितलं. तोंडपूजेपणा आपल्याजवळ नाहीं साहेब!'

'राहू द्या हो तें!' सोराब थोडासा चिडूनच म्हणाला, 'दुसरं कांहीं तरी सांगा. वर्तमान काळांतल्या गोष्टी सांगा. तरुणांना आवडणाऱ्या गोष्टी सांगा.'

ज्योतिष्यानें त्याचा आशय ओळखला. त्यानें फिरून एकदा जीवनचा हात पाहिला आणि स्मित हास्य करीत तो म्हणाला, 'स्त्रियांची फारच आवडती दिसतय् स्वारी. पुष्कळ मुली याच्यावर प्रेम करीत असतील.'

'मार डाला.' सोराब टाळ्या पिटीत ओरडला.

विद्यार्थी हासले, विद्यार्थिनींच्या चेहऱ्यावरही स्मित झळकलें.

पण उपमेचा चेहरा मात्र एकदम फिक्कट पडला

'माझ्यावर?' जीवन मोठ्यानदा हासत म्हणाला. 'जगांतले सारे पुरुष मेले की काय?'

त्यानें सहज मुलींच्या घोळक्याकडे पाहिलें. कविता गालांतल्या गालांत हासत होती, मिस्किल हास्य करणारी जिल्लू डोळे लांब करून त्याच्याकडेच पहात होती आणि उपमा! तिचा चेहरा क्रुध्द तसाच उदास दिसत होता.

जीवनचा चेहरा खरकन् उतरला. त्यानें आपला हात ज्योतिषाच्या हातांतून काढून घेतला आणि त्याच्या अनिष्ट मनःस्थितीची कल्पना

इतराना येऊ नये म्हणून सोराबला ज्योतिषापुढे करीत तो म्हणाला, ' आता सांगा याचं भविष्य. '

ज्योतिषी सोराबचा हात पाहू लागला

विद्यार्थ्यांचें लक्ष आपल्यावरून उडून सोराबवर वळल्याचें जीवननें जाणलें. म्हणून पलीकडे थोड्या अंतरावर असलेल्या भांड्यातील पाणी पिण्याच्या निमित्तानें तो तेथून उठला आणि दूर असलेल्या चिंचेच्या झाडाखाली जाऊन बसला.

' या पुढे तुम्हाला आईचं सुख लाभणार नाही. '

हे थोडया वेळापूर्वीचे ज्योतिषाचे वाक्य जरी सारखें त्याच्या मनात घोळत होते तरी त्याचा ज्योतिषावर विश्वास नसल्यानें त्याला त्याचे कांहीं वाटत नव्हते. पण जर का कोणत्या गोष्टीची त्याच्या मनाला सारखी टोचणी लागून राहिली असेल तर ती उपमेच्या त्याच्या बरा-बरच्या विलक्षण वर्तनाची

उपमा !

त्याचे तिच्यावर निरतिशय प्रेम होतें, पण त्या प्रेमाची परिणति दोघांच्या मीलनात, वैषयिक मीलनात होण्यासारखी नव्हती आणि त्याला ते व्हावे असेही वाटत नव्हते. पण तिनें त्याच्यावर रागवावें, चिडावे, त्याच्याकडे पाहून नाक मुरडावें ..

अन् तेंही कांहीं कारण नसता ! त्याने कधीं काळी तिचे मन दुख-विल्याचेंही त्याला आठवत नव्हते.

आणि म्हणूनच त्याचें मन अतिशय कष्टी बनलें होतें ते कशातही रमत नव्हतें. त्याला आनंद म्हणून कशात वाटत नव्हता.

शेवटीं उपमेला भेटून साऱ्या गोष्टींचा स्पष्टपणें खुलासा करून घेण्याचें त्यानें ठरविलें. कारण या पुढें हा मुका मार असाच सहन करणें

त्याच्यानें शक्य नव्हते. तोच जिल्लू तेथें आली.

ती फारच खुशींत दिसत होती. मूर्तिमत हास्य तिच्या चेहऱ्यावर विलसत होतें.

' मघा त्या ज्योतिष्यान काय सांगितलं ठाऊक आहे का तुह्माला अं ! ' डोळ्याच्या कोपऱ्यातून जीवनकडे पहात तिनें विचारलें.

' हो ! का ? '

' नाहीं म्हटल कितपत आपणास त्याचं म्हणण पटलं ? '

' भविष्य ! अन् पटण ! शक्य आहे का तें ? '

' का नाहीं ? '

' पटत नाहीं ह्मणून ! तुमचच पहाना त्यान सांगितलं कीं तुमच एकावर प्रम आहे म्हणून. मग सांगा, आहे का तुमच कुणावर प्रेम ? '

' हो ! '

' आ ! '

' का तुम्हाला आश्चर्य वाटलं ? '

' मला वाटलं नव्हत की, तुम्हीं कुणावर प्रेम करीत असालस. '

' कुणावर म्हणजे तुमच्यावर. ' जिल्लूने लगेच आपली नजर जमिनीकडे वळविली.

' माझ्यावर ! ' जीवन महादाश्चर्यानें उद्गारला, ' वेडे पोरी, अशा प्रमाविमाच्या गोष्टी बालू नकोस तू माझ्याबरोबर ! मी आपला आहे आडदांड मनुष्य तुझ्यासारख्या रंगेल गुलहौशी पोरींबरोबर प्रमाचे खेळ खेळायला अगदींच नालायक. वरवर फायदेशीर दिसणारा हा सौदा फारच महाग पडायचा तुला. जा. एखादा छाकटा मुलगा शोधून काढ, अन् सुरू कर त्याच्याबरोबर प्रणयाचे खळ खेळायला. तुझ्या सहवासासाठीं,

नव्हे तुझ्या प्रेमासाठीं हपापलेलीं पोर, काय थोडी आहेत आपल्या कॉले-जात नि कॉलेज बाहेरही... '

' हृदय शून्य! ' जिल्लू चिडून म्हणाली, ' अगदींच उलट काळीज आहे तुमच. '

अन् भयंकर संतापून ती जोजोरानें पाय आपटीत तेथून निघून गेली.

जिल्लूचें मन दुखविल्याबद्दल जीवनला वाईट वाटले, पण ही गोष्ट त्याला केव्हा ना केव्हा करावी लागणार असल्याचे तो पूर्णपणं जाणून असल्यानें, झाल्या प्रकाराबद्दल त्याला समाधानच वाटले. आता तिला त्याचे प्रेम तिच्यावर नसल्याचे कळून चुकताच, ती आपला त्याजबरोबरचा फाजीलपणा थांबवील, या कल्पनेने त्याला उलट समाधान वाटले. त्याच्या चेहऱ्यावर न कळत स्मित झळकले.

आणि ते हांसत हासत तेथे प्रवेश करणाऱ्या कवितेला दिसल्याने तिने विचारले, ' अहो प्रेमवीर, कसल्या आनंदाच्या उकळ्या फुटताहेत मनात ?'

काहीही न बोलता किंचित् हासून जीवनने तिजकडे पाहिलें

तेव्हा कविता म्हणाली, ' का आपणावर कोणती मुलगी अधिक प्रेम करते आहे, हे मनातल्या मनात अजमाविण्याच चाललय् अं ! '

जीवनने कवितच्या चेहऱ्यावर भिडविलेली नजर, भेदक व तीक्ष्ण बनली. तिचा तो प्रश्न, आणि तिच्या चेहऱ्यावर विलसणारे मधुर स्मित ..

चटकन् त्याच्या मनात विचार येऊन गेला, ' जिल्लूप्रमाण हिच आपल्यावर प्रेम तर नसेलना ? '

जीवन बोलत नाहींसे पाहून कवितेनें आपले भाषण पुढे चालू केलें, ' चुकता आहात तुम्ही. एकांतस्थळीं बसून इतका विचार करण्यापेक्षा त्या ज्योतिषाजवळच चौकशी केली असतीत तर नसत का त्यान सांगितल ?

हो ! पण यामुळ एक अनर्थ ओढवला असता, सर्वांना तुमच्या प्रियतमेच नाव कळून चुकलें असत .'

जीवनला अद्यापि कवितेच्या मनाचा अत लागेना. तिच्या अतरगाची कल्पना येईना. ती नेहमीप्रमाणें खुल्यादिलानें त्याच्याशीं बोलत होती, त्यांच्यां बरोबर वागत होती, त्याच्याकडे पाहून हासत होती आणि

आपण होऊन तिचें मन अजमाविण्याचें ठरवुन तो म्हणाला, 'मी आज ट्रिस्वर न येण्याच ठरविल होत '

'पण मी आग्रह केला म्हणून आलात. असच ना ?' कवितेनें हासत हासत जीवनचे वाक्य पुरें केले.

जीवननें अधिक खोल जाण्याचें ठरविलें तिच्या दृष्टीशी दृष्टि भिडवीत व हासत तो म्हणाला, 'तुमच्यासाठी मी आलों अस पाहून, या पाचट विद्यार्थ्यांनीं काय काय तर्क लढविले ह आहे का ठाऊक तुह्माला ?'

'हु ! कोण करतो आहे त्याची फिकीर !' कविता बेफिकीरपण म्हणाली, 'उठल्या सुटल्या आपण लोकाच्या बोलण्याची जर का पर्वा करू लागलो तर आपणास या विचित्र जगात एक क्षणभरही राहता यायचं नाहीं. फार काय उद्या माझ्या पतींनी जर का मला अस काही विचारल तर, त्याना देखील सडकून उत्तर देण्यास मी मागं पुढ पाहणार नाहीं.'

जीवनला आपला सशय चुकीचा असावसें वाटले, पण अजून त्याची पुरी खात्री होईना. अद्यापि त्याचे मन सशय सागरात गटगळ्या खात होतेंच. ते त्याला म्हणाले. 'काढलाच आहेस मुद्दाम विषय उकरून, ने तो शेवटास.'

म्हणून तो हासत म्हणाला, 'अरे वा ! आता पासूनच लग्नाच्या गोष्टी बोलू लागलात की तुम्ही.'

‘ हो ! करता काय.’ कविता आपल्या भिवया वर चढवीत म्हणाली ‘ बाबानीं गेल्या सुट्टींत माझा वाङनिश्चय केला नसता तर, कशाला या विचारानीं आताच माझ्या डोक्यात थारा दिला असता ? ’

‘ वाङ्निश्चय ! ’ जीवन उद्गारला. ‘ वाङ्निश्चय झाल्याचं नव्हत मला ठाऊक. इतक्या दिवसात तुह्मीं पण कधीं बोलला नाहींत.’

‘ जाणून बुजूनच मला ही गोष्ट तुमच्यापासून चोरून ठेवावी लागली. क्रातिकुमाराचीच तशी इच्छा होती ’

‘ क्रातिकुमाराशीं का तुमचा वाङ्निश्चय झाला आहे ? ’ जीवनला आश्चर्याचा धक्काच बसला.

हो ! का ? ’

‘ नाहीं आपल सहज...’

‘ अन् बर का जीवन ’ आपल्याच नादात असलेली कविता गालातल्या गालात हासत म्हणाली, ‘ तसं करण्याचा त्याचा उद्देश कळला तर खात्रीन हसाल तुम्ही. आम्ही दोघेही एकाच कॉलेजात शिकत असल्यानं आमचा वाङ्निश्चय झाल्याचं विद्यार्थ्याना कळताच, ते चेष्टा करतील म्हणून त्यानी मला या गोष्टीची कुणापुढ वाच्यता न करण्यास बजावल होत . ’

‘ अस्स ! अस्स ! ’ म्हणून जीवन हांसला खरा, पण त्याचे मन भयकर उद्विग्न बनले. त्याच्या बरोबरच्या क्रातिकुमारच्या विचित्र वागण्याचा व त्याच्या कवितेबरोबरच्या वाङ्निश्चयाचा काहीं सबध तर नसेल ना ? असा सशय डोकावला त्याच्या मनात. पण याची कल्पना कवितेला येऊ नये म्हणून बळेंच हासून तो म्हणाला, ‘ म्हणून तुम्ही ही गोष्ट आज मला सागितलीत वाटत ? ’

' आता काहीं त्याची इतकीशी फिकीर बाळगायला नको म्हणा. '

' ते का ? '

' येत्या सुटीतच आमच लग्न होणार आहे की ! '

' अस्स ! '

' आल पाहिजे ह लग्नाला ! '

' अवश्य. पण त्याचवेळीं माझ लग्न असेल तर ? '

' म्हणज ? '

' माझही लग्न याच सुटींत होणार आहे '

' किती लबाड आहात हो तुम्ही इतक्या दिवसात मला ही गोष्ट कळू देखील दिली नाहींत ना ? '

' तुमच्याप्रमाणच की. '

जीवन माठ्यादा हासताच कविताही हासली आणि त्या सभ्रमात तिची मान डावीकड वळली असता, तिने त्याबाजूनें जिल्लूला गेल्याचें पाहिल. तव्हा ती उद्गारली, ' च् ! किती धादरट मी ! '

' काय झाल ? '

' जिल्लू मध्यच उठून गेल्यान, तिला शाधायला म्हणून मी इथ आले, नी तुम्हाला इथं पाहताच तुमच्याशीच बोलत राहिल. '

' काय काम होत जिल्लूकड ? '

' कुमारानी मला सध्याकाळीं बालाविल्याच ती मघा बोलली, पण कशाला हे काहीं तिन सांगितल नाहीं, अन् तेवढया मुलीत तिला तें विचारणही मला बरं वाटल नाहीं '

' जिल्लूची नी क्रांतिकुमाराची काय आळख ? '

' ते तिच्याच बगल्यात रहात नाहींत का ? '

' हो खरंच. '

काय असेल तें असो जीवन अधिकच गंभीर नी विषण्ण बनला.

' बरं जाते मी ' म्हणून कविता पळाली आणि जीवन तिकडे सकौतुक पाहात असता समोरून उपमा आली

तिला एकांती भेटून तिच्या त्याजबराबरच्या विचित्र वागण्याचा खुलासा करून घ्यायाच तो मनात आणता न आणतो तोंच तशी सधी आयती चालून आल्याचे पाहून त्याला समाधान वाटले

ती जवळ येताच त्यानें हासून तिच्याकडे पाहिले पण अपेक्षप्रमाणें ती त्याच्याकडे पाहून हासली नाही, उलट तिच्या भिवया अधिकच वक्र झाल्या आणि तिच्या कपाळावरील आठ्यात एकदाण आठ्याची भर पडली इतकेच नव्हे तर, त्याच्याकडे पाहून मुद्दाम न पाहिल्यासारखे करून ती तशीच पुढे जाऊ लागली

आता मात्र जीवनला रहावले नाही त्याने हाक मारली, ' उपमा '

' काय काम आहे तुमचे माझ्याशीं ? ' तथूनच मागे वळून पहात उपमेने फणकाऱ्यानें विचारल, ' दोघींशी गुळगुळ गोष्टी केल्यात तेवढ पुरे नाहीं वाटत झाल ? '

उपमेच्या प्रश्नातील उपरोध काट्याप्रमाणे जीवनच्या मनाला बोचला. क्षणभर तो गोंधळलाही. तिच्या त्या बेपर्वाईच्या प्रश्नाचा, क्रुद्ध नजरेचा, आणि तुसड वर्तनाचा अर्थच कळना त्याला सागलीस असताना त्याला पाहताच खुद्‌कन्‌ हसणारी, हमरस्त्यात तो भेटला असताही, तासन्‌तास त्याच्याबरोबर गप्पा मारणारी, एखादा दिवस का भेटल्याविना गेला की, भले लांब लचक पत्र धाडणारी, त्यानें त्याचें तावडताव उत्तर न धाडल्यास रडून गोंधळ माजविणारी उपमा, आणि आज इतक्या दिवसाने तो तिला

एकांती भेटला असता, तो आपणहून तिला बोलावीत असता, वरील प्रमाणें बेपर्वाईनें वागणारी उपमा एकच का ? असा विचार येऊन गेला त्याच्या मनात. तिचें त्याजबरोबरचें विचित्र वर्तन म्हणजे एक न उकलणारें कोडें होऊन बसलें त्याला. पण तें उकलण्याचा निर्धार करून तो तिला म्हणाला, 'असं का वागतेस तू माझ्याशी ?'

'असं म्हणजे कसं ?'

'ते मी उघड करून सांगायला का हवं ? तुझ्या अशा वागण्यानं माझ्या हृदयास घरें पडत असल्याचं नाही का कळत तुला उपमा ?'

'अन् तुमच्या तशा वागण्यान ?' उपमा आवेशानें म्हणाली. 'माझी आतडी पिळून निघताहेत माझं डाक फिरण्याची पाळी आली आहे. पण तुम्हाला त्याची काय पर्वा म्हणा तुम्हीं पूर्वीचे जीवन राहिला नाहींत. जागेबरोबरच तुमच्या वृत्तींत बदल झाला. नव्या मैत्री जुळताच जुन्या मैत्रीचा तुम्हाला विसर पडला तुमच्या करता स्वतःच जीवन आनंदशून्य करून घेणाऱ्या मला तुम्ही विसरलात, तुम्ही मला फसविलत, सपशेल तोंडघशी पाडलत '

अन् जीवनच्या उत्तराची वाट न पाहता झपाझप पावलें टाकीत ती तेथून निघून गेली आणि वृत्ति बधिर झाल्याप्रमाणे तिजकडे पहात जीवन ओरडला, 'उपमा, उपमा, थोडं थांब. माझ्याकडे पहा, माझं म्हणणं ऐकून घे ..'

पण उपमेने मागें वळून देखील पाहिले नाही.

११

दिवाळीच्या सुटीसाठी आपण आज सकाळच्या गाडीनें सांगलीस येत असल्याचे जीवनने आबाना आगाऊ पत्राने कळविलें असताही तो आल्यावेळीं ते बाहेर गेल्याचे पाहून त्याला आश्चर्य वाटले, पण खेद वाटला नाहीं, आपल्याला आपल्या लाडक्या आईशीं खुल्या दिलानें खूप खूप बोलायला मिळणार, आपल्यामध्यें आबाचा आडपडदा मुळींच राहणार नाहीं या, आनंदात गर्क होऊन तो करुणाबाईच्या खोलीकडे वळणार तोंच म्हातारा गडी दाजी त्याला म्हणाला, ' बाईसाहेब आजारी आहेत. '

' आई आजारी आहे ? केव्हा पासून रे ? '

' बरेच दिवस झाले साहेब . '

' आ ! काय सांगतो आहेस तू ह ? '

जीवन इतका घाबरला होता की, दाजीचे उत्तर ऐकण्यासाठीं न थांबता तो करुणाबाईच्या खोलीकडे पळालाच.

करुणाबाई अगदीं निपचित कॉटवर पडल्या होत्या. त्याचा चेहरा सुकून गेला होता. डोळे खोल गेले होते. हाडाच्या नुसत्या काड्या झाल्या होत्या त्याच्या.

जीवनला त्याच्याकडे पाहवेना देखील. गद्‌गदींत कंठानें त्यानें हाक मारली, ' आई .'

करूणाबाईचे मिटलेले डोळे चटकन उघडले आणि अतृप्त नजरेनें जीवनकडे पहात त्या म्हणाल्या, ' केव्हा आलास तूं ? '

' आतांच. पण आई, तू आजारी असल्याच मला कळविल का नाहींस ? परवाच्या पत्रात दखील ..'

' मी मुद्दामच ही गोष्ट तुझ्यापासून चोरून ठेवली बाळ. '

' पण ती का ? '

' तुझ्या अभ्यासांत व्यत्यय येऊं नये म्हणून मी आजारी असल्याच, इतकी आजारी असल्याच कळताच, तू इकडे धावुन येऊ नयेस म्हणून,'

' पण आई...'

जीवनचा कण्ठ दाटून आला आणि त्याच्यानें अधिक बोलवेना. त्यानें आपलें मस्तक करूणाबाईच्या छातीवर टेकले आणि तो ढसढसां रडू लागला.

करुणाबाईच्याही डोळ्याचा बांध फुटला आणि त्या त्याच्या डोक्यावर अश्रू सिंचन करू लागल्या.

थोड्या वेळानें या स्तब्धतेचा भग करून जीवन म्हणाला, ' तू आजारी असल्याच मला कळविल असतस तर, नसतो का मी तुझ्याजवळ बसून राहिलों ? तुझ्या औषध पाण्याची पण...'

' किती अजाण आहेस रे तू ? ' करुणाबाई बळच हासून म्हणाल्या. ' तू नव्हतास म्हणून माझ्या औषधाची अबाळ झाली अस का तुला वाटत ? वेड्या, ते माझी किती काळजी घेत होते याची काहीं आहे कां तुला कल्पना ? माझ्या उशाशीं बसून कित्येक रात्रींच्या रात्रीं जागून काढल्या आहेत त्यानीं...'

तोंच बाहेर मोटरीचा हॉर्न वाजल्यानें जीवन चमकून म्हणाला, ' आबा आले वाटत ? '

' अहं ! डॉक्टर आले असतील. '

'दररोज यावेळी नियमान येतात वाटत ते ?'

'हो !'

डॉक्टर तथें आले जीवनला पाहताच त्यानी विचारलें 'केंव्हा आलास तूं जीवन ?'

'आताच.'

'ठीक आहेस ना ?'

जीवननें होकारार्थी मान हालविताच डॉक्टरानीं करूणाबाईची प्रकृति तपासून म्हटलें. 'अजून खूप विश्राति घ्यायला हवी बर का तुम्हाला'

'कायमची नाहीं ना ?' करुणाबाई बळेच हासून म्हणाल्या.

त्याच्या त्या अनपेक्षित प्रश्नानें आणि भेसूर हास्यानें जीवनच्या हृदयाचें पाणी पाणी केलें तो किंचित् रागानेंच उद्गारला, 'आई'

'अरे आता सूनबाई घरीं येणार, मग काय तू मला काम करण्यास लावणार आहेस ? पूर्ण विश्रातिच देणार ना ?'

भलत्यावेळीं भलती थट्टा करणे चागल का आई ?'

मी थट्टा करीत नाहीं, बर का डॉक्टर, आमच्या जीवनचं लग्न आम्ही पुढील महिन्यात करायच ठरविलय् सूनबाई घरीं येणार. मग माझ्या भाग्याला काय उणे

'बर आता तु ही काहीं न बोलता स्वस्थ पडून रहा पाहूं,' डॉक्टर म्हणाले आणि करूणाबाईनी आपली मान दुसरीकडे वळविली.

डॉक्टर बरोबर खोलीबाहेर येताच जीवननें विचारले, 'डॉक्टर. काय होतय् आईला ?'

'त्याच्या मेंदूवर भयंकर परिणाम झाला आहे.'

' मेंदूवर ! '

' हो ! अन् म्हणूनच त्याची प्रकृति सारखी ढासळत चालली आहे. इतर सर्व तक्रारी त्यामुळेच आता तू इथ राहणार आहेस म्हणून सांगतों जीवन तू त्याना नेहमीं आनंदित ठेवायला हवं. त्याच मन सदोदित उल्हसित राहिल तरच त्याची प्रकृती सुधारेल. '

' बर ' म्हणून जीवननें एक दीर्घ निःश्वास सोडला आणि जड पावलें टाकीत तो करुणाबाईजवळ परततांच त्या म्हणाल्या , ' अभ्यास ठीक चालला आहे ना ? '

जीवननें होकारार्थी मान हालविली.

' प्रकृति पण ठीक दिसतेय् ' करुणाबाई जीवनला नखशिखांत न्याहाळून पहात म्हणाल्या, ' अन् बर कारे जीवन, अभ्यासाबरोबर तू कॉलेजांतील इतर घडामोडींतही लक्ष घालीत असल्याच वाचून, मला किती किती समाधान होतसें म्हणून सांगू ! आता एकदा का तुझं लग्न झाल, कल्पनेला नि तुला जोडीन उभ राहिलेल पाहिलं म्हणजे माझ्या डोळ्याच पारण फिटेल. पण कायरे या सुटीत लग्न करायला नाहीं ना तुझी हरकत ! '

' तुझ्या शब्दाबाहेर कां आहे मी आई ! '

जीवननें धडधडीत खोटे सांगितले. त्याची इच्छा नसताही, तसें सांगत असता त्याला दुःख होत असताही, तो खोटे बोलला. त्यानें आपल्या मनाशीं प्रतारणा केली, पण तें केवळ करुणाबाईंना बरें वाटावें म्हणून, त्याचें मन आनंदी रहावे म्हणून.

वाङ्निश्चय होईतोपर्यंत त्यानें कल्पनेला पाहिले देखील नव्हते. मग तिच्या स्वभावाची, आवडी निवडींची त्याला कल्पना येण्याची गोष्ट तर बाजूलाच राहो.

त्यानंतर जो त्याला तिजविषयीं माहिती मिळाली होती, नव्हे त्यानें मुद्दाम मिळविली होती, ती समाधानकारक नव्हती. त्याच्या सहचारणीची जागा कल्पना कितपत भरून काढील, हा त्याच्यापुढें मोठा प्रश्न होता.

महिन्यापूर्वीचा एक छोटासा पण महत्वपूर्ण प्रसंग त्याला आठवला.

कल्पना तिच्या मामाबरोबर मुम्बईस आली होती आणि फोनवरून मामानीं जीवनला बोलाविल्यानें, तो त्याना भेटण्यासाठीं एम्पायर हॉटेलात गेला होता.

कल्पनेनें सिनेमाला जायचा बेत आखला होता आणि जीवननें बरोबर यावें अशी मामानीं इच्छा प्रदर्शित केल्याने त्यानें पण आढेवेढे घेतले नव्हते.

सिनेमा सुरू होण्यास फक्त पाच मिनिटे अवकाश असल्याने, लगेच निघणे जरूर असल्याचे जीवननें मामाना सांगितले होते, पण कल्पनचा नट्टा पट्टा व्हायचा असल्यानें, ती अद्यापि खोलींतच रेंगाळत होती. तेव्हा मामा हासून ह्मणाले होते, ' भारी नटायला मुरडायला हवं पोरीला. अजून शाळेतच आहे तर दिवसातून दहादा कपडे बदलायला हवेत नी शभरदा तोंडाला स्नो पावडर फासायला हवी. उद्या कॉलेजला गेल्यावर कितीदा बदलेल कोणास ठाऊक. पण लवकरच लग्न होणार असल्यान ..'

मामानीं बुद्धिपुरस्कर आपलें वाक्य अर्धवटच सोडलें होतें आणि ते फिदीफिदी हासू लागले होते.

जीवन हासला नव्हताच, उलट फारच गंभीर बनला होता.

मामा त्याला ह्मणाले होते ' बरी आठवण झाली. एक काम करायला हवं बुवा तुम्हाला. '

' कोणतं ते ? '

'लीला देसाईंचे चार सहा पोझेस गोळा करून देण्याच. सिनेमा नटींच्या तसबिरी गोळा करण्याचा भारी नाद आहे पोरीला इथं आल्या-पासून हिचा माझ्या मागं सारखा ससेमिरा लागलाय् मी माझ्या माहि-तीच्या दुकानात चौकशी केली, पण मला काहीं मिळाल्या नाहींत. तुम्हाला माहीत असेल कुठं मिळतात त्या.'

'नाहीं.'

'आं!'

मामाना आश्चर्य वाटल्याचे पाहून जीवनला काहीं आश्चर्य वाटलें नव्हतें, उलट विषाद वाटला होता. तोंच समोरच्या घड्याळात सहाचे ठोक पडल्याने तो त्याना म्हणाला होता 'सिनेमा सुरू होण्याची वेळ झाली.'

मामाची धादल उडाल्यासारखी दिसली होती. ते खोलीकडे पहात म्हणाले होते 'कल्पना '

'ही मी आले मामा.'

'अग पण...' म्हणत मामा आत गेले होते 'किती उशीर लावतं आहेस पोरी'

'पहिल्यांदा मी ही पोपटी साडी नेसले मामा हा ब्लाऊझही अंगात चढविला. पहातें तों त्या रंगाच्या बांगड्या मी घरात विसरून आल्याच दिसल. शिवाय हे चप्पल त्याला मॅच होत नाहींत. तेव्हा ही अस्मानी साडी नेसले. पण त्या रंगाचे इअरिंग्ज् काही केल्या सापडेनात,* बरोबर आणल्याच नक्की आठवत. मी मघापासून सारखी धुंडाळतेय् पण .'

कल्पनेचें वाक्य पुरें होण्यापूर्वीच मामा चाचरत म्हणाले होते, 'अग, दुसऱ्या रंगाचे इअरिंग्ज घातलेस तर काय बिघडणार आहे इतकस ? हे कानांतल हिरव काहीं वाईट नाहीं.'

‘ पण साडी--ब्लॉऊझना मॅच नको का व्हायला ? ’

मामा स्तब्ध झाले होते, पण बाहेर बसलेल्या जीवनचे मन मात्र भयंकर प्रक्षुब्ध बनले होते. वेळोवेळीं मिळालेल्या व मिळविलेल्या माहितीवरून त्यानें कल्पनेचें जें कल्पना–चित्र रंगविलें होतें तें हुबेहुब असल्याचे, इतकेंच नव्हे तर त्यात आणखी एक दोन भडक रंग मिसळ-ण्याची जरूरी असल्याचे, त्याला कळून चुकले होते. आणि अशा भिन्न मनोवृत्तीच्या मुलीबरोबर आपलें कसें जमणार हा प्रश्न पडला होता त्याला. सुटींत घरीं जाताच आपले विचार करुणाबाईच्या पुढें बोलून दाखविण्याचें ठरविले होते त्याने. पण आज त्या बिछान्यावर पडून असता, त्याच्या मनाला वाईट वाटेल अशी कोणतीहि गोष्ट न करण्यास डॉक्टरांनीं बजावलें असता, तो विषय काढून त्यांनीं निवड केलेल्या मुलीविषयीं नापसंति दर्शविणें, तेही वाङ्‌निश्चय होऊन सहा महिन्याचा काळ लोटल्यानंतर दर्शविणें, मुळींच योग्य नव्हते.

‘ लग्नानंतर घडवून आणीन मी कल्पनेच्या मनोवृत्तीत फरक,’ त्यानें स्वतःची समजूत घातली. ‘ आपल्या हातून एवढी साधी गोष्ट झाली नाहींतर, समाज जागृतीचं कार्य तें काय होणार ? प्रत्यक्ष स्वतःच्या घरा-पासूनच सुरुवात करावी लागणार आहे आपल्याला, एवढच काय ते...’

अशा रीतीनें तो विचार करीत असता आबा परतल्याचे दाजीनें सांगितले. तो बाहेर आला आणि आबाना नमस्कार करून समोरच्या कोचाला रेलून उभा राहिला.

आबांनीं त्याच्याकडे पाहिले न पाहिल्या सारखं करून म्हटलें, ‘ आलास ? प्रकृति बरी दिसतंय् अभ्यासही ठीक चालला असेल. ’

आबाच्या बोलण्यातील रुक्षता, औपचारिकता, तिरस्कार, जीवनच्या ध्यानात चटकन् येण्याइतका स्पष्ट आणि उघड होता. त्याची त्याज-

विषयींची तेढ अद्यापी कमी न झाल्याचें त्यानें ताडलें. पण तें न दर्शविता ता मुद्दाम म्हणाला. 'षण्मासिक परीक्षेत पहिला येण्याची जवळ जवळ खात्री वाटते मला आबा आणि परवाच्या वक्तृत्वोत्तेजक चढाओढीत...'

'सार काहीं कळल आहे मला.' आबा मध्येंच म्हणाले. त्याच्या शब्दाना एकाएकी कठोरतेची धार चढली. 'तिला तू सार काही खुलासेवार लिहित होतासच की.'

जीवन चपापला. स्वतंत्र पाकीटातून करुणाबाईंना पाठविलेली त्याची पत्रे आबाच्यापासून गुप्त राहतात या समजुतीनें तो करुणाबाईंना लिहिताना काही काहीं म्हणून चोरून ठेवत नस. पण ही गोष्ट आबाना कळल्याचें पाहून त्याला महदाश्चर्य तर वाटलेंच पण भयंकर भीती वाटली. आबानीं ती पत्रें चोरून तर वाचली नसतील ना? या कल्पनेने त्याच्या सर्वांगास दरदरून घाम सुटला आणि भेदरलेल्या नजरनें त्यानें त्याच्याकडे पाहिलें.

आबाचा चेहरा निर्विकार होता.

त्याचा जीव खाली पडल्यासारखा झाला. त्याला वाटलें. आबा एवढे मोठे शिस्तीचे भोक्ते. कशाला ते आईची पत्र वाचतील! आईनच वक्तृत्वोतजक चढाओढीत मी पहिला आल्याच आनंदाच्या भरात त्याना सांगितल असल पाहिजे...'

आबा विषयींच्या अविश्वासामुळेंच आपल्या मनात वरील विकल्प उत्पन्न झाला असला पाहिजे असें वाटले जीवनला आणि तसल्या भलत्या सलत्या विचाराना मनात थारा दिल्याबद्दल त्याला त्याची लाज वाटली.

———

१२

'मी इतकं सांगितलं तरी तू आपला हेका सोडीत नाहींस ना कल्पना?'

'मी पुष्कळ सांगितलं म्हणून तुम्ही कुठं आपला हेका सोडून देता?'

'दोन्हीही गोष्टी सारख्याच का?'

'नाहींतर काय? तुम्हांला जसं विदेशी वस्त्र परिधान करणं आवडत नाहीं, तसंच मला ती जाडी भरडी खादी वापरणं आवडत नाहीं'

'जशी तुझी मर्जी' म्हणून जीवननें एक दीर्घ निःश्वास सोडला.
कुणीही कांहीं बोलत नव्हते की एकमेकांकडे पाहात नव्हते. बऱ्याच वेळाने या स्तब्धतेचा भंग करून जीवन म्हणाला 'त्या सिनेमा नटींच्या तसबिरी पण इथं लटकत रहाणार असतील?'

'हो!'

'कल्पना!'

कल्पना कांहीं बोलली नाहीं की जीवनचा चेहरा क्रुध्द बनल्याचे पाहून, त्यावर भिडविलेली आपली तीक्ष्ण नजर तिनें काढून घेतली नाहीं.

'अशानं तू...'

जीवन थांबला. जीभेच्या टोकापर्यंत येऊन ठेपलेले आपले शब्द त्यानें मोठ्या कष्टानें मागे घेतले आणि एकदा विस्फारित नेत्रांनीं कल्पनेकडे पाहून तो दरवाजाकडे वळणार तोंच कल्पना म्हणाली, 'सांगा ना, निकाल ऐकण्यास तयार आहे मी.'

जीवनचा चेहरा अधिकच क्रुध्द बनला. त्याच्या डाव्या भिवईवर एक ठळक आठी पसरली. आवेशानें तो खोलीबाहेर पडला.

आणि कल्पनेनें शेजारच्या कॉटवर अग टाकलें.

तोंच करुणाबाईची हाक तिला ऐकू आली, ' कल्पना...'

ती दचकून उठून बसली. तिला वाटले पलीकडच्या दालनातून करुणाबाईनीं मघाचें त्याचे संभाषण ऐकले तर नसेल ना ?

वरच्या दतपंक्तीनें खालचा ओंठ तिनें घट्ट दाबला आणि झटकन् खोलीबाहेर पडून ती करुणाबाईच्या कॉटशेजारी येऊन उभी राहिली.

बराच वेळ कुणीही काहीं बोलत नव्हत.

करुणाबाई निश्चल पण भकास नजरेनें कल्पनेकडे पहात होत्या, तर कल्पना आलोचन दृष्टीनें खालीं जमिनीकडे पहात होती.

या स्तब्धतेचा भग करून करुणाबाई म्हणाल्या, ' पुरुषाशीं प्रत्येक बाबतींत बरोबरी करून, दरखेपस आपलाच हट्ट तडीस नेण्याचा प्रयत्न करणं पुरुषावर अवलंबून राहणाऱ्या स्त्री–जातीला, केंव्हाहीं घातक आहे कल्पना.... '

' म्हणजे आम्हीं आमच्या आवडी निवडी त्याच्या आवडी निवडीसाठीं टाकून द्याव्यात असच ना तुमच म्हणण ? '

' हो ! ' करुणाबाई चटकन् उतरल्या, ' तुला वाटेल, मी तुझ्या स्वाभिमानावर घाला घालीत आहे, तुझा समानहक्क मुळासकट उपटून टाकीत आहे. कल्पना, पोरी, तुझं मन मला कळत, तुझें विचार मला पटतात, प्रत्येक स्त्रीन आपल्या जाज्वल्य स्वाभिमानाला, आपल्या आवडी निवडीना मुळींच विसरू नये, असंच मला वाटत. पण तें केव्हा ? त्याचा अनिष्ट परिणाम तिच्या संसारावर होत नसेल तेव्हा. तिच्या वैवाहिक

जीवनाचा गाडा सुरळीत चालत असेल तेव्हा. ' एकदम अधिक बोल-ल्यानें त्याना श्वास लागला. त्या थाबलया आणि कल्पनेनें पुढें केललया ग्याल्यातील पाणी पिऊन त्या म्हणालया. ' कल्पना तुला जीवनच्या स्वभावाची कल्पना नाहीं. या खादीसाठीं त्यान प्रत्यक्ष आपलया जन्म-दात्या पित्याची अवकृपा पत्करली. तेवढ्यासाठीं त्यान गाव सोडलं, इतकच नव्हे तर त्या साठीं त्याची घरदार सोडण्याची तयारी होती. अस असता तू, त्याच्या बायकोन, त्याच्या खाद्याशीं खादा भिडवून ससाराचा आणि त्याबरोबरच देशोध्दाराचा गाडा हाकू इच्छिणाऱ्या त्याच्या सह चारिणीन त्याच्या इच्छेच्या आड यावं, तो फिराफिरून समजावून देत असताही, विनवीत असताही, तू त्याच्या विनतीचा अव्हेर करावास; इतकच नव्हे तर, त्याच्या इच्छेप्रमाण वागण्यास मुळींच तयार नसल्याच स्पष्टपणें बोलून दाखवावस हें मुळींच हितावह नाहीं. पोरी, रबर तुटतों ताणण केव्हाही चागल नाहीं, तें तुटल्यावर पश्चात्ताप करीत बसून काहींही उपयोग होणार नाहीं. त्यामुळ तुझ्या वैवाहिक जीवनावर अनिष्ट परिणाम झाला नाहीं तरच नवल '

' आता काय व्हायच राहिल आहे ? '

' म्हणजे ! '

कल्पना काहीं बोलली नाही. डोळ्यांना पदर लावून ती मुसुमुसू रडू लागली.

करुणाबाईचा चेहरा कावरा बावरा झाला, अतिशय हलकी पडलेली त्याची छाती धडधडू लागली आणि लुकलुकणाऱ्या डोळ्यानें कल्पनेकड पहात त्या अधीरतेने म्हणाल्या, ' इकडे ये पाहू. '

कल्पना त्याच्या जवळ गेली आणि त्याना रेलून उभी राहिली.

तिचे दोन्ही हात आपल्या कापऱ्या हातात घेऊन ते घट्ट दाबीत करुणाबाई म्हणाल्या, 'माझ्या गळ्याची शपथ आहे तुला. काहीही लपवून न ठेवता, कसलीही भीडभाड न बाळगता, मला आपली आई कल्पून सारं सारं काही मोकळ्या मनानं सांग.'

कल्पनेचा चेहरा निश्चयी बनला. मनाचा हिय्या करून ती म्हणाली, 'मी या जन्मी खऱ्या संसार सुखाची अपेक्षा करणं व्यर्थ आहे.'

'कल्पना!'

'खरं, अगदी खरं तेच सांगते आहे मी. असं सांगताना हृदय जळतं, आतडी तुटतात. आजपर्यंत मी या गोष्टीची वाच्यता केली नाही. फार काय लग्नाआधीच मला ही गोष्ट कळली असताही, माझा त्यावर विश्वास बसला नाही, पण लग्नानंतर एकामागून एक अशा गोष्टी घडत गेल्या की, कळलेली गोष्ट खरी असल्याची माझी खात्री झाली. अशुभ वार्ता सहसा खोट्या ठरत नाहीत हेच खरं!'

'सारं काही मला कळेल अशा शब्दात सांगशील का?'

'त्याचं प्रेम मला मिळणं शक्य नाही.'

'जीवनचं प्रेम!' करुणाबाई किंचाळल्या. 'त्याच्या तुजबरोबरच्या तुसड वर्तनाचा असा भलता अर्थ केलास का तू? कल्पना, पोरी, थोड्याशा दूर दृष्टीनं विचार कर, म्हणजे तुझ्या तुलाच साऱ्या गोष्टींचा उलगडा होईल. मी पहाते आहे, त्यानं तुला एखादी गोष्ट करायला सांगावी, अन् तूं त्याला सपशेल नकार द्यावास, त्यामुळं त्याचा स्वभाव चिडखोर बनला आहे. कालचीच गोष्ट घ. तू सर्व खोलीभर सिनेमा नटींच्या तसबिरी लटकावताच, त्याला ती गोष्ट मुळींच आवडली नाही. राष्ट्रीय पुढाऱ्याच्या शेजारी सिनेमा नटींच्या तसबिरी असणं हें केव्हाही

त्याच्या राष्ट्रप्रेमी मनाला रुचणं शक्य नव्हतं. त्यानं आपली मनीषा तुला कळविली तरीही जेव्हां का तूं आपला हेका सोडण्यास तयार होईनास, तेव्हां तो चिडला असेल आणि अशा गोष्टी वरचेवर घडत गेल्यामुळं त्याला भयंकर मनःस्ताप झाला असेल, अन् तो तुझ्याशीं तुसडपडानं वागूं लागला असेल! असं असतां तूं त्याचं तुझ्यावर प्रेम नसल्याची समजूत करून घेणं...'

'इतकी कां मी दूधखुळी आहे? ' कल्पना मध्येंच म्हणाली, 'त्यांचं माझ्यावर मुळींच प्रेम नसल्याचा माझ्याजवळ इतका सबळ पुरावा आहे कीं, माझ्या जागीं दुसरी एखादी स्त्री असती तर, वैतागून तिनं केव्हांच आपल्या जीवाचं बरं वाईट करून घेतलं असतं...'

'कल्पना! कल्पना!...'

कल्पना कांहीं न बोलतां स्फुंदून स्फुंदून रडूं लागली.

करुणाबाईंचा चेहरा कावरा बावरा झाला. भीतीनें त्यांच्या सर्वांगाला तर दरदरून घाम सुटला. तारवटलेल्या नजरेनें कल्पनेकडे पहात त्या कांपऱ्या स्वरानें म्हणाल्या, 'सांग. जीवनचं दुसऱ्या कुणावर प्रेम असल्याचं तुला कळलं आहे कां?'

कल्पनेनें होकारार्थी मान हालविली.

'कुणावर? उपमेवर कां?'

कल्पनेनें नकारार्थी मान हालविली.

'मग कुणावर?'

'कविता नांवाच्या त्यांच्या एका प्रोफेसराच्या मुलीवर.'

'कुणी सांगितलं तुला हें?'

'उपमेनं.'

'उपमेनं!' करुणाबाई उद्गारल्या, 'केव्हां भेटली तुला ती?

' नेहमीं भेटत असे मला ती. '

' तें कसं काय? '

' आमच्या वडिलांच्या घराशेजारीच ती राहतय् ना? आम्ही दोघीही सारख्याच वयाच्या.त्यात दोनीही घराचा पुष्कळ दिवसाचा घरोबा. त्यामुळं तिची नी माझी आळख होण्यास मुळींच वेळ लागला नाहीं तिच्या नवऱ्याच नी तिच पटत नसल्यान तर आम्ही बराच वेळ एकमेकाच्या सहवासात घालवीत असू . '

' त्याच न पटायला काय झाल! '

' तिच तिच्या इच्छेविरुद्ध तिच्या वडिलांनीं लग्न केल. अन् तेंही कुणाशी तर एका मध्यम वयाचा बिजवराशी. त्यामुळ.. '

' अस्स! बर पण तिला जीवनची काय माहिती?

' ती मुबईला त्याच्याच कॉलेजात शिकतेय् ना? अन् या गोष्टींचा बभ्रा इतका झाला आहे का ...'

एवढ बोलून कल्पना थाबली डोळयात तरंगणारे अश्रू तिनें पदराच्या टोंकान पुसले आणि अतिशय दाटून आलेला गळा साफ करून ती म्हणाली, ' तरीहि मी तिकडे कानाडोळा केला, पण लग्नानंतर एकामागून एक अशा काहीं गोष्टी माझ्या निदर्शनास आल्या कीं, मला कळलेली हकिकत शब्दशः खरी असल्याची माझी खात्री झाली. '

' त्या गोष्टीपैकीं एखाद् दुसरी मला सांगशील का? '

' त्याच्या बॅगेत सुंदर नक्षीदार फ्रेममध्यें बसविलेला तिचा फोटो आहे; अन् तिची कितीतरी पत्रे त्यानीं आपल्या पत्राच्या फाईलमध्यें जपून ठेवली आहेत. प्रथम मला वाटल कीं, लग्नापूर्वीचा हा सारा पत्रव्यवहार असावा; पण आजही त्याना तिची पत्र येत असल्याच, अन् ते तिला लिहित असल्याचं मी उघड्या डोळयानीं पहाते...'

कल्पनेचा कंठ दाटून आला आणि ती हुंदके दे देऊन रडू लागली.

करुणाबाईंच्या डोळ्यात अश्रू उभे राहिले. शून्य दृष्टीने वर छताकडे पाहात त्या विचार करू लागल्या

थोड्यावेळाने काहीसा निर्धार करून त्या म्हणाल्या, ' जा तू आता. मी करते या गोष्टीचा कसून तपास. '

कल्पना काही बोलली नाही तिने एक दीर्घ निःश्वास सोडला आणि जड पावलें टाकीत ती खाली बाहेर पडली.

तिच्या त्या पाठमोऱ्या आकृतीकडे पाहतच करुणाबाईंनी दासीस हाक मारली, आणि जीवनला पाठवून देण्यास सांगितलें.

थोड्यावेळाने जीवन तेथें आला

' जीवन, ' आपला चेहरा जितका निर्विकार ठेवता येईल तितका ठेवण्याचा प्रयत्न करीत करुणाबाई म्हणाल्या, ' तू येऊन किती तरी दिवस झाले, पण अद्यापि तुझ्या मुंबईच्या आठवणी काहीं मला सांगितल्या नाहींस ह ! '

' वेळोवेळीं तुला मी त्या पत्रातून निवेदन करीत आलो आहेच कीं.'

' अह ! पत्रातून काहीं साऱ्याच गोष्टी निवेदन करता येत नाहींत, तेव्हा मला न कळविता राहिलेल्या काहीं गोष्टी असतीलच की. '

जीवन विचारात पडल्यासारखा दिसला, थोड्या वेळानें तो म्हणाला, ' अशी कोणती गोष्ट असेलसं मला नाही वाटत. '

' पहा पुनः विचार करून, ' करुणाबाई आपली दृष्टि जीवनच्या मुखावर भिडवीत म्हणाल्या, तरीही त्याला काहीं न आठवल्यानें त्यांनीं सुचविले ' कविते विषयीं...'

' कवितेविषयीं मी तुला सारं काहीं कळविलंच आहे, ' जीवन चटकन् म्हणाला, ' तिची नी माझी ओळख कशी झाली, पुढं परिचय कसा वाढत गेला '

' अन् '

' अन् काय आई ? '

' अन् काहींच का नाहीं ? '

' नाहीं. '

करुणाबाई बुचकळ्यात पडल्या, पण लगेच काहींसा निश्चय करून त्या म्हणाल्या, ' जीवन, काहीं काहीं लपवून न ठेवता मला सांग. कवितेविषयीं तुला काय वाटतं ? '

' काय वाटतं म्हणजे ! ' जीवन विस्मयानें म्हणाला, ' मला नाहीं कळला तुझ्या प्रश्नाचा आशय.. '

' थोडंसं स्पष्टच विचारते, सांग जीवन, तुला कवितेबद्दल प्रेम वाटतं कीं नाहीं ? '

'प्रेम !' जीवन चमकून म्हणाला,' अतिशय वाटतं. पण तें बहिणीचं.'

' खरं ! अगदीं खरं ? '

' मी तुला कधीं खोटं सांगितलं आहे का आई ? '

' संशयी मन मोठं पापी असतं रे बाबा, पण आधीं मला हें सांग. सुंदर फ्रेममध्यें बसविलेला कवितेचा फोटो तुझ्याजवळ आहे का ? तिचा नी तुझा सध्या पत्रव्यवहार चालू आहे का ? '

' हो ! पण त्यांत बिघडलं कुठं ? भाऊ—बहिणीचा फोटो आपल्याजवळ बाळगणार नाहीं का ? भाऊ बहिणीला पत्र लिहिणार नाहीं का? '

करुणाबाई विचारमग्न बनल्याचें पाहून जीवन म्हणाला, ' नुकतंच तिचं लग्न झालं '

'खरं! अगदी खरं!' करुणाबाई हर्षाने उद्‌गारल्या, 'आईच मुळीं माझा बाळ गुणाचा. अन् '

'अन् काय आई?'

'काहीं नाहीं जा तू आता. अन् दे पाठवून कल्पनेला माझ्या औषधाची वेळ झाली आहे '

'देऊ का मी औषध?'

'अहं!' करुणाबाई नकारार्थी मान हालवीत म्हणाल्या, 'सून-बाईचा पुरा उपयोग करून घ्यायचा आहे मला.'

करुणाबाईनीं जीवनकडे पाहून हास्य केले, पण जीवन काहीं हासला नाहीं. एक दीर्घ निःश्वास सोडून तो खोलीबाहेर पडला.

आणि कल्पना तेथे आली.

तिला पाहताच हर्षभरित होऊन करुणाबाई म्हणाल्या, 'कल्पना, पोरी, किती भलती समजूत करून घेतली आहेस ग तू. जीवनच ..'

'मघाचं सारं संभाषण ऐकलं आहे मी.'

'ऐकलंस? झालं तर मग. आता तर तुझा संशय नाहीसा झाला ना? जीवन नि कवितेचा संबंध कशा प्रकारचा आहे याची तुला कल्पना आली ना?'

'थोडंस स्पष्ट बोलते याबद्दल क्षमा करा हं! तुम्ही त्याच्याकडे आईच्या नजरेनं पाहता आहात. तुमच्या मातृमनाला त्याचं मानभावी पणाचं भाषण खरं वाटलं, त्यावर तुमचा चटकन् विश्वास बसला, पण माझ्या पत्नी—मनाला त्यातला एकही शब्द खरा वाटला नाहीं! ते धड-धडीत खोटं सांगत असल्याचं मला स्पष्ट दिसत होतं. ह्मणे बहीण .'

अतिशय आवेशानें बोलणारी कल्पना मध्येंच एकाएकी थांबल्याचे पाहून भयग्रस्थ व अधीर झालेल्या करुणाबाई ह्मणाल्या, 'बोल, बोल, काय ते स्पष्ट बोल.'

' काय बोलू नी कस बोलू ? ' बोलत असता कल्पनेच्या डोळ्याच्या कडा ओल्या झाल्या, पण त्या पुसण्याच्या भरीस न पडता ती आवेशाने म्हणाली, ' त्या दोषाबद्दल सबध कॉलेज काय बोलता हें माझ्याप्रमाणं तुम्हाला कळलं असत तर, तुम्ही त्याच्या बोलण्यावर चटकन् विश्वास ठेवलाच नसता. तिच आता लग्न झाल आहे स्वर, पण त इतक्या घाईन का उरकण्यात आल '

' नको ! नको ! नाहीं माझ्याच्यान ऐकवत ' आपले कान हातान घट्ट दाबून घेत करुणाबाई म्हणाल्या आणि त्यांच्या डोळ्यातून अश्रू प्रवाह वाहू लागला.

* * *

करुणाबाईची प्रकृति तपासून होताच डॉक्टर उठले. त्याच्याबरोबर जीवनही बाहेर येताच ते त्याला म्हणाले, ' जीवन, आलेल्या सकटाशी धीरान तोंड द्यायला नको का ? '

जीवनचे डोळे अश्रूंनीं डबडबले आणि गद्गदित कण्ठानें तो म्हणाला, ' सकाळपर्यंत आईची प्रकृति बरी होती. ती माझ्याबरोबर मोकळ्या मनानं बोलली दखील नी आता...'

' मला देखील याच राहून राहून आश्चर्य वाटत. त्याच्या मनावर आघात करणारी एखादी गोष्ट आज घडली आहे का ? '

' मला तर काहीं आठवत नाहीं. '

डॉक्टर काही न बोलता मोटारींत जाऊन बसले.

बाहेर अधार नुसता मी म्हणत होता. जीवनला वाटलें, ' तो अधार नसून त्याची आई मृत्युशय्येवर पडली असता तिचा जीव हरण करून घेऊन जाण्यासाठीं दत्त म्हणून उभी राहिलेली अतकाची भयंकर निआकाळ विक्राळ स्वारीच होती ती !

तोंच पावसाची सर आली आणि बंगल्या भोंवतालच्या बागेंतिल झाडाच्या पानावरून अविरत पडणाऱ्या पावसाच्या पाण्याकडे पहात असतां पोटच्या पोराप्रमाणें संवर्धन—पालन केलेल्या करुणाबाईच्या गळ्याभोंवतालचा पाश पाहून त्याच्या डोळयातून अश्रूप्रवाह तर सुरू झाला नाहींना ? असा विचार येऊन गेला त्याच्या मनात.

इतक्यात त्याची दृष्टि दिपविणारी वीज चमकली, आपल्या आईची प्राणज्योत मृण्मय शरीराचा त्याग करून तर जात नसेल ना ? अशी कल्पना विजेप्रमाणें त्याच्या मनात येऊन गेल्यानें त्याचें सर्वांग थरारलें आणि धावतच तो आत आला.

कॉटवर निचेष्ट पडलेल्या करुणाबाई पुटपुटल्या, ' पाणी '

झटकन् पुढे होऊन जीवननें चमच्या चमच्यानें त्याच्या तोंडात पाणी घातलें

करुणाबाईनी डोळे उघडले. आपली दृष्टि जीवनच्या मुखावर स्थिरावत त्या म्हणाल्या, ' जीवन...'

आपले मुख त्याच्याजवळ नेत जीवननें विचारलें ' काय आई ? '

' कल्पनेशी प्रतारणा करू नकोस, तुझ्या पतीच्या कर्तव्यापासून कधींही च्युत होऊ नकोस. '

' नाहीं आई, मी कधींही च्युत होणार नाहीं. '

' अन् तू कल्पना ... ' करुणाई कल्पनेकडे पहात बोलू लागल्या पण फिरून त्याचा घसा कोरडा पडल्यानें, आपले वाक्य अर्धवट सोडून त्या म्हणाल्या, ' पाणी '

कलपननें चटकन् दोन चमचे पाणी त्याच्या तोंडात घालताच त्या म्हणाल्या, ' कल्पना, पोरी, जीवनच्या इच्छेप्रमाण वागू लाग. त्याच्यावर

विश्वास ठेव...' तोंच त्याची नजर आबासाहेबांच्याकडे गेल्यानें त्या म्हणाल्या, ' ऐकल का ? चाललें मी. क्षमा करायची म्हटल मला. जीवन अजून हूड आहे, त्याच्या चुका पोटात घालायच्या, अन उदार मनानं त्याला क्षमा करायची. कराल ना ? सागा, कराल ना ? '

त्याना ठसका लागला आणि ' त्यातच त्यांचे प्राणोत्क्रमण झालें.

जीवननें टाहो फोडला.

आबानीं डोळ्याला धोतर लावलें.

आणि कल्पना हुदके दे देऊन रडू लागली.

———

१३

जीवन आपली रोजनिशी लिहू लागला :—

' अगदीं सुनं सुन वाटतय् मला सार जग. हे माणसान गजबजलेल घर मला खायला उठलयस वाटत. सारखें विचार चाललेलें असतात आई-विषयीं. आई ! माझी लाडकी आई...

आई बरोबर माझ्या आयुष्याचा एक धागाच तुटल्या सारखा वाटतो आहे मला. या विचित्र जगामध्यें कुणाच्या सल्ल्यान मी माझे पुढील बेत आखायचें ? मार्ग आक्रमणायचा ?

कल्पना !

मरण समयीं आईला दिलेलं वचन पाळण्यासाठीं, मी तिच्याशीं होता होईलतों नमून वागत आलों आहे. तिला आनंदी ठेवण्यासाठीं मी माझ्या आनंदावरही पाणी सोडलं. माझ्या हृदयाच्या चिंधड्या चिंधड्या उडत असताही, मी माझ्या बहिणीच्या—कवितेच्या पत्राच्या फाईलीच तुकडे तुकडे केले. फक्त एकाच इच्छेन कल्पनेच सहायी मन शान्त व्हाव अन् आमच्या संसाराचा गाडा सुरळीत चालावा.

पण यापुढ ते शक्य नसल्याच मला कळून चुकलं आहे, नव्हे खात्री झाली आहे शक्यच नाहीं ते. शकट वाहणाऱ्या दोनीही बैलांची त हाक-ण्याची इच्छा पाहिजे. एकट्याची असून काय उपयोग ? त्यामुळ खड्यात पडण्याचीच भीति अधिक.

मी कोणत्या खड्यात पडणार आहे कोणास ठाऊक. ... '

जीवनचे एवढें लिहून होतें न होतें तोच दाजी तेथें येऊन म्हणाला, ' साहेब ... '

जीवननें वर मान करून त्याच्याकडे पाहिलें.

' तुमचं पत्र आलयं ' म्हणून एक पाकीट जीवनच्या हातीं देऊन, दाजी आल्या मार्गे निघून गेला.

जीवननें पत्त्याच्या अक्षराकडे पाहिलें. त्याच्या चेहऱ्यावर प्रथम विस्मयाची आणि नतर समाधानाची छटा उमटली. अधीरतेनें त्यानें पाकीट फाडलें आणि आतील पत्र काढून वाचण्यास सुरुवात केली.

प्रिय जीवन,

कॉलेज सुरू होण्यास अद्यापि एक दोन दिवसाचा अवकाश असता-नाच इकडे येणार स्कॉलर, कॉलेज सुरू होऊन आठदहा दिवस झाले तरी घरींच रेंगाळताहेत, यातील अदरकी बात न जाणण्याइतकी मी काही दूधखुळी नाहीं.

बरेच आहात की ! मला नव्हती कल्पना कीं,नवीन वातावरणात तुम्ही इतक्या लवकर रगून जाल्स. इकडचा दखील विसर पडला ह! पुरुषाची जात.

तस नसत तर माझ्या दोन्ही पत्राची उत्तर का आलीं नसती ? मी पाहिलं पत्र धाडून आज वीस दिवस झाले तरी ...

या गोष्टी सागून थोडयाच कळतात ?

असो खूप बोलायच आहे मला तुमच्याशीं पण ते सार भेटी अतीं. सागा, ती भेट केव्हा ? उद्या ! महिन्यान की वर्षभरान ? अ !

पत्राच्या उत्तरापेक्षा स्वतः तुमचीच अपेक्षा करते, अन् तीही शक्य तितक्या लौकर बरं का ?

तुमची—कविता.

पत्र वाचून होताच किती विरगुळा वाटला जीवनच्या मनाला. त्याची आई वारल्यापासून त्याला इतके समाधान कधीही लाभलें नव्हते. त्याला वाटलें आपली आई आपणास सोडून गेली खरी, पण आईप्रमाणें आपली काळजी वाहणारी, आपल्यावर निरतिशय प्रेमाचा वर्षाव करणारी ताई भेटली.

त्याचें मन उल्हसित बनलें आणि त्याच्या चेहऱ्यावर समाधानाचे हास्य झळकलें.

रात्रींच्याच गाडीनें मुम्बईस निघण्याचा निर्धार करून त्यानें तें पत्र तसेंच टेबलावर फेकलें आणि दार्जीस सामानाची बांधाबांध करण्यास सांगण्यासाठीं तो खोलीं बाहेर पडला.

कापऱ्यातल्या चटईवर बसून, काहीसें वाचण्याचें सोंग करणाऱ्या कल्पनेचे सारें लक्ष जीवनकडेच होते. दार्जीनें पत्र आणून देताच त्याचा चेहरा फुलल्याचें, ते पत्र वाचून होताच त्याच्यावर हास्य पसरल्याचें, आणि त्या हर्षभरानेच तें पत्र टेबलावर फेकून तो खाली बाहेर पडल्याचें, तिनें चाणाक्षपणानें जाणल्यानें, तो जाताच ती चटकन् उठली आणि टेबलावर पडलेले कवितेचे पत्र उचलून वाचू लागली—

' प्रिय जीवन, '

तिच्या भिवया वक्र झाल्या.

सर्व वाचून होताच तर तिचे डोळे क्रुद्ध बनले. ओंठ थरारले आणि खालील सहीवरून आपली नजर फिरवीत ती दात ओठ खात पुटपुटली, ' तुमची कविता. तुमची ह ! '

नंतर समोरच्या भिंतीवर टांगलेल्या करुणाबाईच्या फोटोकडे विस्फारित नेत्रांनीं पहात ती आवेशानें म्हणाली, ' अन् यांना वाटत होतं कीं माझंच चुकतं आहे, मला त्यांचं कवितेबरोबरचं पवित्र आचरण

पापी दिसत आहे, नि मी त्याच्यावर पूर्णपणें विश्वासून रहाव. कशाला ? विश्वासानं त्याच्या खांद्यावर टाकलेली मान निर्दयपणें कापली जायला ! ह ! ह ! ह ! काय लिहिते, ' खूप बोलायच आहे मला. पण भेट कव्हा ! खरंच भेट केव्हा ? '

तिनें भसूर हास्य केलें आणि कर् कर् दात खाल्ले.

तोंच समोरून जीवन येत असल्याचे पाहून, तिनें ते पत्र टेबलावर फेकलें, आणि समोरच्या मोठ्या आरशापुढे उभी राहून, त्यात तीं आपलं रूप न्याहाळू लागली.

विशेष खुषीत असल्याने जीवन तिच्या मागें जाऊन उभा राहिला आणि विनोदाच्या तुषारानी तिचा त्याजविषयींचा क्रोधाग्नी विझविण्याच्या उद्देशानें तो हासत हासत म्हणाला, ' काय पाहते आहेस इतकं स्वतः-लाच न्याहाळून ? '

' कॉलेजच उच्च शिक्षण घेणाऱ्याच मन आकर्षून घेण्याइतक माझ्यात सौंदर्य आहे किंवा नाहीं तें पहात आहे मी. '

कल्पनेच्या उत्तरातील उपराध जीवनने जाणला तीक्ष्ण धारेच्या शस्त्राप्रमाणें त्याच्या मनाला तो बोचला. तरीहि तिचे बोलणे चेष्टवारी उडवून लावण्याच्या इच्छेनें, तों हासत म्हणाला, ' ते ज्याच त्याला कळत नसत, दुसऱ्यान सांगाव लागतं. '

' असं ? मला अशिक्षिताला काय हें ठाऊक असणार ! मी कुठं कॉलेजच उच्च शिक्षण घेतले आहे कीं, मुम्बई सारख्या शहरात राहिले आहे ! '

जीवनचा चेहरा खरकन् उतरला. तिचे ते शब्द त्याच्या अतरंगाचा ठाव घेत गेले. तो चिडून म्हणाला, ' अशा रीतीन टोंचून बोलून. आणखी किती दिवस छळणार आहेस तू मला ! '

' चोराच्या उलट्या बोंबा म्हणतात त्या याच वाटतं ? '

' कल्पना ! '

' असल्या गुरकावण्याला मी मुळीच भीक घालत नाहीं. ' रागानें बेफाम झालेली कल्पना मोठ्या आवेशानें म्हणाली, ' याचा चांगला सराव झालेला आहे मला. खोट्या प्रेमाचा बहाणा करून आजवर तुम्हीं मला फसवीत आलात अन् वर '

' असलं खोटें विधान करतांना तुझ्याजवळ कांहीं पुरावा आहे का ?'

' हा घ्या ताजा पुरावा, ' म्हणून टेबलावर पडलेलें कवितेचें पत्र उचलून जीवन पुढें करीत कल्पना म्हाणाली, ' तुमच्या भेटीसाठीं ही फारच उतावीळ झाली आहे म्हटलं जा, भेट द्या तिला अन् करा तिचं विरहामुळ तप्त झालेलं हृदय शांत '

आतां मात्र जीवनचें पित्त खवळलें.त्याचा मनावरचा ताबा उडाला. त्याची मूळची शांत वृत्ति नाहींशीं झाली आणि बेफाम बनून त्यानें कल्पनेच्या कानफडांत ठेऊन दिली

' आईग ! ' म्हणून किंकाळून कल्पना धाडकन् खालीं पडली. तिच्याकडे न पाहताच जीवन खालीं बाहेर पडला आणि दिवाणखान्यात येताच तेथें लटकाविलेल्या करुणाबाईच्या मोठ्या तसबिरीवर मस्तक ठेऊन, तो पुटपुटला, ' आई, संपला माझा संसार. '

किती वेळ तो तसाच करुणाबाईच्या तसबिरीकडे एकाग्रतेनें पहात उभा राहिला असता कोणास ठाऊक. थ ड्यावेळानें समोरून दाजीला येताना पाहताच तो उठला आणि आपल्या प्रक्षुब्ध मन स्थितीची कल्पना त्याला येऊं नये म्हणून त्यानें उगीचच त्याला विचारलें, ' झालं का बेडिंग बांधून ? '

' झालं साहेब ! '

'पुस्तकाच गाठोडं नीट बांधल आहेस ना? नाहींतर मागच्या-प्रमाण ते उचलताच सारी पुस्तक बाहेर पडायची.'

'नाहीं साहेब! अगदीं घट्ट आवळून बांधलं आहे.'

'छान, जा तर मग. अन् कळव स्वयपाक्याला फराळाचा डबा भरून ठेवायला.'

दाजी 'बर' म्हणाला खरा, पण तो तेथेंच रेंगाळू लागल्याचे पाहून जीवननें विचारले, 'कायरे, अजून तू इथच ?'

'आपल्यापाशीं एक काम होतं साहेब.'

'कोणत तें? साहेब.'

'तुम्ही इथ येण्यापूर्वी थोरल्या बाईनीं तुम्हाला देण्यासाठीं एक पत्र माझ्याजवळ दिल होत.'

म्हणून दाजीने एकदा भरकन् चौफर नजर फिरवून, आसपास कुणीही नसल्याची खात्री करून घेतली, झटकन् पैरणीच्या आत लपविलेलें पाकीट बाहेर काढलें आणि जीवनच्या हातीं ठेवलें

'आईन त्यावेळीं दिलेल पत्र तू मला आज देतो आहेस ना रे भादरटा!' जीवन पाकीट फोडीत म्हणाला

'नाहीं साहेब' दाजीनें आपली बाजू मांडली, 'त्यांच्या पश्चातच हें पत्र तुम्हाला देण्यास बजावल होत बाईनीं.'

'काय!'

कसलीशीं असह्य वेदना विजेच्या झटक्याप्रमाणें जीवनचें हृदय भेदून गेली. त्याचा चेहरा गोरा मोरा झाला त्याची छाती धडधडू लागली. आणि कापऱ्या हातानेंच तें पत्र उघडून तो वाचू लागला.

जीवन बाळ,

माझं हे शेवटचं पत्र अन् ते तुझ्या हातीं माझ्या मृत्यूनंतर पडणारं ही घटना विचित्र तर खरीच, पण मला ती मुद्दामच घडवून आणावी लागली.

अशानं बुचकळ्यात पडशील तू कदाचित् गोंधळूनही जाशील. अन् म्हणून मी सर्व गोष्टी सरळ सरळ तुला निवेदन करते.

जीवन, मला पहिल्यापासून, माझ्या लग्नाच्या पूर्वीपासून, राष्ट्रकार्याची आवड. स्वातंत्र्याप्रित्यर्थ देशभर चाललेल्या घडामोडी जाणण्याचा मला मोठा नाद. महात्माजी नि त्यांच्या तत्वज्ञानाचं दांडगं वेड. पण हे सारं मला उघडपणे बोलण्याचीही दखील चोरी होती. मग प्रत्यक्ष त्यात भाग घेण्याची गोष्ट तर दूरच राहो.

अन याचं कारण तू जाणतोसच.

मी अगदीं त्यांच्या ' होला हो ' देत होते. त्यांनी राष्ट्रीय पुढाऱ्यांना शिव्या देताच मी मान डोलवावी, त्यांनीं मा-बाप सरकारची आणि त्यांच्या राज्यापासून हिंदुस्थानला झालेल्या फायद्याची तोंड भरून तारीफ करताच, मी हासून मला त्यांचं म्हणणं पटल्याचं, मनापासून आवडल्याचं दर्शवावं.

मी ढोंग करीत असल्याचं मला कळत होतं, पण त्यावाचून मला गत्यंतरच नव्हतं. या घरात सुखासमाधानानं रहावयाचं झाल्यास त्या वाचून मला दुसरा मार्ग नव्हता.

जोपर्यंत मी त्यांच्या इच्छेबरहुकूम वागत होते, निदान वागल्याचं दर्शवित होते तोपर्यंत सारं काहीं सुरळीत चाललं होतं. आपणास हवी तशी बायका मिळाल्याचं पाहून, त्यांनाही बरं वाटत होतं. त्यामुळेच ते माझ्या-वर प्रेम करीत आणि याचा फायदा मी कित्येकदा घेतल्याचं तू जाणतोसच.

पण हे सारं कुठपर्यंत ? माझं ढोंग त्यांच्या निदर्शनास आलं नव्हतं

गंभीरता ढळू दिली नाही. दारालगतच्या गुर्वीच्या दांड्याला टेकून उभा राहात तो म्हणाला, 'आबा ...'

आबांनी वर्तमानपत्रातून तोंड वर काढून जीवनकडे पाहिले.

'कॉलेज उघडून आठ-दहा दिवस झाले, आज मी जाणार म्हणतो.'

'मग जा की,' आबा निर्विकारपणे उत्तरले.

'मला तुमची परवानगी पाहिजे आहे.'

'परवानगी!' आबा उपहासाने हसून म्हणाले, 'आजपर्यंत कधी तू माझी परवानगी घेत होतास? माझ्या सांगण्याप्रमाणे वागत होतास?'

'पण यापुढे ...'

'सारे ठाऊक आहे मला', आबा स्वर चढवून म्हणाले. 'या असल्या मुलखापावर मी आजपर्यंत फसलो, पण यापुढे ... मला नसत्या थापाथापी? तुझ्याबद्दलच्या साऱ्या गोष्टी आम्हाला वर्तमानपत्रातून मिळाल्या आहेत आणि म्हणूनच सर्व गोष्टी कळल्या असताना, मी अजाणताच माग आणून ... समजलो आहे ... जा, असेल तर येऊन जा, मला दोन्हीही सारखेच ...'

जीवनच्या मस्तकावर एकामागून एक घणाचे घाव पडत आहेत असे वाटले जीवनला. त्याने आपले मन:स्वास्थ्य ढळू दिले नाही. पण त्याला तेथे अधिक वेळ थांबवले नाही.

मला प्राणार्पण करावं लागलं तर त्यानं मला आनंदच आहे. हेच नाहीं का महात्माजींनीं सांगितलं ?

'प्रत्येकानं आपल्या राष्ट्रासाठीं, आपल्या देशबांधवासाठीं, आपल्या प्रिय व्यक्तीसाठीं थोडाफार त्याग हा केलाच पाहिजे. वेळप्रसंगीं प्राणाहुति देण्यासही तयार झालं पाहिजे.'

हे आहूतीचं तत्व मला पटलं नी मी ते स्वतःच्या उदाहरणानं सर्वांना पटवून दिलं. अन् तुलाही मी सांगतं जीवन, स्वार्थाला बळी पडू नकोस, त्यागाचा विसर पडू देऊ नकोस. निःस्वार्थ बुद्धीनं केलेल्या त्यागातच सिद्धी आहे हे ध्यानात ठेव.

माझ्या बाळाला सद्बुद्धी देवो म्हणून त्या सर्वसाक्षी परमेश्वराजवळ अनन्यभावानं प्रार्थना करणारी तुझी लाडकी आई — करुणा !

पत्र वाचून होताच जीवनला भोंवळ आली. त्याला तोल सभाळणें कठीण गेल्यानें, त्यानें कोचाचा आधार घेतला आणि दोन्हीं हातानीं मस्तक घट्ट दाबून धरलें.

तो तसाच तारवटलेल्या नेत्रानीं करुणाबाईंच्या फोटोकडे पहात होता. त्याचें हृदय दुःखातिशयानें व्याकूळ झालें होतें, पण त्याच्या डोळ्यावाटे एक टिपुस्देखाल बाहेर पडत नव्हतें

कांहीशा निश्चयानें तो उठला आणि आबांच्या खोलीकडे वळला

आबा वर्तमानपत्र वाचीत आरामखुर्चीत पडले होतें. जीवनला तेथें आल्याचें पाहूनही त्यानीं त्याला न पाहिल्याचें दर्शविलें. त्याच्या भिवया आकुंचित झाल्या आणि कपाळावर दोन आठ्या पडल्या.

त्याच्या हालचालींवर लक्ष असलेल्या जीवनच्या दृष्टिपथातून हा फरक झाकून राहू शकला नाहीं. तरीही त्यानें आपल्या चेहऱ्यावरची

मोठ्या आवशानें कविता टेबलापुढच्या भिंतीकडे वळली, आणि झटकन् तेथें टांगलेला जीवनचा फोटो तिनें काढला आणि टेबलावर ठेऊन दिला.

तोंच समोरच्या कोचावर धूम्रपान करीत बसलेला कान्तिकुमार म्हणाला, 'त्या बरोबरचें त्या गांधीची तसबीर काढून टाक म्हणजे झालं...'

चमकून कान्तिकुमाराकडे पहात कविता म्हणाली, 'जीवन एक तुमच्या सौख्याच्या आड येतात, असं तुमच्या सशयी मनाला वाटल्यानं त्याचा फोटो इथं असणं तुम्हाला आवडलं नाहीं, पण महात्माजीनीं काय केलं आहे तुमचं वाईट ?'

'म्हणे काय केलं आहे वाईट !' हातातील जळकें थोटूक फेकून देत व डावी भिवई वर चढवीत कान्तिकुमार म्हणाला, 'अग त्यानं आमचं काय वाकडं केलं नाहीं म्हणून विचार. भोळ्याभावड्या हिंदवासियांना स्वातंत्र्याच्या मार्गापासून दूर, अगदीं दूर नेऊन सोडणाऱ्या या म्हाताऱ्याला, आम्ही कट्टर क्रान्तिकारक लोक काय किंमत देतो, हे तुला ठाऊक नाहीं वाटतं ? म्हणे सत्य नि अहिंसेनं हिंदुस्थानला स्वराज्य मिळेल असं त्याला त्याचा आतला आवाज सांगतो. सारं थोतांड आहे हें. हा एक बुवा, अन त्याच्या नादीं लागणाऱ्या तुम्ही '

'कुमार !' कविता चवताळून मध्येच म्हणाली, 'फारच बोलू लागलात तुम्ही हं !'

'खरंच, बोलण्यापेक्षा करण्याची ही वेळ असल्याचं मी क्षणभर विसरलोंच होतो कीं,' कान्तिकुमार उपहासानें हासत म्हणाला,' या गांधीच्या तसबिरीचं इथून उच्चाटण करण्याचं कार्य मला करायचं असतांना, मी त्याच्यावर बोलत काय राहिलो ? '

वाघिणीप्रमाणे ओरडली, ' तुम्ही कुणाला अन काय बोलता आहात याची शुध्द आहे का तुम्हाला ? माझा फार अंत पाहू नका, केवळ तुमची इच्छा म्हणून मी जीवनाची सारी पत्र फाडून टाकली पुढेही पण त्याना पत्र न लिहिण्याच कबूल केल. आता तुम्ही '

' त्याचं नाव अजिबात टाकल पाहिजे तुला कविता. त्याचा फोटो तू इथ लावता कामा नये, फार काय तो कधीही यापुढ पाहता कामा नये, इतकच नव्हे तर तू त्याची भेट देखील घेता कामा नये '

' हा निव्वळ जुलूम होतोय माझ्यावर, ' कविता रडकुंडीस येऊन म्हणाली.

' माझ्याकरिता तुला हा जुलूम सहन करावाच लागेल. '

' पण तो का ? '

' का ? ' क्रान्तिकुमार भेसूर हास्य करीत म्हणाला, ' कान उघडे ठेऊन, लोक तुमच्याविषयी काय बोलतात, तुमच्या शीलावर किती घाण-रडे शितोडे उडवितात हे ऐक, म्हणजे त्याचे कारण आपोआप कळेल तुला '

' पण तुम्हालाही तसच वाटत का ? '

' का वाटू नये ? मी फिरफिरून सांगत असताही, तू त्याचे नाव टाकण्यास तयार होत नाहीस तेव्हा '

' पुरे ! ' म्हणून कविता उद्गारताच क्रान्तिकुमार गप्प झाला कवितेने आवंढा गिळला, गद्‌गदित झालेला कंठ साफ केला आणि शून्य नजरेने समोरच्या भिंतीवर टांगलेल्या महात्माजींच्या तसबिरीकडे पहात-ती म्हणाली, ' केवळ तुमची इच्छा म्हणून, माझ्या वैवाहिक जीवनाचा चुराडा होऊ नये म्हणून, मी माझ्या जीवनबरोबरच्या पवित्र मैत्रीवर पाणी सोडण्यास तयार आहे. हा पहा मी त्याचा फोटो काढून टाकला. '

झारशाहीशी टक्कर द्यावयाची होती, पण निधड्या छातीचे ते वीर मुळींच डगमगले नाहींत ते जिवावर उदार झाले नि नेटानें पुढं सरसावले म्हणूनच त्याना क्रांति घडवून आणता आली. तसंच आपणासही . '

' हं ! ' कविता उपहासानें हासून मध्येंच म्हणाली, ' अज्ञान त्यावेळच्या रशियातील परिस्थितीचं अज्ञान दर्शविता तुम्हीं. त्या वेळचा रशिया नि आजचा हिंदुस्थान, परिस्थितींत किती अंतर ! रशियन लोक शस्त्रास्त्रांनीं सुसज्ज होते शिवाय त्याना ज्या झारशाहीशी टक्कर द्यावयाचा होती ती आतून पोखरली गेली होती, जर्जर झाली होती. या सर्वांचा क्रांतिकारकांनीं फायदा घेतला '

' तसाच आपणास नाहीं का घेता येणार ? '

' मुळींच नाहीं. गेले कित्येक दिवस निःशस्त्र स्थितींत आपण पारतंत्र्यात खितपत पडलो आहोत शिवाय आपणास तोंड द्यावयाचं आहे ते आधुनिक युद्धसामुग्रीनीं सुसज्ज अशा ब्रिटिश साम्राज्यशाहीला ! त्याचे विरुध्द हातात शस्त्र धरलं तर आपण नाहक प्राणास तर मुकूच, पण आपला स्वातंत्र्याचा मार्ग अधिकच कण्टकमय बनवू अन् ही गोष्ट जाणूनच गांधीजींनीं अहिंसात्मक लढा आरंभिला. त्यानं लोकांचे बळी न देता, एवढ्या प्रचंड ब्रिटिश सत्तेशीं दोन हात करता आले, फार काय त्याना जेरीस आणता आलं त्याहूनही मोठा फायदा दुसऱ्या दृष्टीनी झाला आहे. आपला देश शेतकीप्रधान, आपला बहुजनसमाज खेड्यापाड्यात राहणारा, बहुतेक सारे निरक्षर, पण गांधीजींनीं त्याच्यात जागृति उत्पन्न केली, नवचैतन्य निर्माण केलं, त्याच्यापर्यंत राष्ट्रीय चळवळ नेऊन भिडविली, त्याना त्यात भाग घ्यावयास लावला, त्याच्याकडून स्वातंत्र्याचा जयघोष करविला सांगा, हे लहानसहान कार्य आहे का ? तुमच्या हिंसेचा जर का महात्माजींनीं अवलंब केला असता तर त्याना हे करता आलं असतं का ? '

' कबुल. पण याहून अधिक त्याना काही करता येण शक्य आहे कां ? लोक जागृति म्हणणें काही स्वातंत्र्य प्राप्ति नव्हे त्याला हिंसात्मक लढाच आरंभायला पाहिजे त्यासाठीं कित्येक लोकाना प्राणार्पण कराव लागेल. रक्तपातावाचून स्वातंत्र्य देवता केव्हाही संतुष्ट होत नाहीं. रशिया, आयर्लंड, इटली अगर जगातील इतर कोणत्याही देशाच्या इतिहासाची पान चाळल्यास तुला हेंच आढळून येईल कीं, अहिंसेन कधीही स्वातंत्र्य प्राप्ति होण शक्य नाहीं त्याला हिंसात्मक मार्गाचाच अवलंब करायला हवा. म्हणून मी म्हणतो की गांधींनीं आता राजकारणातून आपलं अंग काढून घ्याव आणि हिंसेवर विश्वास असणाऱ्या लोकाकडे सर्व सूत्रे सोपवावींत

तोंच बाहेर दारावरील घंटा वाजल्यानें क्रांतिकुमारानें आपलें भाषण तेथवरच थांबविलें.

कविता दरवाज्याजवळ गेली आणि म्हणाली ' कोण आहे ते? '

' मी जीवन ' बाहेरून आवाज आला.

' जीवन ' म्हणताच कवितेचे सर्वांग हर्षाने पुलकित झाले, तिच्या विषण्ण चेहऱ्यावर आनंदाची छटा उमटली.

' जीवन ! ' झटकन् उठून उभा राहिलेला क्रान्तिकुमार उद्‌गारला. त्याचा श्वास जोरानें वाहूं लागला, डोळे क्रुध्द तसेच भेसूर बनले आणि तो एकदम दाराकडे वळला तेव्हा कविता त्याला अडवून म्हणाली, ' काय करणार आहात तुम्ही ? '

' सरळ निघून जाण्यास सांगणार आहे मी त्याला. '

' तुम्ही नका जाऊं. मीच सांगते त्याना, ' कविता काकुळतीनें म्हणाली, ' खरच येणार नाहींत ते फिरून इकडे, मलाही भेटणार नाहींत...'

एकदा तारवटलेल्या नेत्रांनीं कवितेकडे पाहून पण कांहींही न बोलता क्रांतिकुमार मागें फिरला, आणि कोचावर बसून सिगारेटचे फवारे सोडूं लागला

आपल्या डोळयांत अश्रू उभे राहणार असें कवितेला वाटलें, पण मोठ्या कष्टानें तिनें ते आवरले. चेहरा जितका आनंदी ठेवता येईल तितका ठेवण्याचा प्रयत्न करीत तिनें दार उघडलें

तिला पाहताच दारात उभा असलेला जीवन उद्गारला, 'कविता!' क्रांतिकुमारानें धूम्रपान करण्याचें बंद करून, आपली मूठ घट्ट आवळली.

कवितेची छाती सारखी धडधडूं लागली, पण आपल्या प्रक्षुब्ध मनःस्थितीची कल्पना जीवनला येऊं नये म्हणून ती घाईघाईनेंच म्हणाली, 'जीवन, मी सध्या भयंकर कामांत आहे खरंच फार काम आहे मला जाल कां तुम्ही आतां?'

जीवन चपापला, आश्चर्याचा धक्काच बसला. त्याला तिचा तो प्रश्न त्याला अनपेक्षित तर वाटलाच, पण तिचें वर्तन गर्हणीय वाटलें त्याला. इतक्या दिवसांनी आपण भेटलों असतां, सुट्टीहून परततांच मुद्दाम तिला भेटण्यासाठीं तिच्या बिऱ्हाडीं आलों असतां तिनें आपण कामांत असल्याचें निमित्तपुढें करून आपणास निघून जाण्यास सांगावें, सरळ आपल्या तोंडावर तसें सांगावें वृत्ति बधीर झाल्याप्रमाणें तो तिच्याकडे पहात राहिला.

कवितेला त्याच्याकडे बघवेना. तिला भडभडून आलें. तो तेथें अधिक वेळ थांबल्यास आपला आपल्या मनावरचा ताबा उडेल, आणि आपण अश्रू ढाळूं लागूं, असें कल्पून तिनें फिरून विचारलें, 'जाता ना?'

कांहींही न बोलता जीवन एकदम जिन्याकडे धावला.

आतामात्र कवितेच्या नेत्रातून अश्रू वाहू लागले

जीवन जिना उतरून खाली येतो न येतो तोच त्याला तेथे जिल्लू भेटली त्याला पाहताच तिने हासून म्हटले ' काण जीवन! केव्हा आलात तुम्ही ? खरच कळल देखील नाही की मला. या, याना आत '

जीवन काही बोलला नाही, की मान वळावून त्याने तिच्याकडे पाहिले नाही. वेडपटाप्रमाणे तो तसाच पुढे पाहून रस्ता चालू लागला आणि वृत्ति बधिर झाल्याप्रमाणे जिल्लू त्याच्याकड पहात राहिली.

कवितच डोळे तारवटल्यासारख झाल.

ती आता रडत नव्हती की थरथर कापत नव्हती

तिचे डोळे निश्चयी तसेच करारी दिसत होत

जीवन डाळ्याच्या टापू बाहर जाताच, तिने दार जोराने पुढे लोटले आणि झपाझप पावले टाकीत, कोचावर पडल्या पडल्या संथपणे धूम्रपान करणाऱ्या क्रांतिकुमाराजवळ येऊन ती म्हणाली, ' झाल ना आता तुमच्या मनासारख ? '

' अजून थोड व्हायच आहे, ' सिगारेटचे फवारे सोडीत क्रांतिकुमार म्हणाला, ' अद्यापि त्याच्या फाटाची विल्हेवाट लावायची आहे की. '

कवितेचे डाळे भयकर तीक्ष्ण बनले. ती बेफाम बनली काहीही न बोलता ती झटकन् टबलाकड वळली आणि टेबलावर पडलेला जीवनचा फाटो उचलून तिने गड्यास हाक मारली.

गडी येऊन तिच्यापुढे उभा राहिला.

' वसतिगृहाला जा नी नेऊन द हा फोटो जीवनना, ' कवितेने फर्माण सोडले.

' बर. ' म्हणून तिने पुढे केलेला फोटो घेऊन गडी चालू लागताच, तिने त्याला परत बोलावून म्हटले, ' मी पत्र दत तेही नेऊन दे त्यांना. '

'पत्र !' कांतिकुमार नीट उठून बसत म्हणाला.

'हो पत्र,' कविता कोपऱ्यातल्या टेबलापुढे खुर्ची ओढत म्हणाली, 'शेवटचं पत्र लिहिते आहे मी जीवनना ..'

कांतिकुमार काहीं बोलला नाहीं विचित्र नजरेने त्यानें एकदा कवितेकडे पाहिलं आणि कोचावर पडल्या पडल्या धूम्रपान करीत असता, त्यातून निघणाऱ्या वर्तुळाच्या धूरात त्यानें आपली दृष्टि विलीन केली

कविता लिहूं लागली.

प्रिय जीवन,

खूप संतापला असाल तुम्हीं माझ्यावर तुम्हाला मघाचं माझं वर्तन अव्यवहार्य, उद्धटपणाचं, इतकंच नव्हे तर अपमानकारक देखील वाटलं असेल.

सगळं तुम्हाला निघून जाण्यास सांगताना या गोष्टीवर माझी दृष्टि होती. मी बेशरमपणानं वागत असल्याचं माझं मन मला सांगत होतं, तरीही मी तसं वागले, इच्छा नसताना वागले, मला तसं वागणं भाग पडलं

जीवन, तुम्हा–आम्हाला वाटतं इतकं जग चांगलं नाही. सज्जन तर नाहींच नाहीं चांगल्यापेक्षा वाईट गोष्टीच तेवढ्या त्याच्या नजरेस चटकन् भरतात फार काय, काहीं काही वेळा चांगल्या गोष्टी देखील वाईट दिसू लागतात. आपल्या सारख्या पवित्र मैत्रीनं जखडल्या गेलेल्या स्त्री–पुरुषांना देखील या विचित्र जगाची झळ पोंहोचते. दूषित दृष्टीनं आपल्याकडे पाहणाऱ्या या जगाला आपलं पवित्र आचरण पापी दिसूं लागतं.

अन् अशा जगात आपणांस रहायचं असल्यानं, या जगाला रुचतील अशाच गोष्टी आपणास करायला नकोत कां ?

तुम्ही विचाराल, आताच कुठलं हे तत्वज्ञान तुला सुचलं ? आज पर्यंत जाणून बुजून जगाकडे कानाडोळा करणारी तू, जग आपल्याविषयी भलत सलत बोलत असल्याचं ठाऊक असताही, तु तिकडे दुर्लक्ष केलंस इतकच नव्हे तर मी एकदा ही गोष्ट तुझ्या निदर्शनास आणून दिली असताही, तू उपहासानं हासून म्हणाली होतीस, ' उठलं सुठलं आपण जर का जगाची फाजील पर्वा करू लागलो तर आपणास दूर कुठं तरी हिमालयावर जाऊन रहावं लागेल अन् आता तूच असं लिहू लागलीस. '

जीवन, माझ्या आयुष्यात घडून आलेल्या एका महत्वपूर्ण प्रसंगा-मुळेच माझ्या विचारात ही क्रान्ति घडून आली, नाही मला ती घडवून आणणं भाग पडलं त्या प्रसंगाची कल्पना आलीच असेल तुम्हाला, तो म्हणजे लग्न !

लग्न झालेल्या स्त्रीला स्वत:चं मन नसतं. आम्ही स्त्रिया म्हणजे पुरुषांना हातचे बाहुले वाटतो ते नाचवतील तसं आम्ही नाचलं पाहिजे. पत्नी म्हणजे पतीच्या हातची सारंगी सतार. तो वाजवील तसा तिनं सूर काढला पाहिजे

अन् माझ्या पतीची इच्छा म्हणूनच मला तुमची मैत्री सोडावी लागत आहे. तसं करताना माझं हृदय तिळतिळ तुटतं, तरी मला या गोष्टी करायला हव्यातच

जीवन, आपण जरी यापुढं कधी भेटलो नाही तरी, तुमचा विसर म्हणून मला कधी पडायचा नाही. छे ! शक्यच नाही तं मुळी. तुम्ही बाह्यचक्षूपुढून दूर झालात तरी माझ्या मन:चक्षूपुढे सदोदीत उभे रहाल. कुणाची प्राज्ञा आहे तिथून तुम्हाला दूर करायची !

तुम्हाला जशी मला भेटण्याची बंदी आहे, तसच मला तुम्हाला पत्र लिहिण्याचीहि आहे. तुम्हीही पण लिहूं नये.

क्षमा करा, तुमच्या थोर अंत:करणाचा उपयोग करून,तुमच्या या हतभागी भगिनीला क्षमा करा. माझ्या सौभाग्यासाठी, माझ्या संसारिक सुखासाठी मी करीत असलेल्या घोर अन्यायावर पांघरुन घाला.

अधिक काय लिहू ? खूप लिहावंस वाटत. शेवटचं पत्र आहे हे. पानावर पानं खर्ची घालावीत असं वाटत पण नकोच ते ! अंह !,शक्यच नाही ते ! हृदयात दु:खाग्नी पेटला उसता, डोक्यात विचाराचे वादळ थैमान घालीत असता अन् डोळ्यात अश्रू एकवटून आले असता, माझा हात चालणेंच मुळी शक्य नाही

ही पहा ! टिप गळू लागली

तु. कविता

ता क तुमचा फोटो देखील परत करावा लागावा ना ? दुर्दैव माझं दुसरं काय ? पण दु:खात सुख एवढच की तुम्ही दिलेली महात्मा-जींची तसबीर सदादित माझ्या लिहिण्याच्या टेबलावरच्या भिंतीवर लट-कत राहिल, नि तिकड पहात असता तुमची मूर्ति माझ्या मन:चक्षुपुढे चटकन् उभी राहील

तु. कविता.

१५

जीवन आपली रोजनिशी लिहू लागला—

जोड, तोड, मिलन नि विरह यानीच मानवी आयुष्य बनलेल असत, नि प्रत्येक मनुष्यान आपली मन:स्थिति या जीवित स्वरूपाला योग्य दिसेल, अशीच बनवायची असते. तव्हा कवितच्या सुखासाठी मी स्वत:च्या सुखावर पाणी सोडायला नको का? तिला तिच्या पतीची आज्ञा पाळली पाहिजे, त्यातच तिच सुख साठविलेल आहे. अन तिच्या पतीची इच्छा तिने यापुढे माझ्याशी कोणत्याही प्रकारचा सबंध ठेऊ नये अशी असता त्या बाबतीत मी तिला मदत करायच की त्यामुळ माझ्या हृदयाला भयकर यातना होतील म्हणून दु:ख करीत बसायच!

आपली प्रिय माणस काही कारणान डोळ्यासमोरून नाहीशी झाली तरी, ती हृदयात कायमच वास्तव्य करून असतात, ती मन:चक्षुसमोर सदैव दिसतात व अशा रीतीने त्याचा हृदयाशी अगदी जवळचा सबंध असता.

खरच! काळोखान भरलेल्या जगात हे प्रेमाच नदादीप नसत तर, मानवी आयुष्य असह्य नि भयाण झाल असत. ह्या सतत मद पण स्थिर प्रकाशान तेवत राहणाऱ्या प्रेमाच्या नदादीपामुळच मानवी आयुष्य सह्य नि भोग्य ठरत असत. अस असता कवितेला मला यापुढ भेटता येणार नाही म्हणून मी दु:ख करायचं? उलट ती सुखी कशी होईल हीच मी इच्छा धरायला नको का?

महात्माजींचा उपदेश मला सदोदित ध्यानी बाळगला पाहिजे. झोपेत देखील विसर पडता कामा नये त्याचा कितीही मोठ्या परीक्षा पास झाल्या तरी त्यागाचा धडा सदोदित गिरवत राहिलं पाहिजे, वेळप्रसंगी स्वतःच्या जीविताची पण आहुति द्यायास तयार झालं पाहिजे

एवढं लिहून होतं न होतं तोंच दारावर कुणीतरी ठोठावल्याने जीवननें लिहिण्याचें थांबवून विचारलें, ' कोण आहे ते ? '

' कळल ते आपोआप. आधीं दार उघड,' बाहेरून आवाज आला

तो आवाज सोराबचा असल्याचे जीवननें ताडलें आणि म्हणूनच तो चटकन् उठला, आणि त्यानें दार उघडताच सोराब आत प्रवेश करीत म्हणाला, ' केवढ्यांदा दार ठोठावलं मी ! करीत होतास तरी काय ? झोपा तर काढत नव्हतास ? '

' अरे कुंभकर्णा, या सूर्यास्ताच्यावेळीं कुणी झोपत होय ? रोजनिशी लिहीत होतो मी '

' अगदींच नादिष्ट आहेस बुवा तू जीवन. यावेळीं बाहेर मोकळ्या हवेंत फिरायला जायचं सोडून देऊन, का कुणी स्वतःस खोलींत कोंडून घेत असतं ! '

जीवन कांहीं बोलला नाहीं

' बरं ! आता तरी चलतोस कीं नाहीं ? ' सोराब म्हणाला, ' पहा किती उशीर झालाय्...'

' फिरायला जायाला कसली आली आहे काळ वेळ ? '

' अरे नेहमीप्रमाणं आज गेटवेवर जायाचं नाहीं. '

' मग कुणीकडे ? '

' नवीन उद्घाटन होणाऱ्या त्या सायन्स इन्स्टिटयूटकडे. '

' तिकडे रे का ! '

' अरे त्या इन्स्टिट्यूटचं गव्हर्नराच्या हस्ते उद्घाटन होणार आहे ना ? त्यामुळं पुष्कळ लोक जमले असतील तिथं. तिकडंच जाऊ '

जीवनला काही साराबचा विचार इतकासा न आवडल्याने काहीही न बोलता तो स्तब्ध राहिला तेव्हा साराब म्हणाला, ' कारे ! गव्हर्न-राच्या हस्ते उद्घाटन म्हणताच तोंड वाकडं करतोस ? तुम्हा काँग्रेसच्या लोकांना . '

' चुकतो आहेस तू साराब. आम्ही काँग्रेसचे लोक काही इंग्रज द्वेष्टे नाही. त्या बिचाऱ्यांनी आमचं काय वाईट केलं आहे ? आमचा लढा आहे तो ब्रिटिश सत्तेशी '

' आधी चल पाहू नाहीतर त्यावर सुरू व्हायचं तुझं व्याख्यान '

झटकन् कपडे करून जीवन सोराबसह खालीबाहेर पडला आणि थोड्या वेळातच ते इन्स्टिट्यूटच्या आवारात येऊन ठेपले प्रचंड जनसमुदाय लोटला होता तेथे त्यातून मार्ग काढीत पुढे जाण्यापेक्षा मागेच राहिलेले बरे वाटले जीवनला. पण सोराब पुढे घुसलाच.

त्यात गव्हर्नराचे भाषण दरम्यान जवळजवळ संपत आले होते. भाषण संपताच ते व्यासपीठावरून खाली आले आणि जीवन उभा राहि-लेल्या बाजूनेच जाऊ लागले.

तोच एका मागून एक असे पिस्तुलाचे चार बार झाले आणि गव्हर्नर धाडकन् खाली पडले गव्हर्नरावर कुणीतरी गोळ्या झाडल्या होत्या खास लोकांत भयंकर खळबळ उडाली पोलीसांची धावपळ सुरू झाली.

तोच जीवन उभा असलेल्या जागीच हातात पिस्तुल घेऊन सर्वांग घामाकुळ झालेला क्रांतिकुमार आला.

जीवनला सर्व प्रकारची कल्पना येऊन चुकल्याने, धावतच त्याच्या जवळ जाऊन तो उद्गारला, ' कोण क्रांतिकुमार ! '

कांतिकुमारच्या अंगावरून घाम ठिपकत होता, त्या या शिरा भीतीनें ताटल्या होत्या आणि त्याचें सर्वांग थरथर कांपत होतें त्यामुळें त्याच्या मुखातून शब्दच मुळीं बाहेर पडू शकले नाहींत.

जीवनचा चेहरा निश्चयी तसाच कणखर बनला.

समोरून पोलीस येत असल्याचे पाहून त्यानें घाईघाईनेंच कांतिकुमाराच्या हातातून पिस्तूल काढून घेतलें आणि मुद्दामच पळण्याचें सोंग केलें.

'जागच्या जागीं थांब, नाहींतर हकनाक प्राणास मुकशील ' पोलीस आरडले

' कुणाला मरणाची भीति घालता आहात तुम्ही ? ' जीवन हासून म्हणाला, ' मला ? गव्हर्नरवर बेधडकपणें गोळीबार करून, त्याचा मुडदा पाडलेल्या या वाघाला ?'

' पाहूंच आतां या वाघाचें वीरत्व कुठपर्यंत टिकून राहतें तें ' जीवनच्या चोहोबाजूनें वेढलेले पोलीस त्याच्या हातातून पिस्तूल काढून घेत म्हणाले आणि त्याच्या दंडाला धरून ते त्याला ओढत नेऊं लागले.

' अशी माझ्या अंगाशीं लगट करूं नका तुम्ही ' जीवन अंगाला एक हिसका देत बेफिकीरपणें म्हणाला, ' मी कांहीं कुठें पळून जाणार नाहीं. त्यासाठीं कांहीं मी गोळ्या झाडल्या नव्हत्या. '

' आहे तें आम्हांला ठाऊक. '

- — —

१६

बाहेर वर्तमानपत्रें विकणारीं पोरं जोरजोरानें ओरडत होतीं, ' एका कॉलेज विद्यार्थ्यांचा गव्हर्नरावर गोळीबार ! ' ' खादीवस्त्र परिधान करणाऱ्या विद्यार्थ्यांचा गव्हर्नरावर गोळीबार !' ' एका वरिष्ठ अधिकाऱ्याच्या मुलाचा गव्हर्नरावर गोळीबार ! '

तुरुंगाच्या कोठडींत बसलेल्या जीवनच्या कानावर त्या कर्णकटु आरोळ्या पडत होत्या पण त्याला त्याची दाद ना फिकीर ! उजव्या बाजूच्या भिंतीवर मस्तक टेकून, तो सुन्नमनानें विचार करीत होता.

त्यानें आपले डोळे मिटले होते, पण त्याच्या अन्त:चक्षुपुढून कितीतरी व्यक्ती चलत् चित्रपटाप्रमाणें एका मागून एक येऊन जात होत्या त्याची आई, बाबा, कल्पना, सोराब, जिव्हू, उपमा, क्रांतिकुमार आणि कविता

त्यांचें अवलोकन करण्यांत तो गढून गेला असतां सर्वांग खाकीचा गणवेष परिधान केलेला अधिकारी तेथें प्रवेश करून ओरडला, ' चला. '

' कुठें ? ' आपल्या तंद्रींतून जागा झालेल्या जीवननें विचारलें.

' हः ! हः ! हः ! ' तो अधिकारी तिमजली हास्य करीत म्हणाला. ' कुठें नेत असतात कच्च्या कैद्यांना ? '

' अहो, पण मला ठाऊक नाहीं तर कळू द्याल कीं नाहीं ? '

' कळेल तें आपोआप. '

त्या आडदांड अधिकाऱ्याशीं हुज्जत घालण्यांत कांहीं अर्थ नसल्याचें जाणून जीवन उठला आणि खड्या पोलीस पहाऱ्यात जेव्हां का त्याला

कोर्टातील पिंजऱ्यात आणून उभे करण्यात आले, तेव्हा तेथें लोटलेल्या अलोट जनसमुदायात कुजबूज सुरू झाली, पण ती इतकी मोठ्यादा की, ताबडतोब शांत होण्यास न्यायमूर्तींना सूचना द्यावी लागली.

क्षणभरात प्रक्षुब्ध शांतता पसरली तेथें.

आणि न्यायमूर्तींच्या निश्चल चेहऱ्यावर पण गंभीरतेची छटा पसरली.

' गुन्हा कबूल आहे का तुम्हाला ? ' न्यायमूर्तींनी विचारले.

' हो ! ' जीवनचा निश्चय अढळ होता.

' तुम्ही जाणून बुजून गव्हर्नरावर गोळीबार केलात ? '

' हो ! '

फिरून न्यायघरात कुजबूज सुरू झाली आणि न्यायमूर्तींनी फाशीची शिक्षा फरमावतांच तर तेथें भयंकर गोंधळ माजला.

जो तो जीवनच्या चेहऱ्याकडे पहात होता.

○ * ○

बाहेर वर्तमानपत्रे विकणारी पोरं जो जोराने ओरडत होती, ' गव्हर्नराचा खून केलेल्या विद्यार्थ्याला फाशीची शिक्षा ! आज सन्ध्याकाळीं फाशीची शिक्षा ! '

जीवनच्या विषण्ण चेहऱ्यावर हास्य चमकले. किती भेसूर होतं ते !

त्याच्या शेजारी येऊन उभ्या राहिलेल्या अधिकाऱ्याला देखील ते भयानक वाटले. तो मोठ्यादा त्याकरून म्हणाला, ' शेवटची कांहीं इच्छा आहे का तुमची ? '

जीवननें नकारार्थी मान हालविली.

त्या अधिकाऱ्याला त्याचें आश्चर्य वाटल्याने चमत्कारिक नजरेनें जीवनकडे पहात तो म्हणाला, ' पहा ! कुणाला भेटायचं असेल तर. '

'भेटायचं' म्हणताच जीवन चपापला. त्याच्या हृदयात कालवा कालव सुरूं झाली. त्याचं कणखर काळीज देखील क्षणभर हादरलें.

पण लगेच त्यानें आत्मसंयमन केलें त्याचें विचारी मन त्याला म्हणालें, 'सोडच हा मोह! कुणाला कशाला भेटायचं? केलेला स्वार्थ-त्याग बोलून दाखविण्यासाठीं? त्यागाची वाच्यता का करायची असते? त्यामुळ त्याची किंमत नाहीं का कमी होणार?'

नको नकोच ते! तो मन घट्ट करून त्या अधिकाऱ्याला म्हणाला, 'मला कुणाला भेटायचं नाहीं'

तोंच वर्तमानपत्रें विकणारा पोऱ्या बाहेर ओरडला, 'संध्याकाळीं महात्मागांधींचं अझाद मैदानावर भाषण.'

'मला कुणाला भेटायचं नाहीं, पण माझी दुसरीच एक इच्छा आहे' जीवन त्या अधिकाऱ्यास म्हणाला

'कोणती ती?'

'आज संध्याकाळीं महात्मागांधींचं भाषण आहे ना?'

'बरं मग?'

'तें ऐकायचं आहे मला.'

तो अधिकारी वेडपटासारखा जीवनकडे पहात राहिला. तेव्हां स्मित हास्य करीत जीवन म्हणाला, 'खरंच! ऐकायचं आहे मला.'

'तुम्ही अट्टल क्रांतिकारक आणि'

'म्हणूनच ऐकायचं आहे मला महात्माजींचं भाषण.'

अधिकारी एकाएकीं स्तब्ध झाल्याचें पाहून जीवन म्हणाला 'पहा विचार करून. माझी ही शेवटची इच्छा आहे.'

'बरं ऐकवूं तुम्हाला गांधींचं भाषण,' म्हणून तो अधिकारी खोली बाहेर पडला

खड्या पोलीस पाहऱ्यात जेव्हा का जीवन तुरुगाबाहेर आला तेव्हा त्याला कल्पना नव्हती की इतके लोक तेथे गाळा झाले असतील म्हणून. त्याने सहज डावीकड पाहिले, तो नो आश्चर्याने मागेच सरला तेथे आवा आणि कल्पना उभी होती त्याच्या मुद्रेवर मूर्तिमत उदासीनता दृग्गोचर होत होती त्याचे डोळे आजारी माणासारखे खोल गेल्या सारखे दिसत होते आणि विशष म्हणज त्याच्या डोळ्यातून सतत अश्रू-प्रवाह वहात होता

जीवनने आलेला आवढा गिळला आणि आपली दृष्टि चटकन् त्या वरून काढून घऊन त्याने ती उजवीकडे वळविली, तो कविता त्या शेजारी उभा असलेला क्रान्तिकुमार त्याच्याकडे अश्रूपूर्ण नजरेने असल्याचे त्याला दिसले

त्या हृदयात कालवा कालव सुरू झाली, त्याचा श्वास जोराने गेला आणि त्याच्या डोळ्यात अश्रू उभे राहतीलसे त्याला वाटल. त्याने आपली नजर समोर रोखली आणि झपाझप पावले टाकीत तो रस्ता चालू लागला.

तो अझाद मैदानावर येताच त्याच्या दोन्ही बाजूला उभ्या असलेल्या शिपायानी म्हटले, ' ए गांधींचच भाषण चालू आहे.'

जीवन एकाग्रतेने ऐकू लागला

' हिंदुस्थानात खरी क्रांति घडवून आयची झाल्यास ती अहिंसेच्या मार्गानच घडल. एखाद दुसऱ्या इंग्रजाचा खून केल्याने का सबंध ब्रिटिशाचा नायनाट होणार आहे? त्यामुळ होईल का तर आपण नाहक प्राणास मुकू आपण नि:शस्त्र असल्याने, सर्व प्रकारच्या शस्त्रास्त्रांनी सज्ज असलेल्या ब्रिटिशाना आपण तोड दऊ शकणार नाही. प्रबळ ब्रिटिश सत्तेला तोड देण्याचा एकच मार्ग आहे, तो म्हणज अहिंसक लढा. त्याने अट्टल खुनी मनुष्याच देखील मन द्रवल, त्याला उपरती होईल....'

' चला मला घेऊन.' जीवन बरोबरच्या शिपायाना म्हणला.

आमचें यापुढील प्रकाशन

?

लेखकः—

पं० जवाहरलाल नेहरू

पुढील महिन्यांत बाहेर पडेल.

रत्नाकर प्रकाशन संस्था, सांगली.